

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા પુષ્પ-૧૧૧

શ્રી પરમાત્મને નમઃ ।

શ્રીમત્ પૂજ્યપાદસ્વામિવિરચિત

ઘષ્ટો પઢશ

મૂળ શ્લોકો, ગુજરાતી અન્વયાર્થ, ભાવાર્થાદિ તથા
શ્રી પંડિત આશાધર-વિનિર્મિત સંસ્કૃત ટીકા ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

*****

: અનુવાદક :

છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી (સોનાસડા)

બી. એ. (ઓનર્સ) : એસ. ટી. સી.

卐卐卐卐卐

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

*

प्रथमावृत्तिः प्रत २०००

वीर सं. २४८५ वि. सं. २०२५

*

Thanks & Our Request

This shastra has been kindly donated by [Nilay and Shraddha Dedhia, New York, USA](#) who have paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

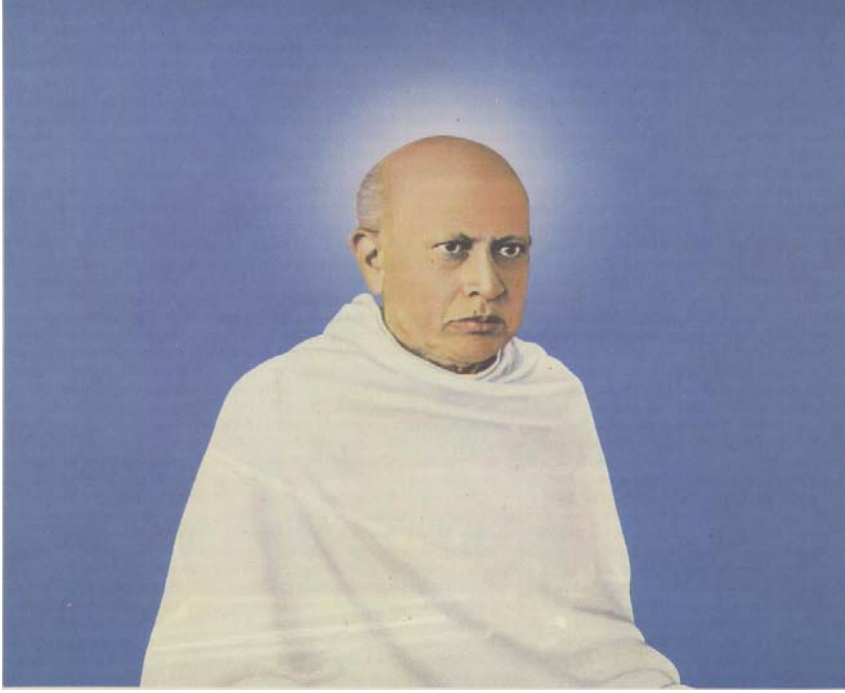
1) We have taken great care to ensure this electronic version of [Ishtopdesh](#) is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Version History

Version Number	Date	Changes
001	15 June 2004	First electronic version.

परम पूज्य सद्गुरुदेव श्री कान्छ स्वामी

સમર્પણ

જેઓશ્રીનાં ધારાવાહી આધ્યાત્મિક
પ્રવચનના શ્રવણથી તથા હૃદયસ્પર્શી
શુદ્ધભાવનાઓથી પ્રેરિત થઈ
' ઈષ્ટોપદેશ ' નો આ
ગુજરાતી અનુવાદ
તૈયાર થયો છે,
તે ભવ્ય જીવોના કલ્યાણપથ-પ્રદર્શક
શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિના પ્રભાવક,
પરમ અધ્યાત્મ-મૂર્તિ,
સંતશિરોમણિ પરમ પૂજ્ય
શ્રી કાનજી સ્વામીનાં પવિત્ર કરકમળોમાં
આ અનુવાદ-પુષ્પ અત્યંત
ભક્તિભાવે સાદર
સમર્પિત કરું છું.
-અનુવાદક.

ઈષ્ટોપદેશદાતા શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવને નમસ્કાર !

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યદેવ રચિત સમાધિની પ્રાપ્તિ કરાવનારો અત્યુત્તમ ગ્રન્થ ‘શ્રી સમાધિતંત્ર-સમાધિશતક’ શ્રી પ્રભાચન્દ્રાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા સહિત, ગુજરાતી અનુવાદરૂપે આ સંસ્થા દ્વારા ત્રણ વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને જિજ્ઞાસુ ભાઈ-બેનોએ તેને સારો આવકાર આપ્યો છે. તેનાથી પ્રેરણા પામી, તે આચાર્યભગવાનની ભેદજ્ઞાનમૂલક બીજી કૃતિ ‘ઈષ્ટોપદેશ’ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત કરતાં અત્યાનંદ થાય છે.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઈષ્ટ (હિત) ના ઉપદેષ્ટા છે. તે સર્વજ્ઞવાણી અનુસારે શ્રી પૂજ્યાપાદાચાર્યદેવે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ ની રચના કરી છે અને તેને અનુસરીને વર્તમાનમાં શુદ્ધસ્વરૂપજીવી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામી અમોઘ આત્મસ્પર્શી પ્રવચનો દ્વારા નિરંતર ઈષ્ટોપદેશ આપી, આપણને ઉપકૃત કરી રહ્યા છે તે બદલ તેમનાં પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર !

જેમ ‘સમાધિતંત્ર’ નો ગુજરાતી અનુવાદ સદ્ગર્મપ્રેમી ભાઈશ્રી છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી બી. એ. (ઓનર્સ), એસ. ટી. સી. (સોનાસણવાળા) એ કર્યો છે તેમ આ ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તેમણે જ તૈયાર કરી આપ્યો છે. (તેમનો પરિચય ‘સમાધિતંત્ર’ ના પ્રકાશકીય નિવેદનમાં આપ્યો છે.) આ અનુવાદ તેમણે જિનપ્રવચન પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને પ્રમુદિતભાવે, તદ્દન નિઃસ્પૃહતાપૂર્વક કરી આપ્યો છે. ઈષ્ટોપદેશના ભાવો જાળવી રાખવા તેમણે અત્યંત ચીવટ રાખી છે. તે માટે આ સંસ્થા તેમની અત્યંત ઋણી છે અને તેમને ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમના પ્રત્યે આભાર પ્રદર્શિત કરે છે.

(६)

આ 'ઈષ્ટોપદેશ' માં સંગ્રહાયેલ ઉપદેશને અંતરમાં યથાર્થ રીતે પરિણામાવીને ભવ્ય જીવો પોતાની ઈષ્ટસિદ્ધિ કરો એવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

સોનગઢ

તા. ૮-૨-૬૯

સાહિત્યપ્રકાશન-સમિતિ,

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ

અનુવાદકનું વક્તવ્ય

*****

શ્રી પૂજ્યપાદાર્યાચાર્ય રચિત ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નામનો આ આધ્યાત્મિક ગ્રન્થ ભેદજ્ઞાન માટે અને આત્માનુભવ માટે બહુ ઉપયોગી હોવાથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપની આગળ રજૂ કરું છું.

ગ્રન્થના નામની સાર્થકતા

“જે વડે સુખ ઊપજે વા દુઃખ વિણસે એ કાર્યનું નામ પ્રયોજન છે. એ પ્રયોજનની જેનાથી સિદ્ધિ થાય તે જ આપણું ઈષ્ટ છે. હવે આ અવસરમાં અમને વીતરાગ વિશેષજ્ઞાનનું હોવું એ જ પ્રયોજન છે, કારણ એનાથી નિરાકુલ સત્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ આકુલતારૂપ દુઃખનો નાશ થાય છે”

(મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુ. આ. પૃ. ૭)

પંડિત શ્રી દૌલતરામજીએ ‘છહઢાલા’ માં કહ્યું છે કે:-

“આતમકો હિત હૈ સુખ, સો સુખ આકુલતા વિન કહિએ,
આકુલતા શિવમાંહિ ન તાતૈ, શિવમગ લાગ્યો ચહિએ.” (૩-૧)

-આત્માનું હિત સુખ છે અને તે આકુળતા રહિત છે. મોક્ષમાં આકુલતા નથી, તેથી મોક્ષના માર્ગમાં - તેના ઉપાયમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

મોક્ષ અને તેનો ઉપાય-એ આપણું ઈષ્ટ છે, તેનો ઉપદેશ આચાર્યે યથાવત્ આ ગ્રન્થમાં કર્યો છે, તેથી આ ગ્રન્થનું નામ ‘ઈષ્ટોપદેશ’ - એ સર્વથા સાર્થક છે.

ગ્રન્થની ઉપયોગિતા

આચાર્યે આ ગ્રન્થના શ્લોક ૫૧ માં કહ્યું છે કે:-

“પૂર્વોક્ત પ્રકારે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નું સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યયન કરી, સારી રીતે ચિંતવન કરીને જે ભવ્ય ધીમાન્ પુરુષ આત્મજ્ઞાનના બળથી માન-અપમાનમાં સમતાભાવ ધારણ કરીને તથા બાહ્ય પદાર્થોમાં વિપરીત અભિનિવેશનો ત્યાગ કરીને નગર યા વનમાં વિધિપૂર્વક વસે છે તે ઉપમારહિત મુક્તિ-લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે.”

ગ્રન્થની વિશેષતા

આ આધ્યાત્મિક ગ્રન્થ નાનકડો છે, પરંતુ તેમાં આચાર્યે ગાગરમાં સાગર ભરી દીધો છે. તેમાં ભેદવિજ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ કેવી રીતે થાય તેનો માર્ગ-ઉપાય ચીંધ્યો છે. એ તેની વિશેષતા છે.

(૮)

વળી આ ગ્રંથમાં નીચેની સારભૂત બાબતોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે:-

૧. ઉપાદાન વસ્તુની સહજ નિજશક્તિ છે અને નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ કારણ છે. કાર્ય પોતાના ઉપાદાનથી જ થાય છે. તે વખતે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ. તેને શોધવાની યા મેળવવાની બ્યગ્રતાની જરૂર હોય જ નહિ. (શ્લોક-૨)
૨. શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ-અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી પાપભાવથી બચવા માટે હૈયબુદ્ધિએ પુણ્યભાવ આવે છે, પરંતુ તે પણ બંધનું કારણ છે એમ સમજવું.
(શ્લોક-૩ અને ભાવાર્થ)
૩. મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનારને સ્વર્ગનું સુખ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો. ૪)
૪. સંસારી જીવોનાં સુખ-દુઃખ કેવળ વાસનામાત્ર જ હોય છે. તે સુખ-દુઃખરૂપ ભોગો આપત્તિ-કાલે રોગ સમાન ઉદ્વેગ પમાડે છે. (શ્લો. -૬)
કોઈ વસ્તુ સુખ-દુઃખરૂપ નથી. પરંતુ અજ્ઞાનતાને લીધે તેમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરી જીવ રાગ-દ્વેષ કરી સુખ-દુઃખ અનુભવે છે.
૫. મોહથી આચ્છાદિત જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. (શ્લો. -૭)
૬. શરીર, ઘર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, શત્રુ આદિ આત્માથી અન્ય (ભિન્ન) સ્વભાવવાળાં છે અને આત્માથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન છે, છતાં મૂઢ જીવ (બહિરાત્મા) તેમને પોતાનાં માને છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે. (શ્લો. -૮)
૭. મિથ્યાત્વયુક્ત રાગ-દ્વેષ - એ સંસાર-સમુદ્રમાં બહુ લાંબા કાળ સુધી ભ્રમણનું કારણ છે. (શ્લો. -૧૧)
૮. દાવાનળથી બળતા વનની મધ્યમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની જેમ મૂઢ જીવ અન્યની માફક પોતે પણ કોઈ દિવસ વિપત્તિમાં આવી પડશે તે વિચારતો નથી. (શ્લો. -૧૪)
૯. જે મમતાવાળો છે તે સંસારમાં બંધાય છે અને જે મમતારહિત છે તે સંસારથી છૂટે છે. (શ્લો. -૨૬)
૧૦. જ્ઞાનીને મૃત્યુનો, રોગનો, બાલ્યાવસ્થાનો ને વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય હોતો નથી, કારણકે તે સમજે છે કે તે સર્વ પૌદ્ગલિક છે. (શ્લો. -૨૯)
૧૧. જ્ઞાની વિચારે છે કે સર્વ પુદ્ગલોને મેં મોહવશાત્ અનેકવાર ભોગવી ભોગવીને છોડ્યા; હવે એ ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થોમાં મને કાંઈ સ્પૃહા નથી. (શ્લો. -૩૦)
૧૨. વસ્તુતઃ આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે. (શ્લો. -૩૪)

(૯)

૧૩. જે અજ્ઞાની છે તે કોઈથી જ્ઞાની થઈ શકતો નથી અને જે જ્ઞાની છે તે કોઈથી અજ્ઞાની થઈ શકતો નથી; ગુરુ આદિ તો ધર્માસ્તિકાયવત્ નિમિત્તમાત્ર છે. (શ્લો. ૩૫)
૧૪. કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક ગુણની (પોતાના ઉપાદાનની) અપેક્ષા રાખે છે; સેંકડો ઉપાયો કરવા છતાં બગલાને પોપટની જેમ શીખવાડી શકાતું નથી. (શ્લો. ૩૫ની ટીકા)
૧૫. જેમ જેમ આત્માનુભવ થતો જાય છે, તેમ તેમ સુલભ વિષયો પણ રુચતા નથી અને જેમ જેમ વિષયો પ્રત્યે અરુચિ થાય છે, તેમ તેમ આત્માનુભવની પરિણતિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. (શ્લો. ૩૭-૩૮)
૧૬. ધ્યાન-પરાયણ યોગીને પોતાના દેહનું પણ ભાન હોતું નથી. (શ્લો. -૪૨)
૧૭. પર તે પર છે, તેનો આશ્રય કરવાથી દુઃખ છે અને આત્મા તે આત્મા છે; તેનાથી સુખ છે. તેથી મહાત્માઓ આત્માર્થે જ ઉદમ કરે છે. (શ્લો. ૪૫)
૧૮. જે અજ્ઞાની પુદ્ગલને અભિનંદે છે તેનો કેડો (પીછો) ચાર ગતિમાં પુદ્ગલ કદી છોડતું નથી. (શ્લો. ૪૬)
૧૯. અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનજ્યોતિ છે. મુમુક્ષુઓએ તેના સંબંધમાં પૃચ્છા કરવી, તેની જ વાંછા કરવી અને તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ. (શ્લો. ૪૯)
૨૦. જીવ અન્ય છે અને પુદ્ગલ અન્ય છે - એ તત્વકથનનો સાર છે. બીજું જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે બધો તેનો જ વિસ્તાર છે. (શ્લો. ૫૦)

ગ્રન્થકર્તા શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી

તેઓ કર્ણાટક પ્રાંતના રહીશ બ્રાહ્મણકુલોત્પન્ન પ્રખર વિદ્વાન્ હતા. તેઓ વિદ્વાન્ હતા એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટિના સંયમી હતા. તેઓ ભારત-ભૂમિમાં છઠ્ઠા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા- એમ વિદ્વાન પંડિતોનું માનવું છે.

તેમને વ્યાકરણ, ન્યાય, છંદ, જ્યોતિષ આદિનું તથા વૈદ્યક, સૈદ્ધાંતિક, સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન હતું. વળી તેમની વિવેચન-શક્તિ પણ પ્રગાઢ હતી.

તેમની કૃતિઓમાં ખાસ કરીને જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ, સર્વાર્થસિદ્ધિ, સમાધિતંત્ર, ઈષ્ટોપદેશ આદિ ગ્રન્થો, જૈનસમાજમાં તે તે વિષયોમાં બહુ આધારભૂત ગણાય છે. જૈનસમાજ ઉપર તેમનો મહાન ઉપકાર છે.

(૧૦)

તેમની ભાષાશૈલી સરળ અને લાલિત્યપૂર્ણ છે તેમ જ હૃદયસ્પર્શી છે. તેમના જીવન સંબંધી 'સમાધિતંત્ર' ની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી જાણી લેવા વિનંતી છે.

સંસ્કૃત ટીકાકાર પંડિતપ્રવર શ્રી આશાધરજી

જન્મ-જન્મસ્થળ

મારવાડનો મુલક જે સપાદલક્ષ નામથી જાણીતો હતો તેના મંડળકર નગરમાં વિદ્વાન ઋષિતુલ્ય કવિ આશાધરજીનો જન્મ લગભગ વિ. સં. ૧૨૩૦ થી ૩૫ સુધીમાં થયો હતો.

માતા-પિતા-પત્ની-પુત્ર

તેમના પિતાનું નામ શ્રી સદ્વક્ષણ હતું. તેઓ જૈનકુળના વાઘેરમાલ વંશના હતા. તેમની માતાનું નામ શ્રીરત્ની હતું.

તેઓ 'સરસ્વતી પુત્ર' બિરુદને યોગ્ય હતા. તેમની પત્નીનું નામ સરસ્વતી અને એકના એક પુત્રનું નામ છાહડ હતું. તે અર્જુન રાજાનો મિત્ર હતો. તે પણ વિદ્વાન અને ગુણવાન હતો.

પંડિતજી આ કાળના કાલિદાસ કવિ સમાન હતા. તેઓ જન્મથી અસાધારણ પ્રજ્ઞાવાળા હતા.

જ્યારે મ્લેચ્છ રાજા શાહબુદ્દિન ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવી દિલ્હીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી, ત્યારે સપાદલક્ષ દેશમાં મુસલમાની રાજ્ય વ્યાપી ગયું, તે અરસામાં એટલે સં. ૧૨૪૯માં મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા પોતાના પરિવાર સાથે સપાદલક્ષ દેશ છોડી માળવાની રાજધાની ધારાનગરીમાં તેઓ આવી વસ્યા. તે વખતે માળવામાં પરમાર વંશના પ્રતાપી રાજા વિન્ધ્યવર્માનું રાજ્ય હતું. ત્યાં તેમને ધર્મ, અર્થ અને કામ- એ ત્રણ પુરુષાર્થની સાધના કરવાની સારી તક મળી.

ધારાનગરીમાં પં. ધરસેનના શિષ્ય પં. મહાવીર પાસે આશાધરજીએ જૈનેન્દ્ર પ્રમાણ અને જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય અને ધર્મશાસ્ત્રાદિના વિષયમાં પારંગત હતા અને તે તે વિષયોમાં સેંકડો શિષ્યોને તેમણે નિષ્ણાત બનાવ્યા હતા. તેઓ ગૃહસ્થ હતા છતાં મોટા મોટા અનેક મુનિઓ તેમની પાસે વિદ્યાધ્યયન કરીને પોતાની વિદ્યાતૃષ્ણા તૃપ્ત કરતા હતા.

(૧૧)

તેમના રચેલા ગ્રન્થોમાં જિનયજ્ઞકલ્પ, સાગારધર્મામૃત અને અનગારધર્મામૃત એ ત્રણ ગ્રન્થો દિ. જૈન સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાના પિતાના આદેશથી ‘અધ્યાત્મરહસ્ય’ નામના આધ્યાત્મિક ગ્રન્થની પણ રચના કરી છે.

તેમણે મૂલાચાર, ઇષ્ટોપદેશ, ભગવતી આરાધના, ભૂપાલ-ચતુર્વિંશતિ સ્તવન, સહસ્ત્રનામ સ્તવન, જિનયજ્ઞકલ્પદીપિકા, ત્રિપષ્ટિસ્મૃતિ આદિ ગ્રન્થોની ટીકાઓ રચી છે. તેમને વૈદ્યકનું પણ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું.

તેમની રચેલી ‘ઇષ્ટોપદેશ’ ની સંસ્કૃત ટીકાનો અહીં અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રન્થકાર અને ટીકાકારના ભાવને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનુવાદ સાથે ભાવાર્થ તથા ‘વિશેષ’ પણ આપવામાં આવ્યાં છે. દરેક શ્લોકનો ગુજરાતી પદાનુવાદ પણ નીચે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

આભાર

સં. ટીકાની ભાષા તો સરલ છે, છતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ટીકાકારનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાયો નહિ ત્યાં વિદ્વાન્ પંડિતવર્ય શ્રીયુત હિંમતલાલ જે. શાહની મદદથી તેને યથાયોગ્ય સ્પષ્ટ કરવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમની સહાય માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

આ અનુવાદ તેના યોગ્ય કાળે તેના કારણે પ્રગટ થાય છે, તેમાં પરમ અધ્યાત્મમૂર્તિ પરમ પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામીનો ધારાવાહી આધ્યાત્મિક પ્રસાદ શુભ નિમિત્તરૂપ છે. એમ હું વિનયભાવે સ્વીકારી તેઓશ્રીને સાભાર ભક્તિભાવે વન્દન કરું છું. ભક્તામર-સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે:-

‘ યત્ કોકિલઃ કિલ મધૌ મધુરં વિરૌતિ ,

તદ્દામ્નચારુકલિકાનિકરૈકહેતુઃ । ’

ભાવ એ છે કે વસંતઋતુમાં કોયલ જે મધુરપણે ટહૂકે છે, તેમાં આંબાના મહોરની ચારુ મંજરી એક હેતુ છે- નિમિત્તકારણ છે, તેમ આ ઇષ્ટોપદેશરૂપ કાવ્ય મંજરીના ઉદ્ઘાટનમાં ઉપરોક્ત મહા આત્મજ્ઞ સંતનો સદુપદેશ પણ નિમિત્ત છે. આથી તેઓશ્રી પ્રત્યે બહુમાન દર્શાવવા સહજ પ્રેરણા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ધર્મવત્સલ મુરબ્બી માન્યવર શ્રીયુત રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી વકીલે તથા સદ્ધર્મપ્રેમી સૌજન્યમૂર્તિ શ્રીયુત ખીમચંદભાઈ જે. શેઠે- બન્નેએ પોતાના

(૧૨)

અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ અનુવાદ બરાબર તપાસી લઈ જે માર્ગદર્શન કર્યું છે તે માટે હું તેઓશ્રીનો અત્યંત આભારી છું. તેઓશ્રીની સહાય અને સહાનુભૂતિ વિના આ અનુવાદનું કાર્ય પ્રકાશમાં આવવું મુશ્કેલ હતું.

બ્ર. ગુલાબચંદભાઈ એ ‘ ઈષ્ટોપદેશ ’ નો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ તપાસી જઈ તેમાં યોગ્ય સુધારો-વધારો કરી જે સુંદરતા આણી છે તથા છપાવવાના કાર્યમાં સલાહ સૂચન અને મદદ કરી જે વાત્સલ્યભાવ દર્શાવ્યો છે તે ભૂલી શકાય તેમ નથી. તેમનો પણ હું આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ-કાર્યના પ્રકાશનમાં જે સજ્જનો તરફથી મને પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ પ્રોત્સાહન અને સહાય મળી છે તે સર્વેનો હું સમગ્રપણે આભાર માનું છું.

અનુવાદક-

છોટાલાલ ગુ. ગાંધી (સોનાસણ)

બી. એ. (ઓનર્સ) એસ. ટી. સી.

*

વિષયાનુક્રમણિકા

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	મંગલાચરણ (સિદ્ધાત્માને નમસ્કાર)	૨
૨.	સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય	૩
૩.	વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક નથી	૫
૪.	મોક્ષાર્થીને સ્વર્ગાદિનું સુખ પણ સુલભ હોય છે	૮
૫.	આત્મભક્તિથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતાં, ત્યાં શું ફળ મળે છે ?	૧૦
૬.	સાંસારિક સુખની અવાસ્તવિકતા	૧૨
૭.	વાસનાજન્ય સુખ-દુઃખની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી ?	૧૬
૮.	શરીરાદિને મૂઠ કેવા માને છે ? શાથી ?	૧૮
૯.	હિતકારક મનાતા સ્ત્રી-પુત્રાદિના સંયોગનું દષ્ટાન્ત	૨૦
૧૦.	અહિત વર્ગ કોપને પાત્ર નથી તેનું દષ્ટાન્ત	૨૨
૧૧.	હિત-અહિત પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ કરવાનું પરિણામ	૨૪
૧૨.	સાંસારિક સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	૨૮
૧૩.	સંસારી જીવો શાનાથી સુખ માને છે ?	૨૯
૧૪.	કષ્ટદાયક સંપદાને લોક કેમ છોડતું નથી ?	૩૧
૧૫.	ધનાર્થી આગામી આપદાને દેખતો નથી	૩૩
૧૬.	જેનાથી પુણ્યોપાર્જન થાય તે ધન નિંદ્ર કેમ હોઈ શકે ?	૩૪
૧૭.	ભોગોપભોગને માટે પણ ધનની સાધના પ્રશસ્ય નથી	૩૭
૧૮.	કાયસંબંધી વિચાર	૪૦
૧૯.	ધનાદિથી શું આત્મ-ઉપકાર થઈ શકશે ?	૪૨
૨૦.	ધ્યાનથી સાંસારિક સુખની અને મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો	
	વિવેકી કોની પસંદગી કરશે ?	૪૩
૨૧.	આત્માનું સ્વરૂપ	૪૫
૨૨.	આત્માની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી ?	૪૯
૨૩.	આત્માની ઉપાસનાનું પ્રયોજન શું ?	૫૨
૨૪.	આત્મામાં લીન જ્ઞાનીને શું લાભ થાય છે ?	૫૪
૨૫.	ધ્યાન-ધ્યેયરૂપ આત્માને સંયોગાદિના સંબંધનો અભાવ થાય છે.	૫૮

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬.	બંધ-મોક્ષનું કારણ	૬૦
૨૭.	નિર્મમત્વભાવનાના ચિંતવનનો ઉપાય	૬૩
૨૮.	દુઃખના કારણભૂત દેહાદિના પરિત્યાગનો નિર્દેશ	૬૫
૨૯.	કઈ ભાવનાથી જન્મ-મરણનાં દુઃખ દૂર થાય ?	૬૭
૩૦.	ઉચ્છિષ્ટ ભોગોમાં જ્ઞાનીને કેમ સ્પૃહા હોય ?	૬૯
૩૧.	પુદ્ગલ કર્મોનો બંધ જીવ સાથે કેવી રીતે થાય છે ?	૭૧
૩૨.	પરોપકારી મટી સ્વોપકારી બન	૭૩
૩૩.	સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનનો ઉપાય અને તેનું ફલ	૭૫
૩૪.	આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે. કેમ ?	૭૭
૩૫.	આત્મા ગુરુસિવાય અન્ય નિમિત્તમાત્ર છે.	૭૯
૩૬.	આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસનો ઉપાય	૮૨
૩૭.	યોગીને સ્વ-પરની સંવિત્તિ છે તે જાણવાનો ઉપાય	૮૪
૩૮.	વિષયો પ્રત્યેની અરુચિ-એ આત્મસંવિત્તિનું ચિહ્ન છે	૮૬
૩૯.	આત્મસંવિત્તિનાં અન્ય ચિહ્નો	૮૭
૪૦.	આત્મસંવિત્તિનાં અન્ય ચિહ્નો	૮૯
૪૧.	આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલા યોગીનું સ્વરૂપ	૯૦
૪૨.	યોગીને સ્વદેહ પ્રત્યે પણ લક્ષ હોતું નથી	૯૨
૪૩.	યોગીને આવી અવસ્થા કેમ થાય છે ?	૯૪
૪૪.	સ્વાત્માનુભવમાં રતિ હોવાથી યોગીને અન્ય પ્રવૃત્તિમાં અભાવ	૯૫
૪૫.	મહાત્માઓ શાને માટે ઉદમી હોય છે ? શાથી ?	૯૬
૪૬.	દેહાદિને અભિનંદવાનું ફલ	૯૭
૪૭.	સ્વાત્મધ્યાનનું ફલ	૯૮
૪૮.	આત્માનંદનું કાર્ય	૧૦૦
૪૯.	આત્મજ્યોતિ માટે મુમુક્ષુએ શું કરવું ?	૧૦૧
૫૦.	જીવ-પુદ્ગલનું ભેદજ્ઞાન તે જ તત્ત્વસંગ્રહ છે-બાકી બધો તેનો વિસ્તાર છે	૧૦૨
૫૧.	શાસ્ત્ર-અધ્યયનનું સાક્ષાત્ અને પરંપરા ફલ	૧૦૩
	ટીકા-પ્રશસ્તિ	૧૦૫

શ્રીમદ્દેવનન્દ્યપરનામપૂજ્યપાદસ્વામિવિરચિતઃ

इष्टोपदेशः

[શ્રી પण્ડિત-આશાધર વિનિર્મિતસંસ્કૃતટીકાસહિતશ્ચ]

ટીકાકારસ્ય મંગલાચરણમ્

પરમાત્માનમાનમ્ય મુમુક્ષુઃ સ્વાત્મસંવિદે ।

इष्टोपदेशमाचष्टे स्वशक्तयाशाधरः स्फुटम् ।।

તત્રાદૌ યો યદ્ગુણાર્થી સ તદ્ગુણોપેતં પુરુષવિશેષં નમસ્કરોતીતિ પરમાત્મગુણાર્થી
ગ્રન્થકર્તા પરમાત્માનં નમસ્કરોતિ ।

શ્રીમદ્ દેવનન્દી-અપરનામ-પૂજ્યપાદસ્વામી વિરચિત

ઈષ્ટોપદેશ

(શ્રી પંડિત આશાધરકૃત સંસ્કૃત ટીકા સહિત)

ગુજરાતી અનુવાદ

સં. ટીકાકારનું મંગલાચરણ

અર્થઃ- નિજ આત્મસંવેદન માટે પરમાત્માને નમીને પોતાની શક્તિ અનુસાર મુમુક્ષુ પં.
આશાધર (ટીકાદ્વારા) ‘ ઈષ્ટોપદેશ ’ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

ટીકાઃ- તેની (ગ્રન્થની) આદિમાં, જે જે ગુણોનો અર્થ છે તે તે ગુણોયુક્ત
પુરુષવિશેષને નમસ્કાર કરે છે. તેથી પરમાત્માના ગુણોના અર્થ ગ્રન્થકર્તા (શ્રી
પૂજ્યપાદસ્વામી) પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે.

૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

તદ્યથા-

યસ્ય સ્વયં સ્વભાવાસિરભાવે કૃત્સ્નકર્મણઃ।

તસ્મૈ સંજ્ઞાનરૂપાય નમોઽસ્તુ પરમાત્મને।૧।

ટીકા- અસ્તુ ભવતુ। કિં તત્ ? નમઃ નમસ્કારઃ, કસ્મૈ ? તસ્મૈ પરમાત્મને। પરમઃ અનાધ્યેયા પ્રહેયાતિશયત્વાત્સકલસંસારિજીવેભ્ય ઉત્કૃષ્ટ આત્મા ચેતનઃ પરમાત્મા તસ્મૈ। કિં વિશિષ્ટાય, સંજ્ઞાનરૂપાય સમ્યક્સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાદિવદત્યન્ત-સૂક્ષ્મત્વાદી નામપિલાભાત્કર્મહંતૃત્વાદેરપિ વિકારસ્ય ત્યાગાચ્ચ સમ્પૂર્ણજ્ઞાનં સ્વ-પરાવબોધસ્તદેવ રૂપં યસ્ય-તસ્મૈ। એવમારાધ્યસ્વરૂપમુક્ત્વા તત્પ્રાપ્ત્યુપાયમાહ। યસ્યાભૂત્, કાઽસૌ સ્વભાવાસિઃ-સ્વભાવસ્ય નિર્મલનિશ્ચલચિદ્રૂપસ્ય આસિર્લબ્ધિઃ કથંચિત્તાદાત્મ્યપરિણતિઃ- કૃતકૃત્યતયા સ્વરૂપેઽવસ્થિતિરિત્યર્થઃ। કેન, સ્વયં સમ્પૂર્ણરત્નત્રયાત્મનાત્મના ક્વ સતિ, અભાવે શક્તિરૂપતયા વિનાશે। કસ્ય, કૃત્સ્નકર્મણઃ- કૃત્સ્નસ્ય સકલસ્ય દ્રવ્યભાવરૂપસ્ય કર્મણઃ આત્મપારતંત્ર્યનિમિત્તસ્ય।।૧।।

તે આ પ્રમાણે છે:-

શ્લોક ૧

અન્વયાર્થઃ- [યસ્ય] જેમને, [કૃત્સ્ન કર્મણઃ અભાવે] સંપૂર્ણ કર્મોનો અભાવ થતાં, [સ્વયં સ્વભાવાસિ] સ્વયં સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, [તસ્મૈ] તે [સંજ્ઞાનરૂપાય] સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ [પરમાત્મને] પરમાત્માને [નમઃ અસ્તુ] નમસ્કાર હો.

ટીકા:- હો. શું તે? નમસ્કાર. કોને? તે પરમાત્માને. અનારોપી અપ્રતિહત અતિશયપણાને લીધે પરમ એટલે સકલ સંસારી જીવોથી ઉત્કૃષ્ટ અને આત્મા એટલે ચેતન-તેવા પરમાત્માને. કેવા (પરમાત્માને)? સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ (પરમાત્માને) - સમ્યક્પ્રકારે સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી અર્થાત્ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ આદિને જાણવાથી તથા કર્મોના વિનાશાદિથી, વિકારના ત્યાગને લીધે (પ્રાપ્ત થયું છે) સંપૂર્ણજ્ઞાન સ્વપરજ્ઞાન તે જ જેનું સ્વરૂપ છે- તેમને.

એ રીતે આરાધ્યનું (પરમાત્માનું) સ્વરૂપ કહીને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહે છે-

જેમને થઈ. શું તે? સ્વભાવની પ્રાપ્તિ-અર્થાત્ સ્વભાવની એટલે નિર્મળ નિશ્ચલ ચિદ્રૂપ-તેની પ્રાપ્તિ-લબ્ધિ, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણતિઃ કૃતકૃત્યપણાને લીધે સ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ -એવો અર્થ છે. શા વડે? સ્વયં સંપૂર્ણ રત્નત્રયાત્મક આત્મા વડે. શું થતાં? અભાવ થતાં અર્થાત્ શક્તિરૂપપણે વિનાશ થતાં. કોનો? સંપૂર્ણ કર્મનો-અર્થાત્ આત્માની પરતંત્રતાના નિમિત્તભૂત દ્રવ્ય-ભાવરૂપ સમસ્ત કર્મોનો.

**સકલ કર્મનો ક્ષય કરી, પામ્યા સ્વયં સ્વભાવ,
સર્વજ્ઞાની પરમાત્મને, નમું કરી બહુ ભાવ. ૧.**

અથ શિષ્યઃ પ્રાહ-સ્વસ્ય સ્વયં સ્વરૂપોપલબ્ધિઃ કથમિતિ ? સ્વસ્યાત્મનઃ - સ્વયમાત્મના સ્વરૂપસ્ય સમ્યક્ત્વાદિગુણાષ્ટકાભિવ્યક્તિરૂપસ્ય ઉપલબ્ધિઃ કથં કેનોપાયેન દષ્ટાન્તાભાવાદિતિ ?

આચાર્યઃ સમાધત્તે --

યોગ્યોપાદાનયોગેન દષ્ટદઃ સ્વર્ણતા મતા ।

દ્રવ્યાદિ-સ્વાદિસંપત્તાવાત્મનોઽપ્યાત્મતા મતા ।।૨ ।।

ભાવાર્થઃ- સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પૂર્ણતા વડે આત્માની પરતંત્રતાના કારણભૂત સમસ્ત કર્મોનો-જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મોનો રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મોનો અને શરીરાદિ નોકર્મોનો-જેમને સર્વથા અભાવ છે અને જેમણે પોતાના ચિદાનંદ, વિજ્ઞાન-ઘન, નિર્મળ, નિશ્ચલ, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયકરૂપ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા પોતાના આરાધ્ય સિદ્ધ પરમાત્માને આચાર્યે નમસ્કાર કર્યા છે.

અષ્ટકર્મરહિત, અષ્ટગુણસહિત, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન પરમાત્મા તે આરાધકને માટે સંપૂર્ણતાનો આદર્શ છે. તે આદર્શને પોતાનામાં મૂર્તિમંત કરવો તે નમસ્કાર કરવાનો હેતુ છે.

સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે જ સિદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે એમ આચાર્યે ગર્ભિતપણે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. ૧.

હવે શિષ્ય કહે છે, - “ પોતાને સ્વયં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? પોતાના આત્માને સ્વયં એટલે આત્મા વડે સ્વરૂપની અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોની અભિવ્યક્તિરૂપ (પ્રગટતારૂપ) ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) કેવી રીતે એટલે કયા ઉપાય વડે થાય છે ? કારણ કે દષ્ટાન્તનો અભાવ છે. ”

શિષ્યને પૂછવાનો આશય એ છે કે સ્વ-સ્વરૂપની સ્વયં પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરે, તેવા દષ્ટાન્તનો અભાવ છે, તો દષ્ટાન્ત વિના ‘સ્વયં સ્વભાવાસિ’ - એ કથનને સાચું કેવી રીતે માની શકાય ?

આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે-

***શ્લોક ૨**

અન્વયાર્થઃ- (યથા) જેમ (યોગ્યોપાદાનયોગેન) યોગ્ય ઉપદાન (કારણ) ના

**યોગ્ય ઉપાદાને કરી, પત્થર સોનું થાય,
તેમ સુદ્રવ્યાદિ કરી, જીવ શુદ્ધ થઈ જાય. ૨.**

* અહિસોહણ જોણું સુદ્ધં હેમં હવઈ જહ તહ યા

કાલાઈલક્ષ્મી અપ્પા પરમપ્પઓ હવદિ ।।૨૪ ।। [-મોક્ષપાહુડે]

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

૪)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- મતા અભિપ્રેતા લોકઃ। કાસૌ? સ્વર્ણતા સુવર્ણભાવઃ। કસ્ય, દષદઃ સુવર્ણાવિર્ભાવયોગ્યપાષાણસ્ય। કેન, યોગ્યાનાં સુવર્ણપરિણામકરણોચિતાનાં ઉપાદાનાનાં કારણાનાં યોગેન મેલાપકેન સંપત્ત્યા યથા। એવમાત્મનોડપિ પુરુષસ્યાપિ ન કેવલં દષદઃ ઇત્યપિ શબ્દાર્થઃ। મતા કથિતા। કાસૌ? આત્મતા-આત્મનો જીવસ્ય ભાવો નિર્મલનિશ્ચલચૈતન્યં। કસ્યાં સત્યાં? દ્રવ્યાદિ સ્વાદિસંપતૌ દ્રવ્યમન્વયિભાવઃ આદિર્યેષાં ક્ષેત્રકાલભાવાનાં તે ચ તે સ્વાદયશ્ચ સુશબ્દઃ સ્વશબ્દો વા આદિર્યેષાં તે સ્વાદયો દ્રવ્યાદયશ્ચ સ્વાદયશ્ચ। ઇચ્છાતો વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ ઇતિ સમાસઃ। સુદ્રવ્યં સુક્ષેત્રં સુકાલઃ સુભાવ ઇત્યર્થઃ। સુશબ્દઃ પ્રશંસાર્થઃ પ્રાશસ્ત્યં ચાત્ર પ્રકૃતકાર્યોપયોગિત્વં દ્રવ્યાદિ સ્વાદીનાં સમ્પત્તિઃ સંપૂર્ણતા તસ્યાં સત્યાં।। ૨।।

યોગથી [દષદઃ] પાષાણને (સુવર્ણ પાષાણને) [સ્વર્ણતા] સુવર્ણપણું [મતા] માનવામાં આવ્યું છે, [તથા] તેમ [આત્મનઃ અપિ] આત્માને પણ (દ્રવ્યાદિસ્વાદિસમ્પત્તૌ) સુદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વા સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની સમ્પત્તિ હોતાં [આત્મતા] આત્મપણું અર્થાત્ નિર્મળ નિશ્ચલ ચૈતન્યભાવ [મતા] માનવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:- લોકો માને છે- અભિપ્રાય ધરાવે છે. શું તે (માને છે)? સ્વર્ણતા-સુવર્ણભાવ. કોને (માને છે)? પાષાણને અર્થાત્ જેમાં સુવર્ણ પ્રગટ થવાની યોગ્યતા છે તેવા પાષાણને. શા વડે? જેમ યોગ્ય એટલે સુવર્ણના પરિણામ કરવાને ઉચિત ઉપાદાન કારણોના યોગથી એટલે મેલાપથી-સમ્પત્તિથી (સુવર્ણતાનો આવિર્ભાવ માને છે), તેમ આત્માને પણ એટલે પુરુષને પણ (કેવળ પાષાણને નહિ, પુરુષને પણ- એમ અપિ શબ્દનો અર્થ છે.) માનવામાં આવે છે- કહેવામાં આવે છે. શું તે (માનવામાં આવે છે)? આત્મતા-આત્માનો-જીવનો ભાવ-નિર્મળ નિશ્ચલ ચૈતન્યભાવ. શું હોતાં? દ્રવ્યાદિ-સ્વાદિની સમ્પત્તિ હોતાં; દ્રવ્ય-અન્વયિભાવ, આદિ- જે ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ છે તેની આદિમાં દ્રવ્ય છે તે (દ્રવ્યાદિ) તથા સ્વાદિ એટલે સુશબ્દ અથવા સ્વશબ્દ જેમની આદિમાં તે સુઆદિ દ્રવ્યાદિ વા સ્વાદિ દ્રવ્યાદિ-ઇચ્છાનુસાર વિશેષણ-વિશેષ્યભાવરૂપ સમાસ સુભાવ એવો અર્થ છે. સુશબ્દ પ્રશંસાના અર્થમાં છે. પ્રકૃત (મુખ્ય) કાર્યનું ઉપયોગીપણું તે પ્રશસ્યપણું છે. દ્રવ્યાદિ-સ્વાદિની એટલે સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની સમ્પત્તિ એટલે સંપૂર્ણતા-તે હોતાં (આત્માને નિર્મળ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

ભાવાર્થ:- અનાદિ કાળથી સુવર્ણ પાષાણમાં શક્તિરૂપે સુવર્ણ વિદ્યમાન છે. તેને જેમ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપ યોગ્ય ઉપાદાન કારણનો (કાર્યોત્પાદનના સમર્થ કારણનો) યોગ બનતાં તે સુવર્ણ વ્યક્તિરૂપે પ્રગટ થાય છે, તેમ આ આત્મામાં પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વભાવવાળો પરમાત્મા શક્તિરૂપે રહેલો છે. તેને સ્વદ્રવ્યાદિરૂપ કારણનો યોગ બનતાં, તે વ્યક્તિરૂપે સ્વયં પરમાત્મા બને છે- અર્થાત્ આ આત્મા નિજ ઉપાદાનશક્તિથી જ પરમાત્મા બને છે.

અથ શિષ્યઃ પ્રાહ-તર્હિ વ્રતાદીનામાનર્થક્યમિતિ-ભગવન્! યદિ સુદ્રવ્યાદિ સામગ્રયાં સત્યામેવાયમાત્મા સ્વાત્માનમુપલપ્યસ્યતે તર્હિ વ્રતાનિ હિંસાવિરત્યાદીનિ આદયો યેષાં સમિત્યાદીનાં તેષામાનર્થક્યં નિષ્ફલત્વં સ્વાદભિપ્રેતાયાઃ ચાત્મોપલબ્ધેઃ સુદ્રવ્યાદિસમ્પત્યપેક્ષત્વાદિત્યર્થઃ।

અત્રાચાર્યો નિષેધમાહ-તન્નેતિ ? વત્સ! યત્ત્વયા શંકિતં વ્રતાદીનામાનર્થક્યં તન્ન ભવતિ તેષામપૂર્વા-શુભકર્મનિરોધેનોપાર્જિતાશુભકર્મકદેશ-ક્ષપણેન ચ સફલત્વાચ દ્વિષયરાગલક્ષણશુભોપયોગજનિતપુણ્યસ્ય ચ સ્વર્ગાદિપદપ્રાપ્તિનિમિત્તત્વાદેવ। એતદેવ ચ વ્યક્તિકર્તું વક્તિ--

વરં વ્રતૈઃ પદં દૈવં નાવ્રતૈર્વત નારકં।

છાયાતપસ્થયોર્ભેદઃ પ્રતિપાલયતોર્મહાન્।૩।।

વિશેષ

નિજ ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય છે. તે સંબંધમાં સમાધિતંત્ર શ્લોક (૯૯) ની ટીકામાં ટીકાકાર લખે છે કે- “... પરમાર્થે સ્વતઃ જ (પોતાની મેળે જ) - આત્માથી જ (પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે) પણ ગુરુ આદિ બાહ્ય નિમિત્તો વડે નહિ...”

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘સ્વતઃ એવ’ શબ્દો ઘણા અર્થસૂચક છે. તે બતાવે છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, પોતાનાથી જ પોતાનામાંથી જ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થાય છે. તેમાં તીર્થંકર ભગવાન આદિની દિવ્યધ્વનિ, ગુરુનો ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્તો હોવા છતાં તે નિમિત્તોથી નિરપેક્ષપણે પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિમિત્ત હોવા છતાં, નિમિત્તથી નિરપેક્ષ ઉપાદાનનું પરિણમન હોય છે. વિકારી અને અવિકારી પર્યાય સંબંધમાં જયઘવલપુસ્તક ૭ માં કહ્યું છે કે-

‘બજ્જ કારણ નિરપેક્ષો વથ્થુ પરિણામો।’

વસ્તુનું પરિણામ બાહ્ય કારણોથી નિરપેક્ષ હોય છે.

(પૃ. ૧૧૭ - પેરા ૨૪૪)

ઉપાદાન વસ્તુની સહજ શક્તિ છે અને નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ કારણ છે. કાર્ય પોતાના ઉપાદાનમાંથી જ થાય. તે વખતે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ. તેને શોધવાની યા તેને ભેગું કરવાની વ્યગ્રતાની જરૂર હોય જ નહિ. ૨.

છાયા આતપ સ્થિત જો, જન પામે સુખ દુઃખ,

તેમ દેવપદ વ્રત થકી, અવ્રતે નારક દુઃખ. ૩.

૬)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

પછી શિષ્ય કહે છે, “ભગવાન! તો વ્રતાદિ નિરર્થક ઠરશે. જો સુદ્રવ્યાદિરૂપ સામગ્રી હોતાં જ આ (સંસારી) આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે, તો વ્રતો એટલે હિંસાવિરતિ જેની આદિમાં છે તે સમિતિ આદિ નિરર્થક-નિષ્ફળ બનશે, કારણકે (આપના કથનાનુસાર) વાંછિત સ્વાત્માની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) સુદ્રવ્યાદિ-સમ્પત્તિની અપેક્ષા રાખે છે- એવો અર્થ છે (-અર્થાત્ સ્વદ્રવ્યાદિ સ્વચતુષ્ટયરૂપ સામગ્રીથી જ સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે તો અહિંસાદિ વ્રતોનું તથા સમિતિ આદિનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક થઈ જશે).

અહીં આચાર્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે:-

“હે વત્સ! તેમ નથી. તેં જે વ્રતાદિની નિષ્ફળતા વિષે શંકા કરી છે તે ઠીક નથી, કારણકે નવાં અશુભ કર્મોના નિરોધથી અને ઉપાર્જિત અશુભ કર્મોના એકદેશ ક્ષપણથી તેઓ સફળ છે, એટલું જ નહિ પણ તે વિષય સંબંધી (વ્રત સંબંધી) અનુરાગરૂપ શુભોપયોગથી ઉત્પન્ન પુણ્ય, સ્વર્ગાદિ પદની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત હોવાથી તેમની (વ્રતાદિની) સફળતા છે. આને જ (આ વાતને જ) સ્પષ્ટ કરવા આચાર્ય કહે છે-

[સુદ્રવ્યાદિના યોગથી ધર્મીને જેટલા અંશે શુદ્ધિ પ્રગટે તેટલા અંશે તો નવાં કર્મોનો નિરોધ થાય છે, પણ અશુભ ભાવથી બચવા માટે અસ્થિરતાને લીધે જેટલા અંશે વ્રતાદિનો શુભ ભાવ આવે છે, તેટલા અંશે તેના નિમિત્તે પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે અને પૂર્વોપાર્જિત અશુભ કર્મોમાંથી કેટલાક કર્મોનું સંક્રમણ થઈ શુભકર્મ પુણ્યકર્મરૂપે પરિણમે છે.

પુણ્યકર્મના ફલસ્વરૂપ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી વ્રતાદિની, એ અપેક્ષાએ સફળતા છે, પરંતુ તેનાથી સંવર-નિર્જરા નહિ થતી હોવાથી તેની, એ અપેક્ષાએ અસફળતા છે.]

* શ્લોક-૩

અન્વયાર્થ:- [વ્રતૈઃ] વ્રતો દ્વારા [દૈવં પદં] દેવપદ પ્રાપ્ત કરવું [વરં] સારું છે, [વત] પણ અરે [અવ્રતૈઃ] અવ્રતોદ્વારા [નારકં પદં] નરક-પદ પ્રાપ્ત કરવું [ન વરં] સારું નથી. જેમ [છાયાતપસ્થયોઃ] છાયા અને તાપમાં બેસી [પ્રતિપાલયતોઃ] (મિત્રની) રાહ જોનારા બંને (પુરુષો) માં [મહાન્ ભેદઃ] મોટો તફાવત છે, તેમ (વ્રત અને અવ્રતનું આચરણ કરનાર બંને પુરુષોમાં મોટો તફાવત છે.)

* વર વયતવેહિ સગ્ગો યા દુક્ખં હોઽ ણિરઙ્ગ ઇયરેહિં।

છાયાતવદ્વિયાણં પહ્લિપાલં તાણ ગુરુમેયં।।૨૫।।

[-મોક્ષપાહુલે]

ટીકા- વરં ભવતુ। કિંતત્પદં-સ્થાનં। કિં વિશિષ્ટં? દૈવં-દેવાનામિદં દૈવં, સ્વર્ગઃ કૈર્હેતુભિર્વ્રતૈર્વ્રતાદિવિષયરાગજનિતપુણ્યૈઃ તેષાં સ્વર્ગાદિપદાભ્યુદયનિબંધત્વેન સકલજન સુપ્રસિદ્ધત્વાત્। તહર્યઽવ્રતાન્યપિ તથાવિધાનિ ભવિષ્યંતીત્યાશંક્યાહ-નેત્યાદિ। ન વરં ભવતિ। કિંતત્? પદં, કિં વિશિષ્ટં? નારકં-નરકસંબંધિ। કૈઃ? અવ્રતૈઃ હિંસાદિ પરિણામજનિતપાતકૈઃ, વતેતિખેદે કષ્ટે વા। તર્હિં વ્રતાવ્રતનિમિત્તયોરપિ દેવનારકપક્ષયોઃ સામ્યં ભવિષ્યંતીત્યાશંકાયાં તયોર્મહદંતરમિતિ દષ્ટાન્તેન પ્રકટયન્નાહ-

છાયાત્યાદિ ભવતિ। કોઽસૌ, ભેદઃ અન્તરં। કિં વિશિષ્ટો? મહાન્ બૃહત્। કયોઃ, પથિકયોઃ। કિં કુર્વતોઃ? સ્વકાર્યવશાન્નગરાંતર્ગતં તૃતીયં સ્વસાર્થિકમાગચ્છંતં પથિ પ્રતિપાલયતોઃ પ્રતીક્ષમાણયોઃ। કિં વિશિષ્ટયોઃ સતોઃ તયોઃ છાયાતપસ્થયોઃ છાયા ચ આતપશ્ચ છાયાતપૌ તયોઃ સ્થિતયોઃ। અયમર્થો યથૈવ છાયાસ્થિતસ્તૃતીયાગમનકાલં યાવત્સુખેન તિષ્ઠતિ આતપસ્થિતશ્ચ દુઃખેન તિષ્ઠતિ તથા વ્રતાદિ કુર્વન્ સ આત્મા જીવઃ સુદ્રવ્યાદયો મુક્તિહેતવો યાવત્સંપદ્યન્તે તાવત્સ્વર્ગાદિપદેષુ સુખેન તિષ્ઠતિ અન્યશ્ચ નરકાદિપદેષુ દુઃખેનેતિ।

ટીકા:- સારું હો. શું તે (સારું હો)? પદ સ્થાન. કેવું (પદ)? દેવોનું પદ અર્થાત્ સ્વર્ગ. કયા હેતુઓ દ્વારા? વ્રતો દ્વારા, કારણકે વ્રતાદિ વિષય સંબંધી રાગથી ઉત્પન્ન પુણ્યોથી સ્વર્ગાદિપદરૂપ અભ્યુદયનો સંબંધ હોય છે જે સકલ જનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ત્યારે શિષ્યે આશંકા કરી કહ્યું, “અવ્રતો પણ તેવા પ્રકારનાં હશે?”

‘ના, ઇત્યાદિ.’ તે સારું નથી. શું તે? પદ. કેવું (પદ)? નરક સંબંધી (પદ) શા વડે (પ્રાપ્ત થયેલું)? અવ્રતોથી અર્થાત્ હિંસાદિ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપો વડે (પ્રાપ્ત થયેલું) (‘વ્રત’ શબ્દ ખેદ-કષ્ટના અર્થમાં છે) ‘અરે! તો વ્રત અને અવ્રત જેનું નિમિત્ત છે તેવાં દેવ અને નારક એ બે પક્ષોમાં સમાનતા આવશે.’ એવી (શિષ્યની) આશંકા થતાં ‘તે બંનેમાં મહાન્ તજ્ઞાવત છે,’ એમ છાયા ઇત્યાદિ દષ્ટાન્ત દ્વારા પ્રગટ કરી (આચાર્ય) કહે છે- કોણ તે? ભેદ-અન્તર. કેવો? મહાન્-મોટો. કોણ બેઉ વચ્ચે? બે પથિકો વચ્ચે. શું કરતા? પોતાના કાર્યના અંગે નગરમાં ગએલા અને ત્યાંથી પાછા આવતા પોતાના ત્રીજા સાથીની માર્ગમાં પ્રતીક્ષા કરતા- રાહ જોતા. તે બન્ને કેવા હોઈ? છાયા અને તાપમાં બેઠેલા હોઈ. (છાયા અને આતપ-તે છાયાતપ, તેમાં બેઠેલા). એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:- ત્રીજા (સાથીના) આગમનકાલ સુધી, જેમ છાયામાં બેઠેલો (પથિક) સુખેથી બેસે છે અને તાપમાં બેઠેલો (પથિક) દુઃખથી બેસે છે, તેમ જ્યાં સુધી સુદ્રવ્યાદિ મુક્તિનાં કારણો પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી વ્રતાદિ આચરણ કરનાર તે આત્મા-જીવ સ્વર્ગાદિ સ્થાનોમાં સુખથી રહે છે અને બીજો (અવ્રતાદિ આચરનાર) નરકાદિ સ્થાનોમાં દુઃખથી રહે છે.

૮)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અથ વિનયઃ પુનરાશંકતે - એવમાત્મનિ ભક્તિરયુક્તા સ્યાદિતિ-ભગવનૈવં
ચિરભાવિમોક્ષસુખસ્ય વ્રતસાધ્યે સંસારસુખે સિદ્ધે સત્યાત્મનિ ચિદ્રૂપે ભક્તિર્ભાવ
વિશુદ્ધઃઆંતરોડનુરાગો અયુક્તા અનુપપન્ના સ્યાદ્રવેત્ તત્સાધ્યસ્ય મોક્ષસુખસ્ય સુદ્રવ્યાદિ
સંપત્તપેક્ષયા દૂરવર્તિત્વાદવાંતરપ્રાપ્તસ્ય ચ સ્વર્ગાદિસુખસ્ય વ્રતૈકસાધ્યત્વાત્ ।

અત્રાપ્યાચાર્યઃ સમાધત્તે - તદપિ નેત ન કેવલં વ્રતાદિનામાનર્થક્યં ન ભવેત્ કિં તર્હિ
તદપ્યાત્મભક્ત્યનુપત્તિપ્રકાશનમપિ ત્વયા-ક્રિયમાણં ન સાધુઃ સ્યાદિત્યર્થઃ । યતઃ-

યત્ર ભાવઃ શિવં દત્તે દ્યૌઃ કિયદૂર્ઘર્તિની ।

યો નયત્યાશુ ગવ્યૂતિં ક્રોશાર્ધે કિં સ સીદતિ ॥૪॥

ભાવાર્થઃ- જેમ છાયામાં બેસી પોતાના મિત્રની રાહ જોનાર મુસાફર સુખી થાય છે અને તડકામાં બેસી તેની રાહ જોનાર બીજો મુસાફર દુઃખી થાય છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ્યારે નિર્વિકલ્પ દશામાં રહી શકતો નથી ત્યારે તેને હેયબુદ્ધિએ વ્રતાદિપાલનનો શુભભાવ આવે છે અને તે શુભ ભાવના નિમિત્તે તે સ્વર્ગાદિ સ્થાનોમાં સુખ ભોગવે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને નરકમાં જવા જેવા ભાવ થતા જ નથી; પરંતુ હિંસાદિ અવ્રતના અશુભ ભાવ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ જીવ નરકાદિ સ્થાનોમાં દુઃખ ભોગવે છે. માટે વ્રતાદિનું પાલન સ્વર્ગાદિસુખની અપેક્ષાએ સાર્થક છે. ૩.

હવે શિષ્ય ફરીથી આશંકા કરે છે-

એવી રીતે આત્માની ભક્તિ અયુક્ત (અયોગ્ય) ઠરશે, અર્થાત્ ભગવાન્! એ રીતે મોક્ષસુખ ચિરભાવી (લાંબા કાળે સાધ્ય) થશે અને વ્રતોથી સાધ્ય સંસારનું સુખ તો સિદ્ધ છે, તેથી ચિદ્રૂપ આત્મામાં ભક્તિભાવ અર્થાત્ વિશુદ્ધ અંતરંગ અનુરાગ કરવો અયુક્ત-અઘટિત બનશે, કારણકે તેનાથી સાધ્ય મોક્ષસુખ સુદ્રવ્યાદિ સામગ્રીની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી દૂરવર્તી થશે અને વ્રતોદ્વારા અવાન્તર (વચમાં) પ્રાપ્ત સ્વર્ગાદિનું સુખ એક સાધ્ય થશે.

અહીં પણ આચાર્ય સમાધાન કરે છે-

તે પણ નથી, કારણકે વ્રતાદિની નિષ્ફળતા નહિ બને, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમ છતાં તું જે આત્મભક્તિને અયુક્ત બતાવે છે તે પણ ઠીક નથી, એવો અર્થ છે, કારણકે -

આત્મ ભાવથી મોક્ષ જ્યાં, ત્યાં સ્વર્ગ શું દૂર,

ભાર વહે જે કોશ બે, અર્ધ કોશ શું દૂર. ૪.

ટીકા- યત્રાત્મનિ વિષયે ભાવઃ પ્રણિધાનં ભાવઃ- કર્તાડદત્તે પ્રયચ્છતિ । કિં ? તચ્છિવં મોક્ષં , ભાવુકાય-ભવ્યાયેતિ શેષઃ । તસ્યાત્મવિષયસ્ય શિવદાનસમર્થસ્ય દ્યૌઃ સ્વર્ગઃ કિયદૂરવર્તિની । કિયદૂરે કિં પરિમાણે વ્યવહિતદેશે વર્તતે ? નિકટૈવ તિષ્ઠતીત્યર્થઃ । સ્વાત્મધ્યાનોપાત્તપુણ્યસ્ય તદેકફલત્વાત્ । તથા ચોક્તં [તત્ત્વાનુશાસને] -

ગુરુપદેશમાસાઘ ધ્યાયમાનઃ સમાહિતૈઃ ।
અનંતશક્તિરાત્માયં ભુક્તિં મુક્તિ ચ ચચ્છતિ ॥૧૧૬॥
ધ્યાતોઽર્હત્સિદ્ધરૂપેણ ચરમાંગસ્ય મુક્તયે
તદ્ધ્યાનોપાત્તપુણ્યસ્ય સ એવાન્યસ્ય મુક્તયે ॥૧૧૭॥

અમુમેવાર્થ દષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટયન્નાહ- ય ઇત્યાદિ । યો વાહીકો નયતિ , પ્રાપયતિ કિં ? સ્વવાહ્યં ભારં । કાં , ગવ્યૂતિં ક્રોશયુગં । કથં , આશુ શીઘ્રં સ કિં ક્રોશાર્દ્ધં સ્વવાહ્યભારં નયન્ સીદતિ ચિદ્વતે । નચિદ્વત ઇત્યર્થઃ । મહાશક્તાવલ્પશક્તેઃ સુઘટત્વાત્ ।

શ્લોક-૪

અન્વયાર્થઃ- [યત્ર] જ્યાં [ભવઃ] આત્મ-ભાવ (ભવ્ય-જીવોને) [શિવં] મોક્ષ [દત્તે] આપે છે, [તત્ર] ત્યાં [દ્યૌઃ] સ્વર્ગ [કિયદૂરવર્તિની] કેટલું દૂર છે? (કંઈ દૂર નથી અર્થાત્ નજીક છે.) [યઃ] જે (મનુષ્ય) ભારને [ગવ્યૂતિં] બે કોશ સુધી [આશુ] જલદી [નયતિ] લઈ જાય છે, [સઃ] તે (મનુષ્ય) તે ભારને [ક્રોશાર્દ્ધં] અર્ધો કોશ લઈ જતાં [કિં સીદતિ] શું થાકી જશે- ખિન્ન થશે? (ના, ખિન્ન થશે નહિ).

ટીકા:- જ્યાં એટલે આત્મવિષયમાં ભાવ- (આત્મધ્યાન) આપે છે- પ્રદાન કરે છે; શું તે? ભવ્ય જીવને શિવ એટલે મોક્ષ (આપે છે.) મોક્ષ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ તે આત્મભાવને સ્વર્ગ કેટલું દૂર? કેટલે દૂર એટલે કેટલે છેટે આવેલા પ્રદેશે વર્તે? નિકટ જ રહે- એવો અર્થ છે, કારણકે સ્વાત્મધ્યાન સાથે ઉપાર્જિત પુણ્યનું તે એક ફળ છે.

વળી તત્ત્વાનુશાસનમાં કહ્યું છે કે:-

‘ ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી સાવધાન થયેલા પ્રાણીઓ દ્વારા ધ્યાવવામાં આવેલો આ અનંતશક્તિવાળો આત્મા (આત્મધ્યાન કરનારને) ભુક્તિ (ભોગો) અને મુક્તિ પ્રદાન કરે છે. ’ ... (શ્લો. ૧૯૬)

‘ આ આત્મા, અરંહત અને સિદ્ધના રૂપે ચિંતવવામાં (ધ્યાવવામાં) આવતાં, ચરમ શરીરીને મુક્તિ પ્રદાન કરે છે અને તેના ધ્યાન સાથે પુણ્ય ઉપાર્જિત કરનાર અન્યને તે ભુક્તિ (અર્થાત્ સ્વર્ગ, ચક્રવર્ત્યાદિના ભોગો) પ્રદાન કરે છે, ’ ... (શ્લો. ૧૯૭)

આ જ અર્થને દષ્ટાન્ત દ્વારા સ્પષ્ટ કરીને કહે છે- [ય ઇત્યાદિ]

જે એટલે ભારવાહક લઈ જાય છે; શું? પોતાને ઊંચકવાનો ભાર. ક્યાં સુધી ?

અથૈવમાત્મભક્તેઃ સ્વર્ગગતિસાધનત્વેઽપિ સમર્થિતે પ્રતિપાદ્યસ્તત્ફલજિજ્ઞાસયા ગુરું પૃચ્છતિ સ્વર્ગે ગતાનાં કિં ફલમિતિ સ્પષ્ટં ગુરુરુત્તરયતિ-

હૃષીકજમનાતંકં દીર્ઘકાલોપલાલિતમ્ ।

નાકે નાકૌકસાં સૌખ્યં નાકે નાકૌકસામિવ ।૫ ।।

બે કોશ સુધી. કેવી રીતે? શીઘ્ર-જલદી; તે શું પોતાના ભારને અર્ધો કોશ લઈ જતાં ખેદ પામશે? નહિ ખેદ પામે- એવો અર્થ છે, કારણકે મહા શક્તિમાં અલ્પ શક્તિનો (સમાવેશ) સારી રીતે ઘટે છે- (અર્થાત્ મહાશક્તિવાળાને અલ્પશક્તિ સહજ હોય છે).

ભાવાર્થ:- જે શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્મપરિણામમાં મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે તે ભૂમિકામાં રહેલા શુભરાગથી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ સહજ હોય છે. જે માણસ એક મણનો બોજો બે કોશ લઈ જઈ શકે તેટલી તાકાતવાળો છે તે શું તે બોજો અર્ધો કોશ લઈ જતાં થાકી જશે? નહિ જ થાકે; તેવી રીતે જે જીવે પૂર્ણતાના લક્ષ-મોક્ષસુખ માટે પુરુષાર્થ આદર્યો છે, તેને શું સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે? ના; તે સુલભ જ છે.

જે જીવ ચરમશરીરી છે એટલે કે તે ભવે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાતવાળો છે, તે તો આત્મધ્યાનાદિના ઉગ્ર પુરુષાર્થ દ્વારા મોક્ષ-સુખ પામે છે, પરંતુ જે જીવો અચરમશરીરી છે એટલે કે તે ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી તેઓ અરહંત-સિદ્ધરૂપે પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરી તે ભૂમિકામાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે તેના ફળસ્વરૂપ તેમને સ્વર્ગ-ચક્રવર્ત્યાદિની વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે આત્મધ્યાનાદિથી ભુક્તિ અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪

એ રીતે આત્મભક્તિમાં સ્વર્ગગતિનું પણ સાધનપણું છે એવું સમર્થન કરવામાં આવતાં શિષ્ય તેના ફળની જિજ્ઞાસાથી ગુરુને પૂછે છે- “સ્વર્ગે જનારાઓને શું ફળ મળે છે?”

આચાર્ય તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તર આપતાં કહે છે:-

શ્લોક - ૫

અન્વયાર્થ:- [નાકે નાકૌકસામ્] સ્વર્ગમાં વસનાર દેવોને જે [સૌખ્યં] સુખ હોય છે તે [નાકે નાકૌકસામ્ ઇવ] સ્વર્ગમાં રહેલા દેવોના જેવું [હૃષીકજં] ઇન્દ્રિયોજનિત, [અનાતંકં] આતંક (શત્રુઆદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ) રહિત, [દીર્ઘકાલોપલાલિતં] દીર્ઘ કાલ સુધી (તેત્રીસ સાગર પર્યંત) ભોગવવામાં આવે તેવું હોય છે.

**ઇન્દ્રિય જન્ય નિરામયી, દીર્ઘકાલ તક ભોગ્ય,
ભોગે સુરગણ સ્વર્ગમાં, સૌખ્ય સુરોને યોગ્ય. ૫.**

ટીકા- વત્સ ! અસ્તિઃ, કિં તત્ ? સૌખ્યં શર્મ્મ । કેષાં ? નાકૌકસાં દેવાનાં ન પુનઃ સ્વર્ગેઽપિ જાતાનામેકેન્દ્રિયાણાં । ક્વ વસતાં ? નાકે સ્વર્ગે ન પુનઃ ક્રીડાદિ વશાદ્રમણીયપર્વતાદૌ । કિમતીન્દ્રિયં ? તન્નેત્યાહ-હૃષીકજં હૃષીકેભ્યઃ સમીહિતાનંતરમુપસ્થિતં નિજં, નિજં વિષયમનુભવદ્વયઃ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયેભ્યઃ સર્વાંગીણાલ્હાદનાકરતયા પ્રાદુર્ભૂતં તથાપિ રાજ્યાદિસુખવત્સાતંકં ભવિષ્યતીત્યાશંકા- પનોદાર્થમાહ - અનાતંકં ન વિદ્યતે આતંકઃ પ્રતિપક્ષાદિકૃતચિત્તક્ષોભો યત્ર તથાપિ ભોગભૂમિજસુખવદલ્પકાલભોગ્યં ભવિષ્યતીત્યાશંકાયમાહ-દીર્ઘકાલોપલાલિતં-દીર્ઘકાલં સાગરોપમપરિચ્છિન્ન કાલં યાવદુપલાલિતમાજ્ઞાવિધેયદેવદેવીસ્વર્વિલાસિનીભિઃ ક્રિયમાણોપચારત્વાદુત્કર્ષ પ્રાપિતં તર્હિ ક્વ કેષામિવ તદિત્યાહ, નાકે નાકૌકસામિવ સ્વર્ગદેવાનાં યથા અનન્યોપમમિત્યર્થઃ ।

ટીકા:- હે વત્સ ! છે. શું તે ? સુખ-શર્મ. કોને (છે) ? સ્વર્ગમાં વસતા દેવોને, નહિ કે સ્વર્ગમાં પણ ઉત્પન્ન થયેલા એકેન્દ્રિય જીવોને; ક્યાં વસતા ? સ્વર્ગમાં, નહિ કે ક્રીડાદિકના કારણે રમણીય પર્વતાદિમાં (વસતા). શું તે અતીન્દ્રિય (સુખ) છે ? (ઉત્તરમાં) કહે છે- ' ના ' ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલું, ઇચ્છાની અનંતર ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલું અર્થાત્ પોત- પોતાના વિષયને અનુભવતી સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સર્વાંગીણ (સર્વ અંગોમાં વ્યાપક) હર્ષરૂપે પ્રગટ થયેલું- (તે સુખ છે).

વળી તે સુખ રાજ્યાદિના સુખ જેવું આતંક (ચિત્તક્ષોભ) વાળું હશે ? તે આશંકાના સમાધાનાર્થે (આચાર્ય) કહે છે-

(તે સુખ) અનાતંક એટલે જેમાં આતંક એટલે શત્રુઆદિકૃત ચિત્તક્ષોભ ન હોય તેવું છે.

તથાપિ તે સુખ શું ભોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુખની માફક અલ્પ કાલ ભોગવવા યોગ્ય હશે ? તેવી આશંકા થતાં (આચાર્ય) કહે છે-

(તે સુખ) દીર્ઘ કાલ સુધી ઉપલાલિત એટલે ભોગવવામાં આવે છે; દીર્ઘ કાલ એટલે સાગરોપમથી જણાતા કાલ સુધી; ઉપલાલિત એટલે આજ્ઞાકારી દેવ-દેવીઓ અર્થાત્ સ્વર્ગની વિલાસિનીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી સેવાઓથી ઉત્કર્ષ (વૃદ્ધિ) પામતું (સુખ).

' ત્યારે ક્યાં કોના જેવું તે (સુખ) છે ? ' - એમ (શિષ્યે) પૂછ્યું.

સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા દેવોનું સુખ, સ્વર્ગવાસી દેવોના (સુખ) જેવું હોય છે, અર્થાત્ તે સુખ અનન્યોપમ (જેની ઉપમા બીજા કોઈ સાથે થઈ શકે નહિ તેવું) હોય છે, તેવો અર્થ છે.

અત્ર શિષ્યઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે યદિ સ્વર્ગેઽપિ સુખમુત્કૃષ્ટં કિમપવર્ગપ્રાર્થનયેતિ ।
ભગવન્ ! યદિ ચેત્ સ્વર્ગેઽપિ ન કેવલમપવર્ગ- સુખમસ્તિ કીદૃશં ? ઉત્કૃષ્ટં
મર્ત્યાદિસુખાતિશાયિ તર્હિ , કિં કાર્યં ? કયા ? અપવર્ગસ્ય મોક્ષસ્ય પ્રાર્થનયા- અપવર્ગો
મે ભૂયાદિત્યભિલાષેણ ।

एवं च संसारसुखे एव निर्बन्धं कुर्वन्तं प्रबोध्यं तत्सुखदुःखस्य भ्रांतत्वप्रकाशनाय
आचार्यः प्रबोधयति:-

वासनामात्रमेवैतत्सुखं दुःखं च देहिनां ।

तथा ह्यद्वेजयंत्येते भोगा रोगा इवापदि ॥६॥

ભાવાર્થ:- આ સ્વર્ગીય સુખ અતીન્દ્રિય નથી પણ ઇન્દ્રિયજનિત છે, છતાં તે ઇન્દ્રિયજનિત સુખોમાં અનુપમ છે કારણકે તે રાજ્યાદિના સુખ જેવું ચિત્તક્ષોભ કરે તેવું નથી, અને દેવો તે સુખ પોતાની દેવીઓ સાથે સાગરોપમ કાલ સુધી ભોગવે છે; ભોગભૂમિના સુખ જેવું તે અલ્પકાલીન નથી. ૫.

અહીં શિષ્ય પૂર્વ પક્ષ લઈ પૂછે છે, “ જો સ્વર્ગમાં પણ સુખ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો મોક્ષ માટે પ્રાર્થનાની શી જરૂર? ભગવન્ ! ન કેવલ મોક્ષમાં, કિન્તુ સ્વર્ગમાં પણ સુખ હોય-કેવું? ઉત્કૃષ્ટ-મનુષ્યાદિના સુખને ટપી જાય તેવું હોય- તો (તેનું) શું પ્રયોજન? કોનું? ‘ મને મોક્ષ હો (મોક્ષની પ્રાપ્તિ હો) ’ એવી અપવર્ગ એટલે મોક્ષની અભિલાષારૂપ પ્રાર્થનાનું (શું પ્રયોજન) ?

એવી રીતે સંસાર સંબંધી સુખનો જ આગ્રહ રાખતા શિષ્યને સંસાર સંબંધી સુખ-દુઃખનું ભ્રાન્તિપણું પ્રકાશવા માટે આચાર્ય પ્રબોધે છે (સમજાવે છે) :-

શ્લોક-૬

અન્વયાર્થ:- [દેહિનાં] દેહધારીઓનાં [એતત્ સુખં દુઃખં ચ] તે સુખ તથા દુઃખ [વાસનામાત્રમ્ એવ] કેવલ વાસના-માત્ર જ હોય છે. [તથા હિ] વળી [એતે ભોગાઃ] તે (સુખ-દુઃખરૂપ) ભોગો [આપદિ] આપત્તિના સમયે [રોગાઃ ઇવ] રોગોની જેમ (પ્રાણીઓને) [ઉદ્વેજયન્તિ] ઉદ્વેજિત (આકુલિત) કરે છે.

સુખ દુઃખ સંસારીનાં, વાસના જન્ય તું માન,

આપદમાં દુઃખકાર તે, ભોગો રોગ સમાન. ૬.

ટીકા- એતત્ પ્રતીયમાનમૈદ્રિયકં સુખં દુઃખં ચાસ્તિ । કીદશં ? વાસનામાત્રમેવ , જીવસ્યોપકારકત્વાપકારકત્વાભાવેન પરમાર્થતો દેહાદવુપેક્ષણીયે । તત્ત્વાનવબોધાદિદં મમેષ્ટમુપકારકત્વાદિદં ચાનિષ્ટમપકારકત્વાદિતિ વિભ્રમાજ્જાતઃ સંસ્કારો વાસના , ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થાનુભવાનંતરમુદ્ભૂતઃ સ્વયંવેદ્ય આભિમાનિકઃ પરિણામઃ । વાસનૈવ , ન સ્વાભાવિકમાત્મસ્વરૂપમિત્યન્યયોગવ્યવચ્છેદાર્થો માત્ર ઇતિ , સ્વયોગવ્યવસ્થાપકશ્ચૈવ શબ્દઃ । કેષામેતદેવંભૂતમસ્તીત્યાહ-દેહિનાં દેહ એવાત્મત્વેન ગૃહ્યમાણો અસ્તિ યેષાં તે દેહિનો બહિરાત્માનસ્તેષાં । એતદેવ સમર્થયિતુમાહ-તથાહીત્યાદિ । ઉક્તાર્થસ્ય દષ્ટાન્તેન સમર્થનાર્થસ્તથાહીતિ શબ્દઃ । ઉદ્વેજયંતિ ઉદ્વેગં કુર્વન્તિ ન સુખયન્તિ , કે તે ? એતે સુખજનકત્વેન લોકે પ્રતીતા ભોગાઃ રમણીયરમણીપ્રમુખાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ । ક ઇવ ? રોગા ઇવ જ્વરાદિવ્યાધયો યથા । કસ્યાં સત્યામાપદિ-દુર્નિવારવૈરિપ્રભૃતિસંપાદિત દૌર્મનસ્ય લક્ષણાયાં વિપદિ । તથા ચોક્તમ્-

ટીકા:- પ્રતીતિ કરવામાં આવતાં તે ઇન્દ્રિયજનિત સુખ-દુઃખ છે. (તે) કેવાં છે ? (તે) કેવલ વાસનામાત્ર જ છે. જીવને (દેહાદિ પદાર્થો) ઉપકારક તથા અપકારક નહિ હોવાથી, પરમાર્થે દેહાદિ (પદાર્થ) વિષે તે ઉપેક્ષણીય છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે, ‘ આ મને ઉપકારક હોવાથી ઈષ્ટ છે અને અપકારક હોવાથી અનિષ્ટ છે ’ એવા વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર તે વાસના છે. તે (વાસના) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોના અનુભવના અનંતરે ઉત્પન્ન થયેલો સ્વસંવેદ્ય અભિમાનયુક્ત પરિણામ છે. તે વાસના જ છે, સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપ નથી.

એમ અન્યના યોગનો વ્યવચ્છેદ (અભાવ) દર્શાવવાના અર્થમાં ‘ માત્ર ’ શબ્દ છે અને સ્વનો યોગ (સંબંધ) જણાવવાના અર્થમાં ‘ એવ ’ શબ્દ છે.

(શિષ્યે) પૂછ્યું- આવું (સુખ-દુઃખ) કોને હોય છે ? દેહધારીઓને અર્થાત્ દેહને જ જેઓ આત્મા તરીકે ગ્રહણ કરે છે તે દેહી બહિરાત્માઓ-તેમને (તેવી સુખ-દુઃખની કલ્પના હોય છે).

આના જ સમર્થનમાં કહે છે- તથાહીત્યાદિ ।

ઉક્ત અર્થના દષ્ટાન્ત દ્વારા સમર્થન માટે ‘ તથાહિ ’ શબ્દ છે.

ઉદ્વેજિત કરે છે એટલે ઉદ્વેગ કરે છે- સુખી કરતા નથી. કોણ તે ? ‘ તે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે ’ એમ લોકમાં પ્રતીત થયેલા (માનવામાં આવેલા) ભોગો-અર્થાત્ રમણીય સ્ત્રી આદિ ઇન્દ્રિય-પદાર્થો. કોની માફક (ઉદ્વેગ કરે છે) ? રોગોની માફક-જ્વરાદિ વ્યાધિઓની જેમ. શું હોતાં ? આપત્તિ આવી પડતાં - અર્થાત્ દુર્નિવાર શત્રુ આદિ દ્વારા કરવામાં આવેલી ચિત્તક્ષોભ લક્ષણવાળી વિપત્તિ આવી પડતાં; તથા કહ્યું છે કે-

“ મુચ્ચાંજ્ઞં ગ્લપયસ્યલં ક્ષિપ કુતોડપ્યક્ષાશ્ચ વિદભાત્યદો,
દૂરે ધેહિ ન હૃષ્ય એવ કિમભૂરન્યા ન વેત્સિ ક્ષણમ્।
સ્થેયં ચેદ્ધિ નિરુદ્ધિ ગામિતિ તવોદ્યોગે દ્વિષઃ સ્ત્રી ક્ષિપ-
ત્યાશ્લેષક્રમુકાંગરાગલલિતાલાપૈર્વિધિત્સૂ રતિમ્ [?] ॥”

અપિ ચ -- ‘ રમ્યં હર્મ્યં ચન્દનં ચન્દ્રાપાદા, વેણુર્વીણા યૌવનસ્થા યુવત્યઃ।

નૈતે રમ્યા ક્ષુત્પિપાસાર્દિતાનાં, સર્વારંભાસ્તંદુલાઃ પ્રસ્થમૂલાઃ।।’

તથા-- ‘ આતપે ધૃતિમતા સહ વધ્વા યામિનીવિરહિણા વિહગેન।

સેહિરે ન કિરણંહિમરશ્મેર્દુઃખિતે મનસિ સર્વમસહ્યમ્।।’

“ મુચ્ચાંજ્ઞં ।.....”

[આ શ્લોકમાં એક યુગલના વાર્તાલાપ દ્વારા એ બતાવ્યું છે કે જે વિષયો પહેલાં સુખકર લાગતા હતા તે હવે મન દુઃખી થતાં દુઃખકર લાગે છે. ચિંતામગ્ન પતિ પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો-]

“ મારા અંગને છોડ, તું મને સંતાપ પેદા કરે છે, હઠી જા, મને આનંદ થતો નથી; તારી આ ક્રિયાઓથી મારી છાતીમાં પીડા થાય છે, દૂર જા; ત્યારે પત્ની ટાણો મારતી કહે છે, “ શું બીજી સ્ત્રી સાથે પ્રીતિ કરી છે? ” પતિ કહે છે, “ તું સમય જોતી નથી. જો ધૈર્ય હોય તો પ્રયત્નથી ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખ ” - એમ કહી તે પત્નીને દૂર કરી દે છે.

વળી, “ રમ્યં હર્મ્યૈ.....”

સુંદર મહેલ, ચંદન, ચાંદની (ચંદ્રના કિરણો), વેણુ, વીણા તથા યૌવનવતી યુવતિઓ વગેરે, ભૂખ-તરસથી પીડાતી વ્યક્તિઓને રમ્ય (મજાનાં) લાગતાં નથી, કારણકે (જીવોના) સર્વ આરંભોમાં તન્દુલપ્રસ્થ એ મૂલ વાત છે, (અર્થાત્ ઘરમાં ભોજન માટે તન્દુલ હોય તો આ બધા પદાર્થો સુંદર લાગે છે, નહિ તો નહિ.)

વળી, “ આતપે ધૃતિમતા.....”

એક પક્ષી પોતાની પ્રિયા સાથે ધૂપમાં રહેવા છતાં સુખ માનતું હતું, પરંતુ રાત્રે જ્યારે તે પોતાની પ્રિયાથી વિખૂટું પડી ગયું, ત્યારે તેના વિયોગમાં ચંદ્રના કિરણો પણ તેને સંતાપ દેતાં લાગ્યાં; કારણકે મન દુઃખી થતાં બધું અસહ્ય થઈ પડે છે; સારું લાગતું નથી;) ઇત્યાદિ.

તેથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયજનિત સુખ વાસનામાત્ર જ છે; તે આત્માનું સ્વાભાવિક - અનાકુલ સ્વભાવવાળું નથી, નહિ તો સંસારમાં જે પદાર્થો સુખજનક માનવામાં આવે છે તે દુઃખનું કારણ કેમ બને? એમ તે (ઇન્દ્રિય-સુખ) પણ દુઃખ જ છે.

इत्यादि-अतो ज्ञायते ऐन्द्रियकं सुखं वासनामात्रमेव नात्मनः स्वाभाविकाना-
कुलत्वस्वभावं । कथमन्यथा लोके सुखजनकत्वेन प्रतीतानामपि भावानां दुःखहेतुत्वं । एवं
दुःखमपि ।।

अत्राह पुनः शिष्यः- एते सुखदुःखे खलु वासनामात्रे कथं न लक्ष्येते इति-खल्विति
वाक्यालंकारे निश्चये वा । कथं ? केन प्रकारेण न लक्ष्येते न संवेद्येते लोकैरिति शेषः । शेषं
स्पष्टम् ।

ભાવાર્થ:- અજ્ઞાની જીવોને જે સુખ-દુઃખ હોય છે તે ઈન્દ્રિયજનિત છે- વાસનામાત્ર જ
છે.

‘દેહાદિ પદાર્થો મને ઉપકારક છે, માટે ઈષ્ટ છે અને તેઓ મને અપકારક
(અહિતકારક) છે એમ કોઈક વાર માને છે માટે અનિષ્ટ છે’ - એવી વિભ્રમરૂપ કલ્પનાથી
ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર તે વાસના છે.

અજ્ઞાની જીવ, આવી વાસનાના કારણે ભોગોના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા ઈન્દ્રિયજનિત
સુખમાં ભ્રમથી વાસ્તવિક (સાચા) સુખની કલ્પના કરે છે.

આ ભોગો રોગ સમાન છે. તેઓ દુઃખના સમયે રોગની જેમ આકુલતા
ઉદ્વેગતાનાં નિમિત્ત થાય છે. કોઈ કારણથી મન દુઃખી હોય અર્થાત્ ચિત્ત-ક્ષોભ હોય, તો
સુંદર ભોગો પણ ઉદ્વેગકારક લાગે છે; તેઓ અસહ્ય લાગે છે. ભૂખ-તરસથી પીડાતા
મનુષ્યને સુંદર મહેલ, ચંદન, ચંદ્રનાં કિરણ, યુવતીઓ વગેરે સુંદર પદાર્થો પણ દુઃખકર
લાગે છે.

ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ વાસનામાત્ર અથવા કલ્પનાજનિત છે. તે આત્માનું સ્વાભાવિક-
અનાકુલરૂપ સુખ નથી, પણ વાસ્તવમાં તે દુઃખ જ છે, તેથી તેમાં વાસ્તવિક સુખની કલ્પના
કરવી વ્યર્થ છે.

જો ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ વાસનામાત્ર-વિભ્રમજન્ય ન હોય તો આ સંસારમાં જે પદાર્થ
સુખદાયક મનાય છે તે દુઃખદાયક કેમ મનાય? તેથી અજ્ઞાની જીવોનું સુખ-દુઃખ કેવળ
વાસનામાત્ર છે, બન્ને દુઃખ છે. ઠ

અહીં શિષ્ય ફરીથી કહે છે- “ જો તે સુખ-દુઃખ ખરેખર (‘ખલુ’ શબ્દ વાક્યાલંકાર
યા નિશ્ચયના અર્થમાં છે.) વાસનામય હોય, તો (લોકોને) તે (વાસનામાત્ર છે એમ)
કેમ માલૂમ પડતું નથી? અર્થાત્ લોકોને તે કેમ સંવેદનમાં આવતું નથી? શેષ સ્પષ્ટ છે.

અત્રાચાર્યઃ પ્રબોધયતિ-

મોહેન સંવૃતં જ્ઞાનં સ્વભાવં લભતે ન હિ ।

મત્તઃ પુમાન્ પદાર્થાનાં યથા મદનકોદ્રવૈઃ ॥૭॥

ટીકા- ન હિ નવ લભતે પરિચિનત્તિ ધાતૂનામનેકાર્થત્વાલ્લભેજ્ઞાનેપિ વૃત્તિસ્તથાવલ્લોકો વક્તિ મયાસ્ય ચિત્તં લબ્ધમિતિ । કિં તત્ ? કર્તૃ- જ્ઞાનં ધર્મધર્મિણોઃ કથંચિત્તાદાત્મ્યાદર્થગ્રહણવ્યાપારપરિણત આત્મા । કં ? સ્વભાવં, સ્વોડસાધારણો- અન્યોડન્યવ્યતિકરે સત્યપિ વ્યક્ત્યંતરેભ્યો વિવક્ષિતાર્થસ્ય વ્યાવૃત્તપ્રત્યયહેતુર્ભાવો ધર્મઃ સ્વભાવસ્તં । કેષાં ? પદાર્થાનાં । સુખદુઃખશરીરાદીનાં । કિં વિશિષ્ટં સત્ જ્ઞાનં ?

અહીં આચાર્ય સમજાવે છે-

શ્લોક-૭

અન્વયાર્થઃ- [યથા] જેમ [મદનકોદ્રવૈઃ] મદ ઉત્પન્ન કરનાર કોદ્રવોથી (કોદ્રવના નિમિત્તથી) [મત્તઃ પુમાન્] ઉન્મત્ત (પાગલ) બનેલો માણસ [પદાર્થાનાં] પદાર્થોનું [સ્વભાવં] યથાર્થ સ્વરૂપ [ન લભતે] જાણતો નથી, [તથા એવ] તેમ જ [મોહેન] મોહથી [સંવૃતં] આચ્છાદિત થયેલું [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સ્વભાવં] વાસ્તવિક સ્વરૂપને [ન હિ લભતે] જાણતું નથી.

ટીકા:- ન હિ એટલે ખરેખર પ્રાપ્ત કરતું- જાણતું નથી. (ધાતુઓના અનેક અર્થ હોવાથી 'લભ્' શબ્દ મેળવવાના અર્થમાં અને જ્ઞાનના અર્થમાં પણ વપરાય છે; જેમકે લોક કહે છે, 'મેં તેનું મન મેળવ્યું-જાણ્યું') કોણ તે (જાણતું નથી)? જ્ઞાન (કર્તા) અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મીના કથંચિત્ તાદાત્મ્યપણાને લીધે અર્થને ગ્રહણ કરવાના (જાણવાના) વ્યાપારમાં પરિણત આત્મા.

કોને (જાણતું નથી)? સ્વભાવને; સ્વ એટલે અસાધારણ; પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં, (એકઠા મળેલા પદાર્થોમાંથી) વિવક્ષિત (ખાસ) પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી વ્યાવર્ત (ભિન્ન) બતાવવામાં કારણભૂત ભાવ તે ધર્મ- તે સ્વભાવ, તેને.

(બે અથવા બેથી અધિક મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ ખાસ પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન બતાવનાર અસાધારણ ભાવ (ધર્મ) તેને તે પદાર્થનો સ્વભાવ કહે છે).

કોના (સ્વભાવને)? સુખ-દુઃખ-શરીરાદિ પદાર્થોના (સ્વભાવને). તે જ્ઞાન કેવું છે ? ઢંકાયેલું-આચ્છાદિત થયેલું-અર્થાત્ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપના પ્રકાશમાં

મોહે આવૃત જ્ઞાન જે, પામે નહીં નિજરૂપ,

કોદ્રવથી જે મત્ત જન, જાણે ન વસ્તુસ્વરૂપ. ૭.

સંવૃત્તં પ્રચ્છાદિતં વસ્તુયાથાત્મ્યપ્રકાશને અભિભૂતસામર્થ્યં । કેન ? મોહેન-મોહનીય કર્મ્મણો વિપાકેન ।

તથાચોક્તમ્ [લઘીયસ્ત્રયે] -

મલવિદ્ધમણેર્વ્યક્તિર્યથા નૈકપ્રકારતઃ ।

કર્મ્મવિદ્ધાત્મવિજ્ઞાસિસ્તથા નૈકપ્રકારતઃ ॥

નન્વમૂર્તસ્યાત્મનઃ કથં મૂર્તેન કર્મ્મણાભિભવો યુક્તઃ ? इत्यत्राह-मत्त इत्यादि यथा नैव लभते । कोऽसौ ? पुमान् व्यवहारी पुरुषः । कं ? पदार्थानां घटपटादीनां स्वभावं । किं विशिष्टः सन् ? मत्तः जनितमदः । कैः ? मदनकोद्रवैः ॥

જેનું સામર્થ્ય અભિભૂત થયું છે (પરાભવ પામ્યું છે) તેવું (તે જ્ઞાન), કોનાથી (અભિભૂત થયું છે)? મોહથી - મોહનીય કર્મના વિપાકથી (ઉદયથી) -અર્થાત્ મોહનીયકર્મના ઉદયમાં જોડાવાથી તે જ્ઞાન આચ્છાદિત થયું છે).

વળી, (લઘીયસ્ત્રયમાં) કહ્યું છે કે- 'મલવિદ્ધ'

જેવી રીતે મળવાળા મણિનો પ્રકાશ એક પ્રકારનો નહિ હોતાં (અનેક પ્રકારે હોય છે,) તેવી રીતે કર્મસંબદ્ધ આત્માની વિજ્ઞાસિ એક પ્રકારે નહિ હોતાં અનેક રૂપે હોય છે. (કર્મ-મળથી આવૃત્ત જ્ઞાન ખંડખંડરૂપ હોઈ અનેકરૂપ હોય છે).

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો- 'અમૂર્ત આત્માનો મૂર્ત કર્મદ્વારા અભિભવ (પરાભવ) થવો કેવી રીતે યોગ્ય છે?'

તેના ઉત્તરસ્વરૂપ આચાર્ય કહે છે- 'મત્ત इत्यादि'

જેમ જાણતો જ નથી. કોણ તે? પુરુષ એટલે વ્યવહારી પુરુષ. કોને (જાણતો નથી)? ઘટ-પટાદિ પદાર્થોના સ્વભાવને. કેવો થયેલો (તે પુરુષ)? ઉન્મત્ત (પાગલ) થયેલો- ઘેનમાં આવેલો. શા વડે? મદ ઉત્પન્ન કરનાર કોદ્રવોથી (કોદ્રવોના નિમિત્તથી).

ભાવાર્થ:- જેમ માદક કોદ્રવ (કોદરા) ના નિમિત્તે માણસ પોતાની યોગ્યતાથી ઉન્મત્ત (પાગલ) બની જાય છે, તેનું જ્ઞાન પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે, તેને હેય-ઉપાદેયનો કાંઈ પણ વિવેક રહેતો નથી, તેમ આ વ્યવહારી (અજ્ઞાની) આત્મા સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત થાય છે, તેને હેય-ઉપાદેયનો કાંઈ વિવેક રહેતો નથી, તે પોતાનાથી સર્વથા ભિન્ન ધનાદિ સંપદામાં તથા દેહ-સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્રાદિકમાં આત્મ-કલ્પના કરે છે- તેમને પોતાનાં માને છે અને અત્યંત દુઃખકર સાંસારિક ભોગોના ભાવને પણ સુખકર માને છે. તેનું જ્ઞાન, મોહથી પરાભવ પામેલું હોવાથી, સુખ-દુઃખ-શરીરાદિ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતું નથી-અર્થાત્ પદાર્થોને વિપરીત સ્વરૂપે જાણે છે. ૭

પુનરાચાર્ય એવ પ્રાહ-વિરાધક ઇત્યાદિ યાવત્ 'સ્વભાવમનાસાદયન્ વિસદ્દશાન્યવગચ્છતીતિ' શરીરાદીનાં સ્વરૂપમલભમાનઃ પુરુષઃ શરીરાદીનિ અન્યથાભૂતાનિ પ્રતિપદ્યત ઇત્યર્થઃ।

અમુમેવાર્થ સ્ફુટયતિ-

વપુર્ગૃહં ધનં દારાઃ પુત્રા મિત્રાણિ શત્રવઃ।

સર્વથાન્યસ્વભાવાનિ મૂઢઃ સ્વાનિ પ્રપદ્યતે।।૮।।

ટીકા- પ્રપદ્યતે। કોડસૌ? મૂઢઃ સ્વપરવિવેકજ્ઞાનહીનઃ પુમાન્। કાનિ, વપુર્ગૃહાદીનિ વસ્તૂનિ। કિં વિશિષ્ટાનિ? સ્વાનિ સ્વશ્ચાત્મા સ્વાનિ ચાત્મીયાનિ સ્વાનિ। એકશેષાશ્રયણાદેકસ્ય સ્વશબ્દસ્ય લોપઃ। અયમર્થો દૃઢતમમોહાવિષ્ટો દેહાદિકમાત્માનં પ્રપદ્યતે-આત્મત્વેનાભ્યુપગચ્છતિ। દૃઢતરમોહાવિષ્ટશ્ચ આત્મીયત્વેન। કિં વિશિષ્ટાનિ સંતિ સ્વાનિ પ્રપદ્યત ઇત્યાહ। સર્વથાન્યસ્વભાવાનિ-સર્વેણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-

ફરીથી આચાર્ય જ કહે છે- 'વિરાધક ઇત્યાદિ યાવત્' - (દશમા શ્લોક સુધી) પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત નહિ કરનાર (અર્થાત્ શરીર વગેરેનું સ્વરૂપ નહિ જાણનાર પુરુષ શરીરાદિને અન્યથા (અન્ય પ્રકારે) માને છે- એવો અર્થ છે.

આ જ અર્થની (આચાર્ય) સ્પષ્ટતા કરે છે-

શ્લોક-૮

અન્વયાર્થઃ- [વપુઃ] શરીર, [ગૃહં] ઘર, [ધનં] ધન, [દારાઃ] સ્ત્રી, [પુત્રાઃ] પુત્રો, [મિત્રાણિ] મિત્રો, [શત્રવઃ] શત્રુઓ [સર્વથા અન્ય સ્વભાવાનિ] સર્વથા (ચૈતન્યસ્વભાવથી) ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, [કિન્તુ] છતાં [મૂઢઃ] અજ્ઞાની જીવ [તાનિ] તેમને [સ્વાનિ] પોતાનાં [પ્રપદ્યતે] માને છે.

ટીકા:- માને છે (સમજે છે.) કોણ તે? મૂઢ અર્થાત્ સ્વ-પરના વિવેકજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ. કોને (માને છે)? શરીર, ગૃહ આદિ વસ્તુઓને; કેવા પ્રકારની (માને છે)? પોતાની (માને છે). સ્વ એટલે નિજ આત્મા. સ્વાનિ એટલે આત્મીય સ્વ. (એકશેષ સમાસને લીધે એક 'સ્વ' શબ્દનો લોપ થયો છે). આનો અર્થ એ છે કે - દૃઢતમ મોહથી આવિષ્ટ (મોહાભિભૂત) પ્રાણી દેહાદિકને આત્મા માને છે એટલે કે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે અને દૃઢતર મોહથી આવિષ્ટ પ્રાણી (તેમને). આત્મીય (એટલે આત્માનાં) માને છે.

તન, ધન, ઘર, સ્ત્રી, મિત્ર-અરિ, પુત્રાદિ સહુ અન્ય,

પરભાવોમાં મૂઢ જન, માને તેહ અનન્ય. ૮.

લક્ષણેન પ્રકારેણ સ્વસ્વભાવાદન્યો ભિન્નઃ સ્વભાવો યેષાં તાનિ । કિં કિમિત્યાહ-વપુઃ શરીરં તાવદચેતનત્વાદિસ્વભાવં પ્રસિદ્ધમસ્તિ । એવં ગૃહં ધનં દારા ભાર્યાઃ પુત્રાઃ આત્મજાઃ મિત્રાણિ સુહૃદઃ શત્રવોઽમિત્રાઃ ।

અત્રહિતવર્ગમુદ્દિશ્ય દૃષ્ટાન્તઃ । ’

અત્રૈતેષુ વપુરાદિષુ મધ્યે હિતાનામુપકારકાણાં દારાદીનાં વર્ગો ગણસ્તમુદ્દિશ્ય વિષયીકૃત્ય દૃષ્ટાન્ત ઉદાહરણં પ્રદર્શ્યતે । અસ્માભિરિતિ શેષઃ । તદ્વથા-

(શિષ્ય) પૂછે છે- કેવા પ્રકારની વસ્તુઓને પોતાની માને છે? સર્વથા (સર્વ પ્રકારે) અન્ય (ભિન્ન) સ્વભાવવાળી (વસ્તુઓને) અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપ સર્વ પ્રકારે સ્વ-સ્વભાવથી અન્ય એટલે ભિન્ન જેનો સ્વભાવ છે તેવી (વસ્તુઓને). વળી પૂછ્યું, “ કઈ કઈ (વસ્તુઓ) ? ” પ્રથમ તો વપુ એટલે શરીર જે અચેતનત્વાદિ સ્વભાવવાળું પ્રસિદ્ધ છે તે, તેમજ ઘર, ધન, દારા, સ્ત્રી (ભાર્યા), પુત્રો (આત્મજો), મિત્રો (સુહૃદો) અને શત્રુઓ (અમિત્રો) વગેરે.

ભાવાર્થ:- સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનથી રહિત મૂઢ જીવો, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપે આત્મસ્વભાવથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળાં જે શરીર, ઘર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર આદિ પદાર્થો છે તેમને સ્વ તથા આત્મીય (સ્વીય) - પોતાનાં માને છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે આ બધાં, જીવનાં કહેવામાં આવે છે એટલે કે એ બધાંનો સંયોગ જીવને છે ખરો, પણ તે જીવથી સર્વથા ભિન્ન છે; તે દર્શાવવા માટે પ્રસ્તુત મૂળ ગાથામાં તેમ જ ટીકામાં સર્વથા શબ્દ વાપર્યો છે.

આ રીતે મૂઢ જીવો પોતાના આત્મસ્વભાવથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળા પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્મીયબુદ્ધિ કરી દુઃખી થાય છે.

સમાધિતંત્ર- શ્લોક પદમાં પણ કહ્યું છે કે-

અનાત્મીયાત્મભૂતેષુ મમાહમિતિ જાગ્રતિ ।

અજ્ઞાની જીવ, આનાત્મીયભૂત એટલે આત્મીય નહિ એવાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં, ‘ એ મારાં છે ’ અને અનાત્મભૂત એટલે આત્મભૂત નહિ એવા શરીરાદિકમાં, ‘ એ હું છું ’ એવો અધ્યવસાય (વિપરીત માન્યતા) કરે છે. ૮

અહીં હિતવર્ગને ઉદ્દેશીને દૃષ્ટાન્ત છે.

અહીં એટલે શરીરાદિ મધ્યે જે હિતકારક એટલે ઉપકારક સ્ત્રી આદિનો વર્ગ એટલે ગણ (સમૂહ) છે તેમને ઉદ્દેશીને એટલે તેમને વિષય કરીને (તે કેવાં છે તે સમજાવવા માટે) અમે દૃષ્ટાન્ત એટલે ઉદાહરણ આપીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે છે-

દિગ્દેશમ્બ્યઃ યગ્ગા ઇત્ય સંવસન્તિ નગે નગે ।

સ્વસ્વકાર્યવશાઘ્વાન્તિ દેશે દિક્ષુ પ્રગે પ્રગે ।।૧।।

ટીકા- સંવસન્તિ મિલિત્વા રાત્રિં યાવન્નિવાસં કુર્વન્તિ । કે તે ? યગ્ગાઃ પક્ષિણઃ । ક્વ ક્વ ? નગે નગે વૃક્ષે વૃક્ષે । કિં કૃત્વા ? ઇત્ય આગત્ય । કેમ્બ્યો ? દિગ્દેશમ્બ્યઃ, દિશઃ પૂર્વાદયો દશ, દેશસ્તસ્યૈકદેશો અંગવંગાદયસ્તેમ્બ્યોઽવધિકૃતેમ્બ્યઃ તથા યાન્તિ ગચ્છન્તિ । કે તે ? યગ્ગાઃ । કાસુ ? દિક્ષુ દિગ્દેશેષ્વિતિ; પ્રાપ્તેર્વિપર્યયનિર્દેશો ગમનનિયમનિવૃત્ત્યર્થસ્તેન, યો યસ્યાઃ દિશઃ આયાતઃ સ તસ્યામેવ દિશિ ગચ્છતિ યશ્ચ યસ્માદેશાદાયાતઃ સ તસ્મિન્નેવદેશે ગચ્છતીતિ નાસ્તિ નિયમઃ । કિં તર્હિ ? યત્ર ક્વાપિ યથેચ્છં ગચ્છતીત્યર્થઃ । કસ્માત્ સ્વસ્વકાર્યવશાત્ નિજનિજકરણીય-

(શરીરાર્થિ પદાર્થો જેને મોહવાન પ્રાણી ઉપકારક વા હિતકારક માને છે, તે બધા કેવા છે તે દષ્ટાંત દ્વારા આચાર્ય સમજાવે છે.)

શ્લોક-૯

અન્વયાર્થઃ- [યગ્ગાઃ] પક્ષીઓ [દિગ્દેશમ્બ્યઃ] (પૂર્વાદિ) દિશાઓથી અને (અંગ, બંગ આદિ) દેશોથી [ઇત્ય] આવીને [નગે નગે] વૃક્ષો ઉપર [સંવસન્તિ] નિવાસ કરે છે અને [પ્રગે પ્રગે] પ્રાતઃકાલ થતાં [સ્વસ્વકાર્યવશાત્] પોતપોતાના કાર્યવશાત્ [દેશે દિક્ષુ] (જુદા જુદા) દેશો અને દિશાઓમાં [યાન્તિ] ચાલ્યાં જાય છે.

ટીકા:- સંવાસ કરે છે એટલે એકઠા થઈ રાત સુધી નિવાસ કરે છે. કોણ તે ? પક્ષીઓ. ક્યાં ક્યાં (નિવાસ કરે છે) ? વૃક્ષો ઉપર. શું કરીને ? આવીને. ક્યાંથી (આવીને) ? દિશાઓ અને દેશોથી; દિશાઓ એટલે પૂર્વાદિ દશ દિશાઓ; દેશ એટલે તેનો એક ભાગ-અંગ, બંગ આદિ; તે અવધિકૃત (મર્યાદિત) -દેશોથી (આવે છે) તથા જાય છે. કોણ તે ? પક્ષીઓ. ક્યાં (જાય છે) ? દિશાઓમાં અર્થાત્ દિશાઓ અને દેશોમાં. પ્રાત્ન કરેલા સ્થાનથી તેમનો જવાનો નિયમ ઊલટો છે એવો નિર્દેશ છે, અર્થાત્ જવાના નિયમનો અભાવ છે. એવો અર્થ છે. જે જે દિશાએથી આવ્યાં તે તે જ દિશામાં જાય અને જે દેશથી આવ્યાં તે તે જ દેશમાં જાય-એવો નિયમ નથી, તો કેમ છે ? જ્યાં ત્યાં ઇચ્છાનુસાર તેઓ જાય છે. શાથી (જાય છે) ? પોતપોતાના કાર્યવશાત્ અર્થાત્

દિશા-દેશથી આવીને, પક્ષી વૃક્ષે વસન્ત,

પ્રાતઃ થતાં નિજ કાર્યવશ, વિધવિધ દેશ ઉડન્ત. ૯

પારતંત્ર્યાત્ કદા કદા? પ્રગે પ્રગે પ્રાતઃ પ્રાતઃ। એવં સંસારિણો જીવા અપિ નરકાદિગતિસ્થાનેભ્ય આગત્ય કુલે સ્વાયુઃ કાલં યાવત્ સંભૂય તિષ્ઠંતિ તથા નિજનિજપારતંત્ર્યાત્ દેવગત્યાદિસ્થાનેષ્વનિયમેન સ્વાયુઃ કાલાન્તે ગચ્છન્તીતિ પ્રતીહિ। કથં ભદ્ર! તવ દારાદિષુ હિતબુદ્ધ્યા ગૃહિતેષુ સર્વથાન્યસ્વભાવેષુ આત્માત્મીયભાવઃ? યદિ ખલુ એતે ત્વદાત્મકા સ્યુઃ તદા ત્વયિ તદવસ્થે એવ કથમવસ્થાન્તરં ગચ્છેયુઃ

પોતપોતાને કરવા યોગ્ય કાર્યની પરાધીનતાને લીધે. ક્યારે ક્યારે (જાય છે)? સવારે, સવારે.

એ પ્રમાણે સંસારી જીવો પણ નરકાદિ ગતિ-સ્થાનોથી આવીને કુલમાં (કુટુંબમાં) પોતાના આયુકાલ સુધી એકઠા થઈને રહે છે અને પોતાના આયુકાલના અંતે પોતપોતાની પરાધીનતાને લીધે અનિયમથી (નિયમ વિના) દેવગતિ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે- એમ પ્રતીતિ (વિશ્વાસ) કર.

તો હે ભદ્ર! હિતબુદ્ધિએ ગ્રહેલાં (અર્થાત્ આ હિતકારક છે એમ સમજીને પોતાના માનેલાં) સ્ત્રી આદિ જે સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે તેમાં તારો આત્મા તથા આત્મીયભાવ કેવો? જો ખરેખર તેઓ (શરીરાદિક) તારા આત્મસ્વરૂપ હોય, તો તું તે અવસ્થામાં જ હોવા છતાં તેઓ બીજી અવસ્થાને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? જો તેઓ તારાં હોય તો તારા પ્રયોગ વિના તેઓ જ્યાં-ત્યાં કેમ ચાલ્યાં જાય છે? માટે મોહજનિત આવેશને હઠાવીને જેમ (વસ્તુસ્વરૂપ) છે તેમ જો- એમ દાર્ઘાન્તમાં સમજવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- જેવી રીતે પક્ષીઓ જુદી જુદી દિશા અને દેશોથી આવી રાત્રે વૃક્ષો ઉપર એકઠાં નિવાસ કરે છે અને સવારે પોતપોતાના કાર્ય અંગે ઇચ્છાનુસાર કોઈ દેશ યા દિશામાં ઊડી જાય છે, તેવી રીતે સંસારી જીવો નરકગતિ આદિરૂપ સ્થાનોથી આવી એક કુટુંબમાં જન્મ લે છે અને ત્યાં પોતાના આયુકાલ સુધી કુટુંબીજનો સાથે રહે છે, પછી પોતાની આયુ પૂરી થતાં તેઓ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર દેવગતિ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે.

જેમ પક્ષીઓ જે દિશાએથી અને દેશમાંથી આવે તે જ દિશા-દેશમાં પાછા જાય એવો કોઈ નિયમ નથી, તેમ સંસારી જીવો પણ આયુ પૂરી થતાં જે ગતિમાંથી આવ્યા હતા તે જ ગતિ-સ્થાનોમાં ફરી જાય એવો કોઈ નિયમ નથી; પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર નવી ગતિમાં જાય છે.

આચાર્ય શિષ્યને બોધરૂપે કહે છે, “ હે ભદ્ર! શરીરાદિ પદાર્થો તારાથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે. જો તેઓ તારા હોય, તો બન્ને જુદા પડી કેમ ચાલ્યા જાય છે? જો તેઓ તારા આત્મસ્વરૂપ હોય તો આત્મા તો તેના ત્રિકાલી સ્વરૂપે તેનો તે જ રહે છે અને તેની સાથે શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થો તો તેના તે રહેતા નથી. જો તેઓ

૨૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

યદિ ચ એતે તાવકાઃ સ્યુસ્તર્હિ કથં ? ત્વત્પ્રયોગમંતરેણૈવ યત્ર ક્વાપિ પ્રયાંતીતિ મોહગ્રહાવેશમપસાર્ય યથાવત્પશ્યેતિ દાર્ઘાન્તે દશનીયમ્ ।।

‘ અહિતવર્ગેઽપિ દષ્ટાન્તઃ પ્રદર્શ્યતે ’ અસ્માભિરિતિ યોજ્યમઃ-

વિરાધકઃ કથં હંત્રે જનાય પરિકુપ્યતિ ।

ત્ર્યંગુલં પાતયન્ પદભ્યાં સ્વયં દંડેન પાત્યતે ।।૧૦ ।।

ટીકા- કથમિત્યરુચૌ ન શ્રદ્ધે કથં પરિકુપ્યતિ સમંતાત્ ક્રુધ્યતિ । કોઽસૌ ? વિરાધકઃ અપકારકર્તા જનઃ । કસ્મૈ ? હંત્રે જનાય પ્રત્યપકારકાય લોકાય ।

આત્મસ્વરૂપ હોય તો આત્માની સાથે જ રહેવાં જોઈએ પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી; માટે તેમને આત્મસ્વરૂપ માનવો તે ભ્રમ છે- અર્થાત્ શરીરાદિ પર પદાર્થોમાં હિતબુદ્ધિએ આત્મભાવ યા આત્મીયભાવ કરવો તે અજ્ઞાનતા છે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજી આત્મભાવ વા આત્મીયભાવનો પરિત્યાગ કરવો તે શ્રેયસ્કર છે”. અહીં પણ ‘ સર્વથા ’ સંબંધી આ પૂર્વેની ગાથામાં જેમ કહ્યું છે તેમ સમજવું.

અહિત વર્ગ સંબંધમાં પણ અમે દષ્ટાન્ત આપીશું- એમ યોજવું. (અર્થાત્ શત્રુઓ પ્રતિ ‘ આ અમારો શત્રુ છે- અહિતકર્તા છે ’ - એવો ભાવ અજ્ઞાનજનિત છે, તે દષ્ટાન્ત દ્વારા આચાર્ય બતાવે છે.)

શ્લોક-૧૦

અન્વયાર્થઃ- [વિરાધકઃ] વિરાધક (જેણે પહેલાં બીજાને હેરાન કર્યો હતો- દુઃખ આપ્યું હતું-એવો પુરુષ) [હંત્રે જનાય] (વર્તમાનમાં) પોતાને મારનાર માણસ પ્રત્યે [કથં પરિકુપ્યતિ] કેમ ગુસ્સો કરે છે ? (અરે દેખો !) [ત્ર્યંગુલં] ત્ર્યંગુલને [પદભ્યાં] પગોથી [પાતયન્] નીચે પાડનાર (મનુષ્ય) [સ્વયં] સ્વયં [દંડેન] દંડવડે (ત્ર્યંગુલના દંડવડે) [પાત્યતે] નીચે પડાય છે.

ટીકા:- [અરુચિ- (અણગમાના) અર્થમાં કથમ્ શબ્દ છે]. મને શ્રદ્ધામાં બેસતું નથી (મને સમજવામાં આવતું નથી) કે કેમ પરિકોપ કરે છે અર્થાત્ સર્વપ્રકારે કેમ કોપાયમાન થાય છે ? કોણ તે ? વિરાધક એટલે અપકાર કરનાર માણસ. કોના ઉપર (કોપ કરે છે) ? હણનાર માણસ ઉપર એટલે સામો અપકાર કરનાર લોક ઉપર.

અપરાધી જન કાં કરે, હંતા જન પર ક્રોધ ?

પગથી ત્ર્યંગુલ પાડતાં, દંડે પડે અબોધ. ૧૦

‘ સુખં વા યદિ વા દુઃખં યેન યસ્ય કૃતં ભુવિ ।

અવાપ્નોતિ સ તત્તસ્માદેષ માર્ગઃ સુનિશ્ચિતઃ ।। ’

इत्यभिधानादन्याय्यमेतदिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाचष्टे-त्र्यंगुलमित्यादि-पात्यते भूमौ क्षिप्यते । कोऽसौ ? यः कश्चिदसमीक्ष्यकारी जनः, केन ? दंडेन हस्तधार्यकाष्ठेन । कथं ? स्वयं-पात्यते प्ररणमंतरेणैव । किं कुर्वन् ? पातयन् भूमिं प्रति नामयन् । किं तत् ? त्र्यंगुलं अंगुलित्रयाकारं कच्चराधाकर्षणावयवं । काभ्यां ? पादाभ्यां, ततोऽहिते प्रीतिरहिते चाऽप्रीतिः स्वहितैषिणा प्रेक्षावता न करणीया ।

‘સંસારમાં એ સુનિશ્ચિત રીતિ છે કે જે જેને સુખ કે દુઃખ આપે છે, તે તેના તરફથી તે (સુખ કે દુઃખ) પામે છે.

(અર્થાત્ સામો અપકાર કરનાર પુરુષ ઉપર ક્રોધ કરવો) તે અન્યાયયુક્ત છે (અયોગ્ય છે) એવો આ કથનનો ભાવ છે.

અહીં (આ બાબતમાં) દૃષ્ટાન્ત કહે છે- **ત્ર્યંગુલમિત્યાદિ૦** ’

પાડવામાં આવે છે, એટલે (કોઈથી) ભૂમિ ઉપર પટકવામાં આવે છે. કોણ તે ? કોઈ અવિચાર્યું કામ કરનાર માણસ. કોના વડે (પાડવામાં આવે છે) ? દંડ વડે અર્થાત્ હાથમાં રાખેલા કાષ્ટ (લાકડા) વડે. કેવી રીતે ? સ્વયં પાડવામાં આવે છે- (કોઈની) પ્રેરણા વિના જ. શું કરતાં ? (નીચે) પાડતાં એટલે ભૂમિ તરફ નમાવતાં. શું (નમાવતાં) ? ત્ર્યંગુલને અર્થાત્ ત્રણ આંગળાનાં આકારવાળું કૂડા-કચરાદિને ખેંચનાર યંત્રને. શા વડે ? બે પગ વડે.

માટે અહિત કરનાર અર્થાત્ પ્રીતિરહિત વ્યક્તિ પ્રત્યે, પોતાનું હિત ઇચ્છનાર બુદ્ધિમાન (પુરુષે) અપ્રીતિ એટલે દ્વેષ કરવો જોઈએ નહિ.

ભાવાર્થ:- મનુષ્ય માટી ખોદવા કે કચરો ખેંચવા માટે ત્ર્યંગુલને નીચે પાડે છે, ત્યારે તેને પણ સ્વયં નીચે પડવું પડે છે, કારણ કે તેનો દંડ (હાથો) નાનો હોય છે. તે ત્ર્યંગુલને નીચે પાડે છે તો ત્ર્યંગુલનો દંડ પણ તેને નીચે પાડે છે; તેમ જો તમે કોઈને દુઃખી કરો અને બીજો કોઈ તમને દુઃખી કરે અને તેના ઉપર ગુસ્સે થાઓ એ કેટલો અન્યાય છે ? કારણ કે ‘સંસારમાં એ સુનિશ્ચિત વાત છે કે જે કોઈ માણસ બીજાને સુખ યા દુઃખ આપે છે, તેને બીજા તરફથી સુખ યા દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે પોતાનું હિત ચાહનાર બુદ્ધિમાન પુરુષે અહિત કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે અપ્રીતિ કે દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૦.

૨૪)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અત્ર વિનેયઃ પૃચ્છતિ । હિતાહિતયોઃ રાગદ્વેષૌ કુર્વન્ કિં કુરુતે ? ઇતિ દારાદિષુ રાગં શત્રુષુ ચ દ્વેષં કુર્વાણઃ પુરુષઃ કિમાત્મનેઽહિતં કાર્યં કરોતિ યેન તાવદકાર્યતયોપદિશ્યતે ઇત્યર્થઃ ।

આત્રાચાર્ય સમાધત્તે-

રાગદ્વેષદ્વયી

દીર્ઘનેત્રાકર્ષણકર્મણા ।

અજ્ઞાનાત્સુચિરં જીવઃ સંસારાબ્ધૌ ભ્રમત્યસૌ ॥૧૧॥

ટીકા- ભ્રમતિ સંસરતિ । કોઽસૌ ? અસૌ જીવશ્ચેતનઃ । ક્વ ? સંસારાબ્ધૌ સંસારઃ દ્રવ્યાદિપરિવર્તનરૂપો ભવોઽબ્ધિઃ સમુદ્રઇવ દુઃખહેતુત્વાદ્દુસ્તરત્ત્વાચ્ચ તસ્મિન્ । કસ્માત્ ? અજ્ઞાનાત્ દેહાદિષ્વાત્મવિભ્રમાત્ । કિયત્કાલં, સુચિરં અતિદીર્ઘકાલં । કેન ? રાગેત્યાદિ-રાગઃઙ્ઘે વસ્તુનિ પ્રીતિઃ દ્વેષશ્ચાનિષ્ટેઽપ્રીતિસ્તયોર્દ્વયી-રાગદ્વેષયોઃ

અહીં શિષ્ય પૂછે છે- હિત અને અહિત કરનારાઓ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરનાર શું કરે છે ? સ્ત્રી આદિ પ્રત્યે રાગ અને શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ કરનાર પુરુષ પોતાનું શું અહિત કાર્ય કરે છે, જેથી રાગ-દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી- એમ તેને ઉપદેશવામાં આવે છે ?

અહીં આચાર્ય સમાધાન કરે છે-

શ્લોક-૧૧

અન્વયાર્થઃ- [અસૌ જીવઃ] આ જીવ [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનથી [રાગદ્વેષદ્વયી દીર્ઘનેત્રાકર્ષણકર્મણા] રાગ-દ્વેષરૂપી બે લાંબી દોરીઓની (નેતરાંની) ખેંચતાણના કાર્યથી [સંસારાબ્ધૌ] સંસાર સમુદ્રમાં [સુચિરં] બહુ લાંબા કાળ સુધી [ભ્રમતિ] ધૂમતો રહે છે. - ભ્રમતો રહે છે.

ટીકા:- ભમે છે એટલે સંસરણ કરે છે. કોણ તે ? તે જીવ-ચેતન. ક્યાં (ભમે છે) ? સંસાર-સમુદ્રમાં, સંસાર એટલે દ્રવ્યાદિપરિવર્તનરૂપ ભવ, જે દુઃખનું કારણ અને દુસ્તર હોવાથી અબ્ધિ એટલે સમુદ્ર જેવો છે- તેમાં. શા કારણથી ભમે છે ? અજ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ દેહાદિમાં આત્મવિભ્રમના કારણે. કેટલા કાળ સુધી (ભમે છે) ? સુચિર એટલે બહુ લાંબા કાળ સુધી. શાથી ? ' રાગેત્યાદિ૦ ' રાગ ઇત્યાદિથી.

દીર્ઘ દોર બે ખેંચતાં, ભમે દંડ બહુ વાર,

રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનથી, જીવ ભમે સંસાર. ૧૧.

શક્તિવ્યક્તિરૂપતયા યુગપત્ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાપનાર્થ દ્વયી ગ્રહણં, શેષદોષાણાં ચ તદ્વ્ય પ્રતિબદ્ધત્વબોધનાર્થ ।

તથા ચોક્તમ્ [જ્ઞાનાર્ણવે] -

યત્ર રાગઃ પદં ઘત્તે દ્વેષસ્તત્રેતિ નિશ્ચયઃ ।

ઉભાવેતૌ સમાલંબ્ય વિક્રમત્યધિકં મનઃ ॥૨૩॥

અપિ ચ- આત્મનિ સતિ પરસંજ્ઞા, સ્વપરવિભાગાત્ પરિગ્રહદ્વેષૌ ।

અનયોઃ સંપ્રતિબદ્ધા સર્વેદોષાશ્ચ જાયંતે ॥

સા દીર્ઘનેત્રાયતમંથાકર્ષણપાશ ઇવ ભ્રમણહેતુત્વાત્તસ્યાપકર્ષણકર્મ્મજીવસ્ય રાગાદિ રૂપતયા પરિણમનં નેત્રસ્યાપકર્ષણત્વાભિમુખાનયનં તેન અત્રોપમાનભૂતો મંથદણ્ડ આક્ષેપ્યસ્તેન યથા-નેત્રાકર્ષણવ્યાપારેણ મંથાચલઃ સમુદ્રે સુચિરં ભ્રાંતો લોકે પ્રસિદ્ધસ્તથા

રાગ એટલે ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રીતિ અને દ્વેષ એટલે અનિષ્ટ વસ્તુમાં અપ્રીતિ, તે બંનેનું યુગલ. રાગ-દ્વેષની પ્રવૃત્તિ, શક્તિરૂપે તથા વ્યક્તિરૂપે હંમેશા એકીસાથે હોય છે તે જણાવવા માટે તથા બાકીના દોષો પણ તે (બંનેની) યુગલમાં ગર્ભિત છે (અર્થાત્ સામેલ છે- તે સાથે સંબંધ રાખે છે) તે બતાવવા માટે (આચાર્યે) તે બંનેનું (રાગ-દ્વેષનું યુગલ) ગ્રહણ કર્યું છે.

વળી ' જ્ઞાનાર્ણવ ' માં કહ્યું છે કે-

' જ્યાં રાગ પોતાનો પગ જમાવે છે (રાખે છે) ત્યાં દ્વેષ અવશ્ય હોય છે. છે બંનેના (રાગ-દ્વેષના) અવલંબનથી મન અધિક વિકારી બને (ક્ષોભ પામે છે- ચંચળ બને છે). (૨૩)

વળી જ્યાં મારાપણાનો ભાવ આવે છે, ત્યાં પરસંજ્ઞા (પર તરફનો ભાવ) આવે છે. સ્વ-પરના વિભાગને લીધે રાગ-દ્વેષ હોય છે, (અર્થાત્ જ્યાં આ મારું છે અને એ બીજાનું છે- એવો સ્વ-પરનો વિભાગ ભેદ છે, ત્યાં સ્વમાં રાગરૂપ અને પરમાં દ્વેષરૂપ ભાવ થાય છે). આ બંને દોષો સાથે સંબંધ રાખતા (અન્ય) સર્વ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ અન્ય સર્વ દોષોનું મૂળ રાગ-દ્વેષ છે).

જેમ મન્થનદંડના ભ્રમણનું કારણ તેને ખેંચવામાં પાશરૂપ દીર્ઘ નેતરાં (દોરી) ના આકર્ષણની (ખેંચતાણની) ક્રિયા છે, તેમ જીવને (સંસારમાં) ભ્રમણનું કારણ તેનું રાગાદિરૂપ પરિણમવું તે છે. નેતરાંના આકર્ષણથી અભિમુખ લાવેલો ઉપમાનભૂત (જેની સાથે જીવની સરખામણી છે તેવો) મંથનદંડ ભમવા યોગ્ય છે.

લોકમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે નેતરાં (દોરીઓ) ના ખેંચતાણની ક્રિયાથી (આકર્ષણની ક્રિયાથી) જેમ મંથરાચલ પર્વત સમુદ્રમાં બહુ લાંબા કાળ સુધી ધૂમતો

૨૬)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

સ્વપરવિવેકાનવબોધાત્ । યદુદ્ભૂતેન રાગાદિપરિણામેન કારણકાર્યોપચારાત્તજ્જનિતકર્મ
બન્ધનઃ અનાદિકાલં સંસારે ભાંતો ભ્રમતિ ભ્રમિષ્યતિ । ભ્રમતીત્યવતિષ્ટંતે પર્વતા ઇત્યાદિવત્
નિત્યપ્રવૃત્તે લટો વિધાનાત્ ।

ઉક્તં ચ- [પંચત્થિપાહુડે] -

‘ જો ખલુ સંસારત્થો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।

પરિણામાદો કમ્મં કમ્માદો હવદિ ગદિસુ ગદી ॥૧૨૮॥

ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇંદિયાણિ જાયંતે ।

તેહિ દુ વિસયગ્ગહણં તત્તો રાગો વ દોસો વા ॥૧૨૯॥

જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલંમિ ।

ઈદિ જિણવરેહિં ભણિયં અણાઙ્ગિહણો સણિહણો વા ॥૧૩૦॥

રહ્યો, તેમ સ્વ-પરના વિવેકજ્ઞાનના અભાવે ઉત્પન્ન થયેલા રાગાદિ પરિણામોથી અર્થાત્ કારણમાં (રાગાદિમાં) કાર્યનો (દ્રવ્યકર્મનો) ઉપચાર કરવાથી- તેના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા કર્મબંધથી સંસારી જીવ અનાદિ કાળથી સંસારમાં ભ્રમતો રહ્યો છે, ભ્રમે છે અને ભ્રમશે.

(ભ્રમતો રહે છે એટલે પર્વતો ઇત્યાદિવત્ (ભ્રમણ ક્રિયામાં) તે અવસ્થા પામે છે.)

વળી ‘ પંચાસ્તિકાય ’ માં કહ્યું છે કે-

‘ જે ખરેખર સંસારસ્થિત જીવ છે તે તેનાથી પરિણામ પામે છે (અર્થાત્ તેને રાગ-
દ્વેષરૂપ સ્નિગ્ધ પરિણામ થાય છે), પરિણામથી કર્મ અને કર્મથી ગતિઓમાં ગમન થાય છે. ’

..... (૧૨૮)

‘ ગતિ પ્રાપ્ત (જીવ) ને દેહ થાય છે, દેહથી ઇન્દ્રિયો થાય છે, ઇન્દ્રિયોથી વિષય ગ્રહણ
અને વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે. ’ ..... (૧૨૯)

‘ એ પ્રમાણે ભાવ, સંસારચક્રમાં જીવને અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત થયા કરે
છે- એમ જિનવરોએ કહ્યું છે. ’ ..... (૧૩૦)

(એ સ્નિગ્ધ પરિણામ અભવ્ય જીવોને અનાદિ-અનંત હોય છે અને કેટલાક ભવ્ય
જીવોને તે અનાદિ-સાંત હોય છે એટલે કે તે પરિણામનો અંત પણ આવે છે.)

અથ પ્રતિપાદ્યઃ પર્યનુયુક્તે- ‘ તસ્મિન્નપિ યદિ સુખી સ્યાત્ કો દોષ ? ઇતિ ’
ભગવન્ ! સંસારેપિ ન કેવલં મોક્ષ ઇત્યપિ શબ્દાર્થઃ । ચેજ્જીવઃ સુખયુક્તો ભવેત્ તર્હિ કો
દોષો ન કશ્ચિત્ દોષો દુષ્ટત્વં સંસારમ્ય સર્વેષાં સુખસ્યૈવ આમુમિષ્ટત્વાત્ યેન
સંસારચ્છેદાય સંતો યતેરન્નિતિ ।

ભાવાર્થઃ- આ લોકમાં એ કથા પ્રસિદ્ધ છે કે દેવોએ મંથરાચલ પર્વતને મંથન-દંડ
બનાવી બે નેતરાંથી તેની ખેંચતાણ કરી સમુદ્રનું મંથન કર્યું, તેમ આ જીવ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-
ભવ-ભાવરૂપ-પંચપરાવર્તનરૂપ-સંસાર-સમુદ્રમાં અજ્ઞાનજનિત રાગ-દ્વેષરૂપી નેતરાંની
આકર્ષણ-ક્રિયાથી અનાદિકાળથી ધૂમતો રહ્યો છે.

કોઈપણ વસ્તુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી છતાં જે વસ્તુ ઈષ્ટ લાગે છે તેમાં તે રાગ કરે છે
અને જે અનિષ્ટ લાગે છે તેમાં દ્વેષ કરે છે. દેહાદિ પદાર્થોમાં આત્મભ્રાન્તિ તે જ રાગ-દ્વેષનું
મૂળકારણ છે.

રાગ-દ્વેષ બંને શક્તિ-વ્યક્તિ અપેક્ષાએ યુગપત્ (એકી સાથે) હોય છે. જ્યાં એક
પ્રતિ રાગ પ્રગટરૂપે (વ્યક્તરૂપે) હોય, ત્યાં બીજા પ્રત્યે દ્વેષ પણ શક્તિરૂપે હોય જ. એમ
બંનેનો પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ છે.

રાગ-દ્વેષ બીજા અનેક દોષનું મૂળ છે. તેનાથી મન અતિ વિહ્વળ અને ચંચળ બને છે.

વળી સંસારચક્રનું મૂળકારણ મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ જ છે, કારણકે તેના નિમિત્તે
કર્મબંધ, કર્મબંધથી ગતિ-પ્રાપ્તિ, ગતિથી શરીર, શરીરથી ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને
વિષયગ્રહણથી રાગ-દ્વેષ અને વળી રાગ-દ્વેષથી કર્મબંધ થાય છે- એમ સંસારચક્ર ચાલ્યા જ
કરે છે. ૧૧.

હવે શિષ્ય પૂછે છે- ‘ ભગવન્ ! જો તેમાં પણ (સંસારમાં પણ) જીવ સુખી રહેતો
હોય તો શો દોષ ? કેવળ મોક્ષમાં જ સુખી રહે એમ કેમ ? - એવો પણ શબ્દાર્થ છે. જો
જીવ સંસારમાં પણ સુખી થાય તો શો દોષ ? કોઈ દોષ નહિ, કારણ કે સંસારના સર્વ
જીવોને સુખની જ પ્રાપ્તિ ઈષ્ટ છે, તો પછી સંત પુરુષો સંસારના નાશ માટે કેમ પ્રયત્ન
કરે છે ?

(અર્થાત્ જો સંસારમાં જ સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સંસારમાં એવો શો દોષ છે કે
તેથી સંત પુરુષો તેના નાશ માટે પ્રયત્ન કરે છે ?)

અત્રાહ , વત્સ !

વિપદ્ભવપદાવર્તે પદિકેવાતિબાહ્યતે ।

યાવત્તાવદ્ભ્રન્ત્યન્યાઃ પ્રચુરા વિપદઃ પુરઃ ॥૧૨॥

ટીકા- યાવદતિબાહ્યતે અતિક્રમ્યતે; પ્રેર્યતે । કાસૌ ? વિપત્ સહજશારીરમાન- સાગન્તુકાનામાપદાં મધ્યે યા કાપ્યેકાવિવક્ષિતા આપત્ । જીવેનેતિ શેષઃ । ક્વ ? ભવપદાવર્તે ભવઃ સંસારઃ પદાવર્તે ઇવ- પાદચાલ્યઘટીયન્ત્રમિવ-ભૂયો ભૂયો પરિવર્તમાન ત્વાત્ । કેવ , પદિકેવ- પાદાક્રાન્તદંડિકા યથા તાવદ્ભવતિ । કાઃ ? અન્યાઃ અપૂર્વાઃ પ્રચુરાઃ- બહવો વિપદઃ આપદાઃ પુરો અગ્રે જીવસ્ય પદિકા ઇવ , કાષ્ઠિકસ્યેતિ સામર્થ્યં યોજ્યં અતો જાનીહિ દુઃખૈકનિબન્ધન વિપત્તિનિરંતરત્વાત્ સંસારસ્યાવશ્યવિનાશ્યત્ત્વમ્ ॥

આ વિષયમાં આચાર્ય કહે છે- વત્સ !

શ્લોક-૧૨

અન્વયાર્થઃ- [ભવપદાવર્તે] સંસારરૂપી (પગથી ચલાવવામાં આવતા) ઘટીયંત્રમાં [પદિકા ઇવ] એક પાટલી સમાન [વિપત્] એક વિપત્તિ [યાવત્ અતિબાહ્યતે તાવત્] દૂર કરાય તે પહેલાં તો [અન્યાઃ] બીજી [પ્રચુરાઃ] ઘણી [વિપદઃ] વિપત્તિઓ [પુરઃ ભવન્તિ] સામે ઉપસ્થિત થાય છે .

ટીકા:- દૂર કરાય છે- અતિક્રમાય છે- પ્રેરાય છે તે પહેલાં, કોણ તે ? વિપત્તિ (દુઃખ) અર્થાત્ સહજ શારીરિક યા માનસિક આવી પડતી આપદાઓમાં કોઈ એક વિવક્ષિત (ખાસ) આપદા . (‘ જીવ દ્વારા ’ એ શબ્દ અધ્યાહાર છે .) ક્યાં ? ભવ પદાવર્તમાં - ભવ એટલે સંસાર અને પદાવર્ત એટલે પગથી ચલાવવામાં આવતું ઘટીયંત્ર, કારણ કે તેમાં વારંવાર પરિવર્તન થતું રહે છે, - ઘટીયંત્ર જેવા સંસારમાં . કોની માફક ? પદાક્રાન્ત (પગ મૂકી ચલાવવામાં આવતી) પાટલીની જેમ (દૂર કરાય તે પહેલાં અર્થાત્ એક પાટલી વ્યતીત થાય તે પહેલાં બીજી પાટલી) ઉપસ્થિત થાય છે . કોણ ? (ઉપસ્થિત થાય છે .) અન્ય એટલે અપૂર્વ અને પ્રચુર એટલે બહુ વિપત્તિઓ-આપદાઓ, જીવની સામે, જેમ નદીમાં કાષ્ઠિકની* સામે પાટલીઓ (ઉપસ્થિત થાય છે તેમ .) - એમ સામર્થ્યથી સમજવું .

એક વિપદને ટાળતાં, અન્ય વિપદ બહુ આય,

પદિકા જ્યમ ઘટિયંત્રમાં, એક જાય બહુ આય. ૧૨

* કાષ્ઠિક- નદી ઉપરનું પ્રાણી .

પુનઃ શિષ્ય એવાહ - ' ન હિ સર્વં વિપદ્વન્તઃ સસંપદોપિ દૃશ્યન્ત ઇતિ ' ભગવન્ !
સમસ્તા અપિ સંસારિણો ન વિપત્તિયુક્તાઃ સન્તિ સશ્રીકાણામપિ કેષાંચિત્
દૃશ્યમાનત્વાદિતિ ।

અત્રાહ-

દુરજ્યેનાસુરક્ષ્યેણ નશ્વરેણ ધનાદિના ।

સ્વસ્થંમન્યો જનઃ કોઽપિ જ્વરવાનિવ સર્પિષા ॥ ૧૩ ॥

તેથી દુઃખના કારણભૂત અનેક વિપત્તિઓ નિરંતર આવતી હોવાથી સંસાર અવશ્ય વિનાશ કરવા યોગ્ય છે. એમ તું જાણ.

ભાવાર્થ:- સંસાર ઘટીયંત્ર જેવો છે. ઘટીયંત્રને તેની પાટલીઓ ઉપર પગ મૂકી ગોળ ગોળ ચલાવવામાં આવે છે. પગથી એક પાટલી દૂર કરાય કે તરત જ બીજી પાટલીઓ એક પછી એક યંત્ર ચલાવનારની સામે ઉપસ્થિત (હાજર) થાય છે, તેમ સંસારમાં એક વિપત્તિ (આપદા) દૂર કરાય કે તરત જ બીજી અનેક વિપત્તિઓ તેની સામે હાજર જ થાય છે.

માટે સંસાર અવશ્ય નાશ કરવા યોગ્ય છે. સંસાર પ્રત્યેની રુચિનો ત્યાગ થતાં અર્થાત્ તેના તરફ ઉપેક્ષાબુદ્ધિ થતાં સંસારનો અભાવ થઈ જાય છે. પર પદાર્થો પ્રત્યે મમત્વભાવ, અહંભાવ, કર્તૃત્વભાવ તથા રાગ-દ્વેષાદિરૂપ ભાવ- એ આંતરિક સંસાર છે, - અજ્ઞાનતાએ ઊભો કરેલો સંસાર છે. આત્મસ્વભાવની સન્મુખતાએ તેનો નાશ થતાં બાહ્ય સંયોગરૂપ સંસારનો પણ સ્વયં અભાવ થઈ જાય છે. ૧૨.

ફરીથી શિષ્ય જ બોલે છે- ' ભગવન્ ! બધાય વિપત્તિવાળા હોતા નથી, સમ્પત્તિવાળા (સુખી) પણ જોવામાં આવે છે- અર્થાત્ બધાય સંસારીઓ વિપત્તિવાળા (દુઃખી) હોતા નથી કારણ કે કેટલાક લક્ષ્મીવાળા (સુખી) લોક પણ જોવામાં આવે છે. '

તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય કહે છે-

શ્લોક-૧૩

અન્વયાર્થ:- જેમ [જ્વરવાન્] કોઈ જ્વરગ્રસ્ત (તાવથી પીડાતો) માણસ [સર્પિષા] ઘી થી (એટલે ઘી પીને વા શરીરે ચોપડીને) [સ્વસ્થંમન્યઃ ભવતિ] પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે, [ઇવ] તેમ [કઃ અપિ જનઃ] કોઈ એક મનુષ્ય

જ્વર-પીડિત જ્યમ ઘી વડે, માને નિજને ચેન,

કષ્ટ-સાધ્ય ધન આદિથી, માને મૂઠ સુખ તેમ. ૧૩

૩૦)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- ભવતિ । કોડસૌ, જનો લોકઃ । કિંવિશિષ્ટઃ, કોપિ-નિર્વિવેકો, ન સર્વઃ કિંવિશિષ્ટો ભવતિ, સ્વસ્થમન્યઃ સ્વસ્થમાત્માનં મન્યમાનો અહં સુખીતિ મન્યત્ इत्यर्थઃ । કેન કૃત્વા, ધનાદિના દ્રવ્યકામિન્યાદીષ્ટવસ્તુજાતેન । કિંવિશિષ્ટેન, દુરર્જેન-અપાયબહુલત્વાદ્ દુર્ધ્યાનાવેશાચ્ચ દુઃખેન મહતા કષ્ટેનાર્જિત્ इति દુરર્જેન-તથા અસુરક્ષ્યેણ દુસ્ત્રાણેન યત્નતોરક્ષમાણસ્યાપ્યપાયસ્યાવશ્યંભાવિત્વાત્ । તથા નશ્વરેણ રક્ષમાણસ્યાપિ વિનાશસંભવાદશાશ્વતેન । અત્ર દષ્ટાન્તમાહ-જ્વરેત્યાદિ इव શબ્દો યથાર્થે યથા કોડપિ મુગ્ધો જ્વરવાન્ અતિશયેન મતેર્વિનાશાત્ સામજ્વરાર્તઃ સર્પિષા ધૃતેન પાનાદ્યુપયુક્તેન સ્વસ્થમન્યો ભવતિ । નિરામયમાત્માનં મન્યતે તતો બુદ્ધ્યસ્વ દુરુપાર્જ્યદુરક્ષણભંગુરદ્રવ્યાદિના દુઃખમેવ સ્યાત્ ।

ઉક્તં ચ-

અર્થસ્યોપાર્જ્જને દુઃખમર્જિતસ્ય ચ રક્ષણે ।

આયે દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થં દુઃખભાજનમ્ ॥ ”

[દુરર્જ્યેન] મુશ્કેલીથી (કષ્ટથી) પેદા કરેલા (કમાયેલા) [અસુરક્ષ્યેણ] જેની સારી રીતે સુરક્ષા કરવી અશક્ય છે એવા [નશ્વરેણ] નશ્વર (નાશવાન) [ધનાદિના] ધન આદિથી [સ્વસ્થમન્યઃ ભવતિ] પોતાને સુખી માને છે.

ટીકા:- થાય છે. કોણ તે? માણસ-લોક. કેવો (માણસ)? કોઈ એક વિવેકહીન, (કિન્તુ) બધા નહિ, કેવો થાય છે? પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે; હું સુખી છું એમ માને છે- એવો અર્થ છે. શા વડે કરીને? ધનાદિવડે અર્થાત્ દ્રવ્ય, સ્ત્રી આદિ ઈષ્ટ વસ્તુઓના સમુદાય વડે. કેવા (ધનાદિ) વડે? દુઃખથી અર્જિત એટલે બહુ કષ્ટપણાના કારણે તથા દુર્ધ્યાનના આવેશથી કષ્ટથી-મહાકલેશથી ઉપાર્જિત (કમાયેલ) તથા યત્નથી રક્ષવા છતાં અવશ્યંભાવી નાશને લીધે મુશ્કેલીએ રક્ષિત તથા નશ્વર અર્થાત્ રક્ષા પામેલા ધનનો પણ વિનાશ સંભવિત હોવાથી અશાશ્વત-એવા (ધનાદિ વડે).

આ વિષયમાં દષ્ટાન્ત આપે છે- ‘ જ્વરેત્યાદિ૦ ’ -

[અહીં ‘ इव ’ શબ્દ ‘ યથા ’ ના અર્થમાં છે.]

જેમ કોઈ એક મૂર્ખ જ્વરપીડિત મનુષ્ય અર્થાત્ સામજ્વરપીડિત (ટાઢિયા તાવવાળો) મનુષ્ય, બુદ્ધિના અતિશય બગાડથી, પાનાદિમાં (પીવા વગેરેમાં) ઉપયુક્ત (ઉપયોગમાં લીધેલા) ઘી વડે પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે અર્થાત્ પોતાની જાતને રોગરહિત માને છે, તેમ મુશ્કેલીથી ઉપાર્જિત, કષ્ટથી રક્ષિત અને ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામતા) - એવા દ્રવ્યાદિ વડે દુઃખ જ હોઈ શકે- એમ તું સમજ. કહ્યું છે કે-

ધનના ઉપાર્જનમાં દુઃખ, ઉપાર્જિત ધનની રક્ષા કરવામાં દુઃખ, તે આવે તોય દુઃખ અને જાય તોય દુઃખ, માટે દુઃખના ભાજનરૂપ (કારણરૂપ) તે ધનને ધિક્કાર હો.

‘ભૂયોઽપિ વિનેયઃ પૃચ્છતિ।’ ‘એવં વિધાં સંપદાં કથં ન ત્યજતીતિ।’ અનેન દુરર્જત્વાદિપ્રકારેણ લોકદ્વયેઽપિ દુઃખદાં ધનાદિસંપત્તિં કથં ન ભુંચતિ જનઃ। કથમિતિ વિસ્મયગર્ભે પ્રશ્ને।

અત્રગુરુરુત્તરમાહ-

વિપત્તિમાત્મનો મૂઢઃ પરેષામિવ નેક્ષતે।

દહ્યમાનમૃગાકીર્ણવનાન્તરતરુસ્થવત્ ॥૧૪॥

ભાવાર્થ:- જેમ સામજવરથી પીડિત કોઈ એક મૂર્ખ જન ધીના ઉપયોગ વડે પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે, તેમ કોઈ એક માણસ, મહા મુશ્કેલીથી અને દુઃખથી ઉપાર્જિત તથા રક્ષિત એવા ક્ષણભંગુર ધનાદિવડે પોતાને સુખી માને છે.

સામજવરમાં ધીનો ઉપયોગ કરવાથી તાવ મટવાને બદલે વધે છે, તેમ ધનાદિની મમતાથી સુખને બદલે દુઃખ વધે છે, કારણ કે તેને ઉપાર્જન કરવામાં દુઃખ, તેને સાચવવામાં દુઃખ અને તેનો નાશ થતાં (વિયોગ થતાં) પણ દુઃખ થાય છે. એમ દરેક હાલતમાં ધન દુઃખનું જ નિમિત્તકારણ છે માટે લક્ષ્મીવાન લોકો ધનાદિથી સુખી છે એમ માનવું તે ભ્રમમૂલક છે. ૧૩

ફરીથી શિષ્ય પૂછે છે- આશ્ચર્ય છે કે આવા પ્રકારની સંપદાને (લોકો) કેમ છોડતા નથી? અર્થાત્ દુઃખથી ઉપાર્જિત-વગેરે કારણોથી બંને લોકમાં (આ લોકમાં અને પરલોકમાં) પણ દુઃખદાયક-એવી ધનાદિસંપત્તિને લોક કેમ છોડતા નથી? (‘કથમ્’ શબ્દ વિસ્મયગર્ભિત પ્રશ્ન સૂચવે છે).

આચાર્ય તેનો ઉત્તર આપે છે-

* શ્લોક-૧૪

અન્યયાર્થ:- [દહ્યમાનમૃગાકીર્ણવનાન્તરતરુસ્થવત્] (દાવાનલની જ્વાલાથી) બળી રહેલા મૃગોથી છવાયેલા વનની મધ્યમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની જેમ [મૂઢઃ] (સંસારી) મૂઢ પ્રાણી [પરેષામ્ ઇવ] બીજાઓની (વિપત્તિની) જેમ [આત્મનઃ વિપત્તિં] પોતાની વિપત્તિને [ન ઈક્ષતે] જોતો નથી.

દેખે વિપત્તિ અન્યની, નિજની દેખે નાહિ,

બળતાં પશુઓ વન વિષે, દેખે તરુ પર જાઈ. ૧૪.

* પરસ્યેવ ન જાનાતિ વિપત્તિં સ્વસ્ય મૂઢધીઃ।

વને સત્ત્વસમાકીર્ણે દહ્યમાને તરુસ્થવત્ ॥ [જ્ઞાનાર્ણવે-શ્રીશુભચન્દ્રઃ]

૩૨)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- નેક્ષતે ન પશ્યતિ । કૌડસૌ ? મૂઢો ધનાઘાસક્ત્યા લુપ્તવિવેકો લોકઃ । કાં ? વિપત્તિં ચૌરાદિના ક્રિયમાણાં ધનાપહારાઘાપદાં । કસ્ય ? આત્મનઃ સ્વસ્ય । કેષામિવ , પરેષામિવ યથા ઇમે વિપદા આક્રમ્યન્તે તથાહમપ્યાક્રંતવ્ય ઇતિ ન વિવેચય તીત્યર્થઃ । ક ઇવ ? પ્રદહ્યમાનૈઃ દાવાનલજ્વાલાદિભિર્ભસ્મીક્રિયમાણૈર્મૃગૈર્હરિણાદિભિરા કીર્ણસ્ય સંકુલસ્ય વનસ્યાંતરે મધ્યે વર્તમાનં તરું વૃક્ષમારુઢો જનો યથા આત્મનો મૃગાણામિવ વિપત્તિં ન પશ્યતિ ।।

પુનરાહ શિષ્યઃ કુત એતદિતિ , ભગવન્ । કસ્માદ્ધેતોરિદં સન્નિહિતાયા અપિ વિપદો અદર્શનં જનસ્ય ।

ગુરુરાહ- લોભાદિતિ , વત્સ ! ધનાદિગાર્ધ્યા પુરોવર્તિનીમપ્યાપદં ધનિનો ન પશ્યંતિ ।
યતઃ-

ટીકા:- દેખતો નથી- જોતો નથી. કોણ તે? મૂઢ અર્થાત્ ધનાદિની આસક્તિથી વિવેકહીન બનેલો લોક. કોને (દેખતો નથી)? વિપત્તિને-અર્થાત્ ચોર વગેરેથી કરવામાં આવતી ધન-અપહરણ આદિરૂપ આપદાને. કોની? આત્માની-પોતાની. કોની માફક? બીજાઓની માફક. જેમ આ (મૃગો) આપદાથી (સંકટથી) ઘેરાઈ ગયાં છે, તેમ હું પણ (વિપત્તિથી) ઘેરાઈ જઈશ (વિપત્તિનો ભોગ બનીશ) એમ તે ખ્યાલ કરતો નથી - એવો અર્થ છે. કોની માફક? બળી જતાં-દાવાનલની જ્વાળાઓથી ભસ્મીભૂત બનતા-મૃગોથી-હરિણાદિથી ભરેલા વનની મધ્યમાં આવેલા વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની માફક; તે (મનુષ્ય) મૃગોની વિપત્તિની જેમ પોતાની વિપત્તિને દેખતો નથી.

ભાવાર્થ:- મૃગ આદિ અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલા વનમાં આગ લાગતાં, તેનાથી બચવા માટે કોઈ માણસ વનની મધ્યમાં આવેલા વૃક્ષ ઉપર ચઢીને બેસે છે અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી ભસ્મીભૂત બનતાં પ્રાણીઓને નિહાળે છે. તે વખતે એમ ધારે છે કે, 'હું તો વૃક્ષ ઉપર સહીસલામત છું, અગ્નિ મને નુકશાન કરશે નહિ; પરંતુ તે અજ્ઞાનીને ખબર નથી કે અગ્નિ થોડી વારમાં વૃક્ષને અને તેને પણ ભરખી જશે. એ પ્રમાણે મૂઢ જીવ, ધનાદિકના કારણે બીજાઓ ઉપર આવતી આપત્તિઓને દેખવા છતાં પોતાને સહિસલામત માને છે અને કદી વિચાર પણ કરતો નથી કે તેવી વિપત્તિઓ મોડી-વહેલી તેના ઉપર પણ આવી પડશે અને કાલાગ્નિ તેને પણ ભરખી જશે. ૧૪.

ફરી શિષ્ય કહે છે- એમ કેમ? ભગવન્! કયા કારણથી નજીક આવેલી આપદાઓને પણ માણસ દેખતો નથી?

ગુરુ કહે છે- 'લોભના કારણે', હે વત્સ! ધનાદિની ગૃહિ એટલે આસક્તિથી ધનિકો, સામે (આગળ) ઉપસ્થિત (આવી પડેલી) આપદાને પણ દેખતા નથી, કારણકે-

**આયુર્વૃદ્ધિક્ષયોત્કર્ષહેતું કાલસ્ય નિર્ગમં ।
વાંછતાં ધનિનામિદં જીવિતાત્સુતરાં ધનમ્ ॥૧૫॥**

ટીકા- વર્તેતે । કિં તદ્ધનં । કિં વિશિષ્ટં ? ઇષ્ટમભિમતં । કથં, સુતરાં અતિશયેન કસ્માજ્જીવિતાત્પ્રાણેભ્યઃ । કેષાં ? ધનિનાં, કિં કુર્વતાં ? વાંછતાં । કં, નિર્ગમં અતિશયેન ગમનં । કસ્ય, કાલસ્ય । કિં વિશિષ્ટં ? આયુરિત્યાદિ । આયુઃ ક્ષયસ્ય વૃદ્ધ્યુત્કર્ષસ્ય ચ કાલાંતરવર્દ્ધનસ્ય કારણમ્ અયમર્થો, ધનિનાં તથા જીવિતવ્યં નેષ્ટં યથા ધનં । કથમન્યથા જીવિતક્ષયકારણમપિ ધનવૃદ્ધિહેતુંકાલનિર્ગમં વાંછંતિ । અતો ' ધિગ્ધનમ્ ' એવંવિધવ્યામોહહેતુત્વાત્ ।

શ્લોક-૧૫

અન્વયાર્થ:- [કાલસ્ય નિર્ગમં] કાળનું નિર્ગમન (વ્યતીત થવું) તે [આયુર્વૃદ્ધિક્ષયોત્કર્ષહેતું] આયુના ક્ષયનું તથા (કાલની) વૃદ્ધિ, ઉત્કર્ષનું (વ્યાજ વૃદ્ધિનું) કારણ છે [વાંછતાં ધનિનામ્] એમ ઇચ્છતા ધનિકોને [જીવિતાત્] પોતાના જીવન કરતાં [ધનં] ધન [સુતરાં] અતિશય (ઘણું જ) [ઇષ્ટં] (વહાલું) હોય છે.

ટીકા:- હોય છે. શું તે ? ધન. કેવું (હોય છે) ? ઇષ્ટ-પ્રિય. કેવી રીતે ? બહુજ-અતિશયપણે; કોનાથી ? પોતાના જીવનથી-પ્રાણથી, કોને (વહાલું હોય છે) ? ધનિકોને. શું કરતાં ? ઇચ્છતા. શું (ઇચ્છતા) ? નિર્ગમનને-અતિશયપણે ગમનને, કોના (ગમનને) ? કાલના. કેવા પ્રકારનું ? આયુ ઇત્યાદિ. (કાલનું ગમન તે) આયુક્ષયનું કારણ અને વૃદ્ધિ (વ્યાજ) ના ઉત્કર્ષનું કારણ છે અર્થાત્ કાલનું અન્તર (વ્યાજની અમદાનીમાં) વૃદ્ધિનું કારણ છે-એવો અર્થ છે. ધનિકોને જેવું ધન ઇષ્ટ (વહાલું) હોય છે તેવું જીવિતવ્ય ઇષ્ટ હોતું નથી, નહિ તો જીવનના ક્ષયનું કારણ હોવા છતાં ધનવૃદ્ધિના કારણરૂપ કાલનિર્ગમનને તેઓ કેમ ઇચ્છે ? માટે ધન આવા વ્યામોહનું કારણ હોવાથી તેને ધિક્કાર હો !

ભાવાર્થ:- જેમ જેમ કાલ વ્યતીત થાય છે તેમ તેમ આયુ ઓછું થતું જાય છે, પણ તે કાલનું અન્તર ધનિકને વ્યાજ વગેરેની અમદાનીમાં વધારો કરવાનું કારણ બને છે, તેથી તેને (કાલગમનને) તે ઉત્કર્ષનું (આબાદીનું) કારણ ગણે છે.

**આયુ-ક્ષય ધનવૃદ્ધિનું, કારણ કાળ જ જાણ,
પ્રાણોથી પણ લક્ષ્મીને, ઇચ્છે ધની અધિકાન. ૧૫.**

૩૪)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અત્રાહ શિષ્યઃ । ‘ કથં ધનં નિંદ્યં ? યેન પુણ્યમુપાર્જ્યતે ઇતિ ’ પાત્રદાનદેવાર્ચનાદિ ક્રિયાયાઃ પુણ્યહેતોર્ધનં વિના અસંભવાત્ પુણ્યસાધનં ધનં કથં નિંદ્યં ? કિં તર્હિ પ્રશસ્યમેવાતો યથા કથંચિદ્ધનમુપાર્જ્ય પાત્રાદૌ ચ નિયોજ્ય સુખાય પુણ્યમુપાર્જ્જનીયમ્ ઇતિ ।

અત્રાહ-

ત્યાગાય શ્રેયસે વિક્તમવિક્તઃ સંચિનોતિ યઃ ।

સ્વશરીરં સ પંકેન સ્નાસ્યામીતિ વિલંપતિ ।।૧૬ ।।

જે ધનિકો લોભવશ વ્યાજ વગેરેની કમાણી કરવા માટે કાલનું નિર્ગમન ઇચ્છે છે તેઓ પોતાના જીવન કરતાં ધનને વધારે વહાલું ગણે છે, કારણ કે તેઓ એમ સમજે છે કે કાલના નિર્ગમનથી જેમ દિવસો વધશે તેમ વ્યાજ વગેરે વધશે, પણ તેટલા દિવસો તેમની આયુમાંથી ઓછા થશે તેનું તેમને ભાન હોતું નથી. તેઓ ધનવૃદ્ધિના લોભમાં પોતાના જીવન- (આયુ) ના વિનાશ તરફ લક્ષ આપતા નથી. આમ વ્યામોહનું કારણ હોવાથી ધન ધિક્કારને પાત્ર છે. ૧૫.

અહીં શિષ્ય કહે છે- જેનાથી પુણ્યનું ઉપાર્જન થાય છે તે ધન નિન્દા (નિન્દાને યોગ્ય), કેમ ? પુણ્યના હેતુરૂપ પાત્ર દાન, દેવાર્ચનાદિ ક્રિયાઓ ધન વિના અસંભવિત છે. તો પુણ્યના સાધનરૂપ ધન કેવી રીતે નિંદવા યોગ્ય છે ? તે તો પ્રશસ્ય (સ્તુતિપાત્ર) જ છે, માટે કોઈ રીતે ધનોપાર્જન કરી (ધન કમાઈને) પાત્રાદિમાં વાપરી સુખ માટે પુણ્ય-ઉપાર્જન કરવું જોઈએ.

અહીં આચાર્ય કહે છે-

શ્લોક-૧૬

અન્વયાર્થઃ- [યઃ] જે [અવિક્તઃ] નિર્ધન [શ્રેયસે] પુણ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે [ત્યાગાય] દાન કરવા માટે [વિક્તં] ધનનો [સંચિનોતિ] સંચય કરે છે, [સઃ] તે [સ્નાસ્યામિ ઇતિ] ‘ સ્નાન કરી લઈશ ’ એમ સમજી [સ્વશરીરં] પોતાના શરીરને [પંકેન] કાદવથી [વિલમ્પતિ] ખરડે છે- (અર્થાત્ પોતાના શરીરે કાદવ લપેડે છે.)

દાન-હેતુ ઉદમ કરે, નિર્ધન ધન સંચેય,

દેહે કાદવ લેપીને, માને, ‘ સ્નાન કરેય ’. ૧૬.

ટીકા- યોઽવિત્તો નિર્ધનઃ સન્ સંચિનોતિ-સેવાકૃષ્યાદિકર્મણોપાર્જયતિ । કિં ? તદ્વિત્તં ધનં । કસ્મૈ ? ત્યાગાય પાત્રદાનદેવપૂજાદ્યર્થં ત્યાગાયેત્યસ્ય દેવપૂજાદ્યુપલક્ષણાર્થત્વાત્ । કસ્મૈ ત્યાગઃ ? શ્રેયસે અપૂર્વપુણ્યાય પૂર્વોપાત્તપાપક્ષયાય । યસ્ય તુ ચક્રવર્ત્યાદેરિવાયત્નેન ધનં સિદ્ધયતિ સ તેન શ્રેયોઽર્થં પાત્રદાનાદિકમપિ કરોત્વિતિ ભાવઃ । સ કિં કરોતીત્યાહ વિલંપતિ વિલેપનં કરોતિ । કોઽસૌ ? સઃ । કિં તત્ ? સ્વશરીરં । કેન ? પંકેન કર્દમેન । કથં કૃત્વેત્યાહ સ્નાસ્યામીતિ । અયમર્થો , યથા કશ્ચિન્નિર્મલમંગં સ્નાનં કરિષ્યામીતિ પંકેન વિલંપન્નસમીક્ષકારી તથા પાપેન ધનમુપાર્જ્યં પાત્રદાનાદિપુણ્યેન ક્ષપયિષ્યામીતિ ધનાર્જને પ્રવર્તમાનોઽપિ । ન ચ શુદ્ધવૃત્ત્યા કસ્યાપિ ધનાર્જનં સંભવતિ ।

તથા ચોક્તમ્ [આત્માનુશાસને] -

“ શુદ્ધૈર્ધનૈર્વિવર્ધન્તે સતામપિ ન સંપદઃ ।
નહિ સ્વચ્છાંબુભિઃ પૂર્ણાઃ કદાચિદપિ સિંધવઃ ॥ ”

ટીકા:- જે પૈસા વિનાનો એટલે નિર્ધન છે, તે નોકરી, ખેતી આદિ કાર્યથી સંચય કરે છે- ઉપાર્જન કરે છે. શું તે (સંચય કરે છે)? વિત્ત એટલે ધન. શા માટે? ત્યાગ માટે અર્થાત્ પાત્રદાન દેવપૂજા આદિ (કાર્ય) માટે, કારણ કે ‘ ત્યાગ ’ શબ્દમાં દેવ-પૂજાદિનો અર્થ ગર્ભિત છે. શાને માટે ત્યાગ? કલ્યાણ એટલે અપૂર્વ પુણ્યને માટે અને પૂર્વોપાર્જિત પાપના ક્ષયને માટે.

જેને ચક્રવર્તી આદિની માફક યત્ન વિના ધનની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) હોય છે તો તે ધનથી પુણ્યાર્થે પાત્રદાનાદિક - કરે એવો ભાવ છે.

(શિષ્ય) પૂછે છે- ‘ તે શું કરે છે? ’ લપેડે છે- ખરડે છે (ચોપડે છે) કોણ તે? તે (ત્યાગ કરનાર). કોને (ખરડે છે)? પોતાના શરીરને. શા વડે? પંકવડે-કાદવ વડે.

(શિષ્ય) પૂછે છે- ‘ શું સમજીને? ’ ‘ સ્નાન કરી લઈશ ’ એમ સમજીને, આનો અર્થ એ છે કે- જેમ કોઈ એક (મનુષ્ય), ‘ સ્નાન કરી લઈશ ’ એમ સમજી પોતાના નિર્મળ (સ્વચ્છ) અંગને (શરીરને) કાદવથી ખરડે છે, તે અવિચારી (મૂર્ખ) છે, તેમ પાપથી ધનોપાર્જન કરી પાત્રદાનાદિના પુણ્યથી તેનો (પાપનો) નાશ કરીશ ’ એમ સમજી ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર મનુષ્ય પણ તેવો છે (અવિચારી છે). કોઈને પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી (દાનતથી) ધનોપાર્જન સંભવતું નથી.

વળી ‘ આત્માનુશાસન ’ માં કહ્યું છે કે-

સત્પુરુષોની સમ્પત્તિ શુદ્ધ ધનથી (ન્યાયોપાર્જિત ધનથી) વધતી નથી. નદીઓમાં કદી પણ સ્વચ્છ પાણીનું પૂર આવતું નથી. (અર્થાત્ તે વર્ષાઋતુમાં મેલા

પુનરાહ શિષ્ય: ‘ભોગોપભોગાયેતિ।’ ભગવન્! યદ્યેવં ધનાર્જનસ્ય પાપપ્રાયતયા દુઃખહેતુત્વાત્ ધનં નિદ્યં, તર્હિ ધનં વિના સુખહેતોર્ભોગોપભોગસ્યાસંભવાત્તદર્થં સ્યાદિતિ પ્રશસ્યં ભવિષ્યતિ। ભોગો ભોજનતામ્બૂલાદિઃ। ઉપભોગો વસ્તુ કામિન્યાદિઃ। ભોગાશ્ચોપભોગાશ્ચ ભોગોપભોગં તસ્મૈ। અત્રાહ ગુરુઃ। તદપિ નેતિ ન કેવલં પુણ્યહેતુતયા ધનં પ્રશસ્યમિતિ યત્ત્વયોક્તં તદુક્તરીત્યા ન સ્યાત્। કિં તર્હિ ? ભોગોપભોગાર્થતયા ધનં તત્સાધનં પ્રશસ્યમિતિ। યત્ત્વયા સંપ્રત્યુચ્યતે તદપિ ન સ્યાત્। કુત્ત્વ ઇતિ ચેત્, યતઃ।

પાણીથી જ ભરપૂર રહે છે) (જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓમાં મેલા પાણીનું પૂર આવે છે તેમ અન્યાયથી ઉપાર્જિત ધનથી ધનમાં ઘણો વધારો થાય છે).

ભાવાર્થ:- ‘પૂજા-પાત્રદાનાદિમાં ધન ખર્ચ કરવાથી નવીન પુણ્યની પ્રાપ્તિ થશે અને પૂર્વોપાર્જિત પાપનો ક્ષય થશે’ – એમ સમજી ધનહીન માણસ દાન માટે નોકરી ખેતી આદિ કાર્ય કરી ધન કમાય છે. (ધન કમાવાનો ભાવ સ્વયં પાપભાવ છે.) તે માણસ, ‘સ્નાન કરી લઈશ’ એમ સમજી પોતાના શરીર ઉપર કાદવ ચોપડનાર મૂર્ખ માણસ જેવો છે.

જેમ કોઈ માણસ પોતાના નિર્મળ શરીર ઉપર કાદવ ચોપડી પછી સ્નાન કરે તો તે મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ કોઈ માણસ ધન કમાઈ તે ધન દાનાદિમાં ખર્ચ કરે તો તે માણસ પણ તેના જેવો જ મૂર્ખ છે, કારણ કે તે એમ સમજે છે કે ધનોપાર્જનમાં જે પાપ થશે તે દાનાદિથી ઉપાર્જિત પુણ્યથી નાશ પામશે, પણ આ એનો ભ્રમ છે.

જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓ મેલા પાણીથી જ ઉભરાય છે, તેમ પાપભાવથી ધનનું ઉપાર્જન થાય છે. માટે ધનોપાર્જન કરવાનો પાપભાવ કરવો અને પછી તે ધનને પુણ્યોપાર્જન માટે પૂજા- પાત્રદાનાદિ શુભ કાર્યમાં ‘હું તે ખર્ચાશ’ એવો અજ્ઞાન ભાવ કરવો મૂઢતા છે. ૧૬.

શિષ્ય ફરીથી કહે છે- ‘ભોગ અને ઉપભોગને માટે’ હે ભગવન્! જો એ રીતે ધનોપાર્જનમાં પ્રાયઃ પાપ હોય વા ધન દુઃખનું કારણ હોય અને તેથી તે નિંદ્ય હોય, તો ધન વિના સુખના કારણરૂપ ભોગ-ઉપભોગ અસંભવિત બને; તેથી તે (ભોગ-ઉપભોગ) માટે ધન હોય તો તે પ્રશંસનીય છે.

ભોજન, તામ્બુલ આદિ તે ભોગ છે અને વસ્તુ, સ્ત્રી આદિ ઉપભોગ છે. ભોગ અને ઉપભોગ-તે ભોગોપભોગ-તે માટે (ધન હોવું યોગ્ય છે, એમ શિષ્યની દલીલ છે).

અહીં આચાર્ય કહે છે- તે વાત પણ નથી. ‘પુણ્યના કારણે ધન પ્રશંસનીય છે’ એમ જે તે કહ્યું તે રીતે (પ્રશંસનીય) હોઈ શકે નહિ. વળી ભોગ-ઉપભોગ માટે તેનું (ધનનું) સાધન પ્રશંસનીય છે એમ જે તે હમણાં કહ્યું તે પણ કેમ બની શકે? જો તું કહે, ‘કેમ?’ તો કારણ એ છે કે:-

આરમ્ભે તાપકાન્પ્રાસાવતૃસિપ્રતિપાદકાન્ ।

અંતે સુદુસ્ત્યજાન્ કામાન્ કામં કઃ સેવતે સુધીઃ ॥૧૭॥

ટીકા - કો, ન કશ્ચિત્ સુધીર્વિદ્વાન્ સેવતે ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયાનુભવતિ । કાન્ કામાન્ ભોગોપભોગાન્ ।

ઉક્તં ચ-

“ તદાત્ત્વસુખસંજ્ઞેષુ ભોગેષ્વજ્ઞોઽનુરજ્યતે ।
હિતમેવાનુરુદ્ધ્યંતે પ્રપરીક્ષ્ય પરીક્ષકાઃ ॥ ”

શ્લોક-૧૭

અન્વયાર્થઃ- [આરમ્ભે] આરંભમાં [તાપકાન્] સંતાપ કરનાર, [પ્રાસૌ અતૃસિપ્રતિપાદકાન્] પ્રાપ્ત થતાં અતૃસિ કરનાર અને [અન્તે સુદુસ્ત્યજાન્] અંતમાં મહા મુશ્કેલીથી પણ છોડી ન શકાય તેવા [કામાન્] ભોગોપભોગોને [કઃ સુધીઃ] કોણ બુદ્ધિશાળી [કામં] આસક્તિથી [સેવતે] સેવશે ?

ટીકા:- કોણ ? કોઈ બુદ્ધિશાળી-વિદ્વાન્ સેવશે નહિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવશે નહિ. કોને ? ભોગોપભોગોને. કહ્યું છે કે- ‘ તદાત્ત્વસુખસંજ્ઞેષુ... ’

તે વખતે (ભોગતે સમયે) સુખ નામથી ઓળખાતા ભોગોમાં અજ્ઞાની (હેય-ઉપાદેયનો વિવેક નહિ કરનાર) અનુરાગ કરે છે, પરંતુ પરીક્ષાપ્રધાની જનો બરાબર પરીક્ષા કરીને હિતને જ અનુસરે છે (જેનાથી હિત થાય તેનું જ અનુસરણ કરે છે).’

કેવા (ભોગોપભોગોને)? સંતાપ કરનાર અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનને કલેશના કારણરૂપ. ક્યારે? આરંભમાં-ઉત્પત્તિના ક્રમમાં, કારણ કે અન્નાદિ ભોગ્ય દ્રવ્ય (વસ્તુ) સંપાદન કરવામાં ખેતી આદિ સંબંધી બહુ કલેશ રહે છે એ સર્વ જનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે કહે છે કે ભોગવવામાં આવતા ભોગો તો સુખનું કારણ છે, તેથી તે સેવવા યોગ્ય છે. તો (જવાબમાં) કહે છે કે - પ્રાસાવિત્યાદિ- પ્રાપ્તિ સમયે એટલે ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થતાં તે (ભોગો) અતૃસિ કરનાર અર્થાત્ બહુ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરનાર છે. કહ્યું છે કે- ‘ અપિ સંકલ્પિતાઃ ’

‘ જેમ જેમ સંકલ્પિત (કલ્પેલા) ભોગોપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યોની તૃષ્ણા (વધી જઈ) બધા વિશ્વમાં ફેલાઈ જાય છે. ’

**ભોગાર્જન દુઃખદ મહા, પામ્યે તૃષ્ણા અમાપ,
ત્યાગ-સમય અતિ કષ્ટ જ્યાં, કો સેવે ધીમાન ? ૧૭.**

૩૮)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

કથં ભૂતાન્, તાપકાન્, દેહેન્દ્રિયમનઃ ક્લેશહેતૂન્ । ક્વ ? આરંભે ઉત્પત્ત્યુપક્રમે ।
અન્નાદિભોગ્યદ્રવ્ય-સંપાદનસ્ય કૃષ્યાદિક્લેશ- બહુલતયા સર્વજનસુપ્રસિદ્ધત્વાત્ । તર્હિ
ભુજ્યમાનાઃકામાઃ સુખહેતવઃસન્તીતિસેવ્યાસ્તે इत्याह, પ્રાસાવિત્યાદિ । પ્રાસૌ इन्द्रियेण
सम्बन्धे सति अतृप्तेः सुतृष्णायाः प्रतिपादकान् दायकान् ।

उक्तं च [ज्ञानार्णवे २०-३०] -

“ अपि संकल्पिताः कामाः सभवंति यथा यथा ।

तथा तथा मनुष्याणां तृष्णा विश्वं विसर्पति ।। ”

(શિષ્ય) કહે છે- ત્યારે ઈચ્છા પ્રમાણે તે (ભોગોપભોગને) ભોગવીને તૃપ્ત થતાં, તૃષ્ણારૂપી સંતાપ શમી જશે. તેથી તે સેવવા યોગ્ય છે.

(આચાર્ય) કહે છે- અંતે તે છોડવા મુશ્કેલ છે અર્થાત્ ભોગવ્યા પછી તેઓ છોડવા અશક્ય છે, કારણ કે તેમને સારી રીતે ભોગવવા છતાં, મનની આસક્તિ નિવારવી મુશ્કેલ છે. કહ્યું છે કે- ‘ વહન... ’.

‘ જોકે અગ્નિ ઘાસ, લાકડાં આદિના ઢગલાથી તૃપ્ત થઈ જાય અને સમુદ્ર, સેંકડો નદીઓથી તૃપ્ત થઈ જાય, પરંતુ પુરુષ ઈચ્છિત સુખોથી તૃપ્ત થતો નથી. અહો ! કર્મની એવી કોઈ (વિચિત્ર) બળજબરાઈ (બલવાનપણું) છે ! ’

વળી કહ્યું છે કે- ‘ કિમપીદં..... ’

‘ અહો ! આ વિષયમયી વિષ કેવું અતિ વિષમ (ભયંકર) છે કે જેથી આ પુરુષ તેનો ભવ ભવમાં અત્યંત અનુભવ કરવા છતાં (વિષય-સુખના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને અનુભવવા છતાં) તેનું મન ચેતતું જ નથી ’

શિષ્ય પૂછે છે- તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ ભોગો ન ભોગવ્યા હોય એમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ ભોગો ભોગવે છે એ જાણીતું છે); તો ‘ કોણ બુદ્ધિમાન ભોગોને સેવશે (ભોગવશે) ’ - એવા ઉપદેશમાં કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરાય ? (અર્થાત્ એવો ઉપદેશ કેવી રીતે મનાય ?)

આચાર્ય કહે છે- (જ્ઞાની) ‘ કામમ્ ’ એટલે અતિશયપણે (આસક્તિપૂર્વક- રુચિપૂર્વક તે સેવતો નથી) અહીં તાત્પર્ય એ છે કે-

ચારિત્રમોહના ઉદયથી ભોગોને છોડવા અસમર્થ હોવા છતાં, તત્ત્વજ્ઞાની ભોગોને હેયરૂપે સમજીને (એટલે તેઓ છોડવા યોગ્ય છે એમ સમજીને) સેવે છે. જેનો મોહનો ઉદય મંદ પડી ગયો છે તેવો તે (જ્ઞાની) જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ભાવનાથી ઈન્દ્રિય-સમૂહને વશ કરી (ઈન્દ્રિયો તરફના વલણને સંયમિત કરી) એકાએક (શીઘ્ર) આત્મકાર્ય માટે ઉત્સાહિત થાય છે; તથા કહ્યું છે કે - ‘ इदंफलमिय... ’

તર્હિ યથેષ્ટં ભુક્ત્વા તૃષ્ણેષુ તેષુ તૃષ્ણાસંતાપઃ શામ્યતીતિ સેવ્યાસ્તે इत्याह । અંતે સુદુસ્ત્યજાન ભુક્તિપ્રાંતે ત્યક્તુમશક્યાન્ । સુભક્તેષ્વપિ તેષુ મનોવ્યતિષંગસ્ય દુર્નિવારત્વાત્ ।

उक्तं च - [श्री चन्द्रप्रभकाव्ये]

“ दहनस्तृणकाष्ठसंचयैरपि तृप्येदुदधिर्नदीशतैः ।

नतु कामसुखैः पुमानहो बलवत्ता खलु कापि कर्मणः ॥

अपि च- किमपीदं विषमयं विपमतिविषमं पुमानयं येन ।

प्रसभमनुभूय मनो भवे भवे नैव चेतयते ॥”

‘આ ફલ છે, આ ક્રિયા છે, આ કરણ છે, આ ક્રમ છે, આ વ્યય (જ્ઞાનિ ખર્ચ) છે, આ આનુષંગિક (ભોગોને અનુસરતું) ફલ છે, આ મારી દશા છે, આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે, આ દેશ છે, આ કાલ છે- એ સર્વ વાતો ઉપર પૂરો ખ્યાલ રાખી બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બીજો (કોઈ મૂર્ખ) તેમ કરતો નથી. ’

આચાર્ય ફરીથી કહે છે- ‘યદર્થમેતદેવંવિધમિતિ’ .

ભાવાર્થ:- આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ભોગોપભોગ કલેશ, તૃષ્ણા અને આસક્તિનું કારણભૂત છે. ભોગ્ય વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવામાં કૃષિ નોકરી આદિ કારણોથી આરંભમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન સંબંધી કલેશ થાય છે- અત્યંત કષ્ટ પડે છે. જ્યારે ભોગ્ય વસ્તુઓ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને ભોગવવા છતાં તૃપ્તિ થતી નથી, ફરી ફરી તે ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી ચિત્ત વ્યાકુલ રહે છે. અતૃપ્તિવશ તેને (ભોગોને) છોડવાનો ભાવ થતો નથી.

જેમ અગ્નિમાં ગમે તેટલાં કાષ્ઠ-તૃણ નાખો, તોપણ તે તૃપ્ત થતી નથી અને સમુદ્ર સેંકડો નદીઓનાં પાણીથી પણ તૃપ્ત થતો નથી, તેમ મનુષ્યની તૃષ્ણા અનેક ભોગોથી પણ કદી તૃપ્ત થતી નથી, કિન્તુ વધતી જાય છે.

કલેશજનક, અતૃપ્તિકારક અને આસક્તિને લીધે છોડવા મુશ્કેલ-એવા ભોગોને કોણ બુદ્ધિમાન પુરુષ સેવશે? અર્થાત્ કોઈ બુદ્ધિમાન સેવશે નહિ.

અહીં શિષ્યનો પ્રશ્ન છે કે જો ભોગો ભોગવવાનો ભાવ અહિંતકર હોય અને તે સેવવા યોગ્ય નથી- એવો જો તમારો ઉપદેશ હોય તો ભરત જેવા જ્ઞાની પુરુષોને પણ ભોગો ભોગવતા સાંભળવામાં આવ્યા છે. તો આ વાત આપના ઉપદેશ સાથે અસંગત ઠરે છે (-બંધ બેસતી નથી). તેનું કેમ ?

૪૦)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

નનુ તત્ત્વવિદોપિ ભોગાનભુક્તવંતો ન શ્રૂયંતે इति कामान् कः सेवते सुधीरित्युपदेशः
કથં શ્રદ્ધીયત इत्याह। काममिति। अत्यर्थं। इदमत्र तात्पर्यं चारित्रमोहोद्रेकात् भोगान्
ત્યક્તુમશક્નુવન્નપિ તત્ત્વજ્ઞો હેયરૂપતયા કામાન્પશ્યન્નેવ સેવતે મંદીભવન્મોહોદયસ્તુ જ્ઞાન-
વૈરાગ્ય-ભાવનયા કરણગ્રામં સંયમ્ય સહસા સ્વકાર્યાયોત્સહત એવ।

તથા ચોક્તમ્-

‘इदं फलमियं क्रिया करणमेतदेषक्रमो, व्ययोयमनुषंगजं फलमिदं दशेयं मम। अयं
સુહૃદયં દ્વિષન્ પ્રયતદેશકાલાવિમાવિતિ પ્રતિવિતર્કયન્ પ્રયતતે બુધો નેતરઃ।

किंच ‘यदर्थमेतदेवंविधमिति।’ भद्र! यत्कायलक्षणं वस्तुसंतापाद्युपेतं कर्तुकामेन
ભોગાઃ પ્રાર્થ્યન્તે તદ્વક્ષ્યમાણલક્ષણમિત્યર્થઃ। સ એવંવિધ इति पाठः। तद्यथा-

भवन्ति प्राप्य यत्संगमशुचीनि शुचीन्यपि।

स कायः संततापायस्तदर्थं प्रार्थना वृथा।।१८।।

આચાર્ય સમાધાન કરે છે કે- જોકે જ્ઞાની પુરુષો ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયવશ
ભોગોને ભોગવવાનો ભાવ છોડવા અસમર્થ છે, પરંતુ તેમને તે પ્રતિ આન્તરિક રાગ નથી.
શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનમાં તેઓ તે રાગને અહિતકર માને છે તેથી જેવી રીતે અજ્ઞાની ભોગોને
હિતકર સમજી તેને એકતા બુદ્ધિથી ભોગવે છે તેવી રીતે જ્ઞાનીને ભોગવવાનો ભાવ નથી.
તેને પર દ્રવ્યના સ્વામીપણાનો તથા કર્તાપણાનો અભિપ્રાય નથી. રાગરૂપ પરિણમન છે તે
ચારિત્રની નબળાઈથી છે. તેનો તે જ્ઞાતા છે, તેથી અજ્ઞાનરૂપ કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું તેને
નથી. એ અપેક્ષાએ જ્ઞાની ભોગોને સેવતો *હોવા છતાં તે સેવતો નથી કારણ કે ભોગવવાની
ક્રિયા વખતે પણ તેનું જ્ઞાનરૂપ પરિણમન છૂટતું નથી. અસ્થિરતાને લીધે જે રાગ દેખાય છે
તેનો અભિપ્રાયમાં તેને નિષેધ છે. ૧૭.

આચાર્ય ફરીથી કહે છે- વળી, જેના માટે તે છે તે આ પ્રકારે છે- અર્થાત્ ‘ભદ્ર!
જે શરીરના માટે તું (અનેક) દુઃખો વેઠી (ભોગોપભોગની) વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે
છે તેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) આગળ બતાવવામાં આવે છે. એવો અર્થ છે- તે આ પ્રમાણે
છે:-

* જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા. ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭.

શુચિ પદાર્થ જસ સંગથી, મહા અશુચિ થઈ જાય,

વિદ્ધરૂપ તસ કાય હિત, ઇચ્છા વ્યર્થ જણાય. ૧૮.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

વર્તેતે । કોઽસૌ , સઃકાયઃશરીરં । કિંવિષ્ટિં ? સંતતાપાયઃ નિત્યક્ષુધાદ્યુપતાપઃ । સ ક ,
इत्याह- यत्संगे येन कायेन सह संबंधं प्राप्य लब्ध्वा शुचीन्यपि पवित्ररम्याण्यपि
भोजनवस्त्रादिवस्तुन्यशुचीनि भवन्ति यतश्चैवं ततस्तदथं ' तं संततापायं कायं
शुचिवस्तुभिरुपकर्तुं प्रार्थना आकांक्षा तेषामेव वृथा व्यर्था केनचिदुपायेन निवारितेऽपि
एकस्मिन्नपाये क्षणे क्षणेऽपरापरापायोपनिपातसंभवात् ।

પુનરપ્યાહ શિષ્યઃ । 'તર્હિ ધનાદિનાપ્યાત્મોપકારોભવિષ્યતીતિ ।' ભગવન્ !
સંતતાપાયતયા કાયસ્ય ધનાદિના યદ્યુપકારો ન સ્યાત્તર્હિ ધનાદિનાપિ ન કેવલમનશનાદિ-
તપશ્ચરણેનેત્યપિ શબ્દાર્થઃ । આત્મનો જીવસ્યોપકારોઽનુગ્રહો ભવિષ્યતીત્યર્થઃ ।

શ્લોક-૧૮

અન્વયાર્થઃ- [યત્સંગં] જેનો સંગ [પ્રાપ્ય] પામી [શુચીનિ અપિ] પવિત્ર પદાર્થો
પણ [અશુચીનિ] અપવિત્ર [ભવન્તિ] થઈ જાય છે, [સઃ કાયઃ] તે શરીર
[સંતતાપાયઃ] હંમેશા બાધાઓ (ઉપદ્રવ) સહિત છે; તેથી [તદર્થં] તેના માટે [પ્રાર્થના]
(ભોગોપભોગની) પ્રાર્થના (આકાંક્ષા) કરવી [વૃથા] વ્યર્થ છે.

ટીકા:- વર્તે છે. કોણ તે ? તે કાય-શરીર. કેવું (શરીર)? સતત (હંમેશા) બાધાવાળું
અર્થાત્ નિત્ય ક્ષુધાદિ બાધાવાળું છે. (શિષ્ય) પૂછે છે- “ તે કોણ છે ? ” જેના સંગે અર્થાત્ જે
શરીરની સાથે સંબંધ કરીને (પામીને) પવિત્ર તથા રમણીય ભોજન, વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ પણ
અપવિત્ર થઈ જાય છે. એમ છે તેથી તેને માટે અર્થાત્ તે સતત બાધાવાળી કાયા ઉપર
પવિત્ર વસ્તુઓથી ઉપકાર કરવા માટે પ્રાર્થના એટલે આકાંક્ષા (કરવી) વૃથા એટલે વ્યર્થ છે,
કારણ કે કોઈ ઉપાયથી એકાદ બાધા દૂર કરવામાં આવે છતાં પ્રતિક્ષણ (ક્ષણ ક્ષણ) બીજી
બીજી બાધાઓ આવી પડે તેવી સંભાવના છે.

ભાવાર્થ:- શરીર પ્રત્યેનો રાગ હંમેશા સંતાપજનક છે, કારણ કે તેના અંગે ક્ષુધા-
તૃષ્ણાદિ અનેક વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રોગનું ઘર છે અને પવિત્ર તથા સુંદર ભોજન-
વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ પણ તેના સંપર્કથી મલિન, દુર્ગંધિત અને અપવિત્ર થઈ જાય છે. આવા
ઘૃષ્ટિત શરીરને સારું રાખવાની દૃષ્ટિએ ભોગોપભોગની સામગ્રીની ઇચ્છા કરવી તે
નિરર્થક છે.

વાસ્તવમાં શરીરાદિ સંતાપનું કારણ નથી, પરંતુ તેના પ્રત્યેનો મમત્વભાવ
એકતાબુદ્ધિ તે જ સંતાપનું ખરું કારણ છે. જેને શરીર પ્રત્યે મમત્વભાવ નથી તેને
શરીરને સારું રાખવાની બુદ્ધિએ ભોગોપભોગની સામગ્રીની ચિંતા કે ઇચ્છા રહેતી નથી.

૪૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ગુરુરાહ તન્નેતિ । યત્ત્વયા ધનાદિના આત્મોપકારભવનં સંભાવ્યતે તન્નાસ્તિ । યત:-

યજ્જીવસ્યોપકારાય તદ્દેહસ્યાપકારકમ્ ।

યદ્દેહસ્યોપકારાય તજ્જીવસ્યાપકારકં ।।૧૧।।

ટીકા- યદનશનાદિતપોડનુષ્ટાયાનં જીવસ્ય પૂર્વાપૂર્વપાપક્ષપણનિવારણાભ્યામુપકારાય સ્યાત્તદ્દેહસ્યાપકારકં ગ્લાન્યાદિનિમિત્તત્વાત્ । યત્પુનર્ધનાદિકં દેહસ્ય ભોજનાદ્યુપયોગેન ક્ષુધાદ્યુપતાપક્ષયત્વાદુપકારાય સ્યાત્તજ્જીવસ્યોપાર્જ્જનાદૌ પાપજનકત્વેન દુર્ગતિ દુઃખનિમિત્તત્વાદપકારકં સ્યાદતો જાનીહિ જીવસ્ય ધનાદિના નોપકારગંધોપ્યસ્તિ ધર્મસ્યૈવ તદુપકારત્વાત્ ।

ફરીથી શિષ્ય કહે છે- ત્યારે ધનાદિથી પણ આત્માનો ઉપકાર થશે, અર્થાત્ ભગવન્ ! શરીર સતત બાધાનું કારણ હોવાથી તેના ઉપર ધનાદિથી ઉપકાર ન થાય, તો આત્માનો ઉપકાર કેવળ ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યાથી જ નહિ, કિન્તુ ધનાદિથી પણ થશે, આત્માનો એટલે જીવનો ઉપકાર એટલે અનુગ્રહ થશે એવો અર્થ છે.

ગુરુ કહે છે- તેમ નથી અર્થાત્ ધનાદિથી તું આત્માનો ઉપકાર થવો માને છે, પણ તેમ નથી, કારણ કે:-

શ્લોક-૧૯

અન્વયાર્થ:- [યત્] જે [જીવસ્ય ઉપકારાય] જીવને (આત્માને) ઉપકારક છે [તદ્] તે [દેહસ્ય અપકારકં] દેહને અપકારક [ભવતિ] છે [તથા] અને [યદ્] જે [દેહસ્ય ઉપકારાય] દેહને ઉપકારક છે [તદ્] તે [જીવસ્ય અપકારકં] જીવને અપકારક [ભવતિ] છે.

ટીકા:- જે અનશનાદિ તપનું અનુષ્ઠાન, જીવનાં જૂનાં અને નવાં પાપોને નાશ કરવામાં તથા દૂર કરવામાં કારણભૂત હોવાથી જીવને ઉપકારક છે, તે (તપાદિ આચરણ) દેહને ગ્લાનિ આદિનું કારણ હોવાથી અપકારક છે; અને વળી જે ધનાદિક, ભોજનાદિકના ઉપયોગદ્વારા ક્ષુધાદિ પીડાને નાશ કરવાનું કારણ હોવાથી શરીરને ઉપકારક છે, તે (ધનના) ઉપાર્જ્જનાદિકમાં પાપ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી અને તે પાપ દુર્ગતિના દુઃખનું કારણ હોવાથી, જીવને અપકારક છે. માટે ધનાદિકદ્વારા જીવને ઉપકારની ગંધ પણ નથી, કિન્તુ ધર્મનો જ તેના ઉપર ઉપકાર છે, એમ જાણ.

જે આત્માને હિત કરે, તે તનને અપકાર,

કરે હિત જે દેહને, તે જીવને અપકાર. ૧૯.

અત્રાહ શિષ્યઃ । તર્હિ કાયસ્યોપકારશ્ચિંત્યતે ઇતિ ભગવન્ ! યદ્દેવં તર્હિ ‘ શરીરમાદ્યં
ખલુ ધર્મસાધનમ્ ’ ઇત્યભિધાનાત્તસ્યાપાયનિરાસાય યત્નઃ ક્રિયતે ન ચ
કાયસ્યાપાયનિરાસો દુષ્કર ઇતિ વાચ્યમ્ । ધ્યાનેન તસ્યાપિ સુકરત્વાત્ । તથા ચોક્તમ્
[તત્ત્વાનુશાસને] -

“ યદા-ત્રિકં ફલં કિંચિત્ફલમામુત્રિકં ચ યત્ ।

એતસ્ય દ્વિગુણસ્યાપિ ધ્યાનમેવાગ્રકારણમ્ ” । ૨૧૭ ।

‘ જ્ઞાણસ્સ ણ દુલ્લહં કિંપીતિ ચ ’ - અત્રગુરુઃ પ્રતિષેધમાહ તન્નેતિ । ધ્યાનેન
કાયસ્યોપકારો ન ચિંત્ય ઇત્યર્થઃ ।

ઇતશ્ચિન્તામણિર્દિવ્ય ઇતઃ પિણ્યાકખણ્ડકં ।

ધ્યાનેન ચેદુભે લભ્યે ક્વાદ્રિયન્તાં વિવેકિનઃ । ૨૦ ।

ભાવાર્થઃ- નિશ્ચય અનશનાદિ તપના અનુષ્ઠાનથી જૂનાં તથા નવાં કર્મોનો અભાવ
થાય છે, તેથી તે જીવને ઉપકારક છે, પરંતુ તે તપાદિના અનુષ્ઠાનથી શરીરમાં શિથિલતાદિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શરીરને તે અપકારક (અહિતકર) છે.

ભોજનાદિના ભોગદ્વારા ક્ષુધાદિ પીડાઓને દૂર કરવામાં ધનાદિક નિમિત્ત છે, તેથી
શરીરને ઉપકારક છે, પરંતુ તે ધન કમાવામાં પાપ થાય છે અને પાપથી દુર્ગતિનાં દુઃખોની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી ધનાદિક જીવને અપકારક-અહિતકર છે.

માટે સમજવું કે ધનાદિકદ્વારા જીવને લેશમાત્ર ઉપકાર થતો નથી, જીવનો ઉપકાર તો
નિશ્ચય આત્મધર્મથી જ થાય છે. ૧૮.

અહીં શિષ્ય કહે છે- ત્યારે શરીરના ઉપકાર સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે.
ભગવન્ ! જો એમ હોય તો, ‘ શરીર ખરેખર ધર્મનું આદ્ય સાધન છે ’ - એ કથનથી તેનો
(રોગાદિથી) નાશ થતો અટકાવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને શરીરના (રોગાદિક)
અપાયોને (બાધાઓને) દૂર કરવા પણ મુશ્કેલ નથી- એમ વાચ્ય છે, કારણ કે ધ્યાનદ્વારા તે
(રોગાદિકનું દૂર કરવું) સહેલાઈથી કરાય છે; તથા ‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ શ્લોક ૨૧૭માં કહ્યું છે કે-

‘ જે આ લોક સંબંધી ફલ છે અને જે પરલોક સંબંધી ફલ છે- તે બંને ફલોનું પ્રધાન
કારણ ધ્યાન જ છે. ’ ‘ ધ્યાનને માટે કાંઈ પણ દુર્લભ નથી. ’

છે ચિંતામણિ દિવ્ય જ્યાં, ત્યાં છે ખાંભ અસાર,

પામે બેઉ ધ્યાનથી, ચતુર કરે ક્યાં વિચાર ? ૨૦.

ટીકા- અસ્તિ । કોડસૌ ? ચિન્તામણિ:- ચિંતિતાર્થપ્રદો રત્નવિશેષઃ । કિં વિશિષ્ટો ? દિવ્યો દેવેનાધિષ્ઠિતઃ ક્વ , ઇત અસ્મિન્નેકસ્મિન્ પક્ષે । ઇતશ્ચાન્યસ્મિન્ પક્ષે પિણ્યાકખણ્ડકં કુત્સિતમલ્પં વા ખલખંડકમસ્તિ એતે ચ ઉભે દ્વે અપિ યદિ ધ્યાનેન લભ્યેતે અવશ્યં લભ્યેતે તર્હિ કથય ક્વ દ્વયોર્મધ્યે કતરસ્મિન્નેકસ્મિન્ વિવેકિનો લોભચ્છેદવિચારચતુરા આદ્રિયન્તાં આદરં કુર્વન્તુ । તદૈહિકફલાભિલાષં ત્યક્ત્વા આમુત્રિક-ફલસિદ્ધચર્થમેવાત્મા ધ્યાતવ્યઃ । ઉક્તં ચ [તત્ત્વાનુશાસને] -

“ તદ્ધ્યાનં રૌદ્રમાતં વા યદૈહિકફલાર્થિનાં ।
તસ્માદેતત્પરિત્યજ્ય ધર્મ્યં શુક્લમુપાસ્યતામ્ ॥ ”

આ વિષયમાં આચાર્ય નિષેધ કરી કહે છે- ‘ તેમ નથી; ધ્યાનદ્વારા શરીરનો ઉપકાર ચિંતવવો જોઈએ નહિ ’ - એવો અર્થ છે.

શ્લોક-૨૦

અન્વયાર્થ:- [ઇતઃ દિવ્યઃ ચિન્તામણિઃ] એક બાજુ દિવ્ય ચિંતામણિ છે, [ઇતઃ ચ પિણ્યાકખણ્ડકમ્] અને બીજી બાજુ ખલીનો (ખોળનો) ટુકડો છે; [ચેત્] જો [ધ્યાનેન] ધ્યાનદ્વારા [ઉભે] બન્ને [લભ્યે] મલી શકે તેમ છે, તો [વિવેકિનઃ] વિવેકી જનો [ક્વ આદ્રિયન્તામ્] કોનો આદર કરશે ?

ટીકા:- છે. કોણ તે ? ચિન્તામણિ અર્થાત્ ચિન્તિત પદાર્થ દેનાર રત્નવિશેષ. કેવો (ચિન્તામણિ) ? દિવ્ય અર્થાત્ દેવદ્વારા અધિષ્ઠિત. ક્યાં ? એક બાજુએ એટલે એક પક્ષે (ચિંતામણિ છે) અને બીજી બાજુએ એટલે બીજા પક્ષે ખરાબ વા હલકો ખલીનો (ખોળનો) ટુકડો છે. તે બેઉ-બન્ને પણ જો ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય-અવશ્ય મલી જાય- તો કહો- બન્નેમાંથી કયા એકમાં, વિવેકી જનો અર્થાત્ લોભનો નાશ કરવાના વિચારમાં ચતુર પુરુષો, આદર કરશે ? તેથી આ લોક સંબંધી ફલની અભિલાષા છોડી પરલોક સંબંધી (લોકોત્તર) ફલની સિદ્ધિ માટે જ આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ શ્લો. ૨૨૦ માં કહ્યું છે કે-

‘ જે રૌદ્રધ્યાન અને આર્તધ્યાન છે તે આ લોક સંબંધી ફલની ઈચ્છા કરનારાઓને હોય છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન વ શુક્લધ્યાનની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ’

ભાવાર્થ:- એક બાજુ ચિન્તામણિ રત્ન છે અને બીજી બાજુએ ખોળનો કડકો છે. બન્નેની પ્રાપ્તિ ધ્યાનથી થાય છે, પરંતુ એ બન્ને ચીજોમાંથી વિવેકી પુરુષ ચિન્તામણિ રત્નનો જ આદર કરશે; તેવી રીતે ધર્મી જીવ, ખોળના ટુકડા સમાન આ લોક સંબંધી પરાધીન ઈન્દ્રિયજનિત સુખ જે વાસ્તવમાં દુઃખ છે તેનો આદર છોડી ધર્મ્ય-શુક્લરૂપ ધ્યાનની આરાધનાદ્વારા ચિન્તામણિ સમાન વાસ્તવિક આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ કરવાનું પસંદ કરશે.

અથૈવમુદ્વોધિતશ્રદ્ધાનો વિનેયઃ પૃચ્છતિ સ આત્મા કીદશ ઇતિ યો
યુષ્માભિર્ધ્યાતવ્યતયોપદિષ્ટઃ પુમાન્ સ કિંસ્વરૂપ ઇત્યર્થઃ ગુરુરાહઃ-

સ્વસંવેદનસુવ્યક્તસ્તનુમાત્રો નિરત્યયઃ ।

અત્યન્તસૌખ્યવાનાત્મા લોકાલોકવિલોકનઃ ।।૨૧।।

ટીકા- અસ્તિ । કોઽસૌ ? આત્મા । કિદશઃ, લોકાલોકવિલોકનઃ લોકો
જીવાદ્યાકીર્ણમાકાશં તતોઽન્યદલોકઃ તૌ વિશેષેણ અશેષવિશેષનિષ્ઠતયા લોક્યતે પશ્યતિ
જાનાતિ । એતન “ જ્ઞાનશૂન્યં ચૈતન્યમાત્રમાત્મા ” ઇતિ સાંખ્યમતં, બુદ્ધ્યાદિ-ગુણોઽજ્ઞિતઃ
પુમાનિતિ યોગમતં ચ પ્રત્યુક્તં । પ્રતિધ્વસ્તશ્ચ નૈરાત્મ્યવાદો બૌદ્ધાનાં ।

માટે આર્ત અને રૌદ્ર-એ બન્ને ધ્યાનોનો પરિત્યાગ કરી, આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે
ધર્મ્ય અને શુક્લ-એ બન્ને ધ્યાનોની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૨૦.

‘ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, ’ એવો આપે જેનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે આત્માનું સ્વરૂપ શું
છે ? એવો અર્થ છે.

ગુરુ કહે છે:-

શ્લોક-૨૧

અન્યયાર્થઃ- [આત્મા] આત્મા [લોકાલોકવિલોકનઃ] લોક અને અલોકનો જ્ઞાતા-
દષ્ટા, [અત્યન્તસૌખ્યવાન્] અત્યન્ત-અનંત-સુખસ્વભાવવાળો, [તનુમાત્રઃ] શરીર પ્રમાણ,
[નિરત્યયઃ] અવિનાશી (નિત્ય) અને [સ્વસંવેદનસુવ્યક્તઃ અસ્તિ] સ્વ-સંવેદનદ્વારા સારી
રીતે વ્યક્ત (પ્રગટ) છે- (અર્થાત્ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છે).

ટીકા:- છે. કોણ તે ? આત્મા. કેવો (આત્મા) ? લોક અને અલોકનો જ્ઞાતા-દષ્ટા-
અર્થાત્ જીવાદિ દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત આકાશ તે લોક અને તેનાથી અન્ય (આકાશ) તે અલોક-તે
બંનેને વિશેષરૂપથી અર્થાત્ અશેષરૂપે (કાંઈ પણ બાકી રાખ્યા વગર) પરિપૂર્ણરૂપે જે
અવલોકે છે- દેખે છે- જાણે છે તે એનાથી (એમ કહીને) ‘ જ્ઞાનશૂન્યં ચૈતન્યમાત્રમાત્મા ’
જ્ઞાનશૂન્ય ચૈતન્યમાત્ર જ આત્મા છે- એવા સાંખ્યમતનું તથા ‘ બુદ્ધ્યાદિગુણોઽજ્ઞિતઃ
પુમાનિતિ ’ - બુદ્ધિ આદિ (બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ આદિ) ગુણોથી રહિત. પુરુષ (આત્મા છે)
એવા યોગમતનું ખંડન કર્યું તથા બૌદ્ધોના ‘ નૈરાત્મ્યવાદ ’ નું પણ ખંડન થઈ ગયું.

૧ અભાવાત્મકો મોક્ષઃ ।

નિજ અનુભવથી પ્રગટ જે, નિત્ય શરીર પ્રમાણ,

લોકાલોક વિલોકતો, આત્મા અતિસુખવાન. ૨૧.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

૪૬)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંડકુંદ-

પુનઃ કીદશઃ ? અત્યન્તસૌખ્યવાન્-અનંતસુખસ્વભાવઃ । એતેન સાંખ્યયૌગતન્ત્રં પ્રત્યાહતં ।
પુનરપિ કીદશસ્તનુમાત્રઃ સ્વોપાત્તશરીરપરિમાણઃ । એતેન વ્યાપકં વટકણિકામાત્રં ચાત્માનં
વદંતૌ પ્રત્યાખ્યાતૌ । પુનરપિકીદશઃ, નિરત્યયઃ દ્રવ્યરૂપતયા નિત્યઃ । એતેન
ગર્ભાદિમરણપર્યન્તં જીવં પ્રતિજાનાનશ્ચાર્વાકો નિરાકૃતઃ । નનુ પ્રમાણસિદ્ધે વસ્તુન્યેવં
ગુણવાદઃ શ્રેયાન્નચાત્મનસ્તથા પ્રમાણસિદ્ધત્વમસ્તીત્યારેકાયમાહ । સ્વસંવેદનસુવ્યક્ત ઇતિ ।
[ઉક્તં ચ તત્ત્વાનુશાસને] -

“ વેદ્યત્વં વેદકત્વં ચ યત્સ્વસ્ય સ્વેન યોગિનઃ ।

તત્સ્વસંવેદનં પ્રાહુરાત્મનોડનુભવં દશમ્ ” ॥૧૬૧॥

ઇત્યેવં લક્ષણસ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ સકલપ્રમાણધુર્યેણ સુષ્ટુ ઉક્તૈશ્ચ ગુણૈઃ સંપૂર્ણતયા વ્યક્તઃ
વિશદતયાનુભૂતો યોગિભિઃ ત્વેકદેશેન ।

વળી (આત્મા) કેવો છે ? અત્યંત સૌખ્યવાન્ અર્થાત્ અનંતસુખસ્વભાવી છે. તેનાથી
(એમ કહેવાથી) સાંખ્ય અને યોગ મત (દર્શન) નું ખંડન થયું; વળી (આત્મા) કેવો છે ?
'તનુમાત્રઃ' એટલે પોતે ગ્રહણ કરેલા શરીર પ્રમાણ છે. તેનાથી (એ કથનથી) આત્મા
વ્યાપક છે અથવા 'વટકણિકામાત્રં' છે, અર્થાત્ 'આત્મા વડના બીજ જેવો અત્યંત નાનો
છે' એવું કહેનારાઓનું ખંડન કર્યું. વળી (તે આત્મા) કેવો છે ? 'નિરત્યયઃ' એટલે દ્રવ્યરૂપે
આત્મા નિત્ય છે. તેનાથી 'ગર્ભાદિથી મરણ પર્યંત જ જીવ રહે છે' - એવું કહેનાર ચાર્વાકનું
ખંડન કર્યું.

શિષ્યની આશંકા છે કે- પ્રમાણસિદ્ધ વસ્તુનો જ એવો ગુણવાદ ઠીક (ઉચિત) છે,
પરંતુ આત્માની તેવી પ્રમાણસિદ્ધતા તો નથી, (તો ઉપરોક્ત વિશેષણોથી આત્માનો ગુણવાદ
કેમ સંભવે ?) એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય કહે છે-

તે આત્મા 'સ્વસંવેદન-સુવ્યક્તઃ' સ્વસંવેદનદ્વારા સારી રીતે વ્યક્ત છે (અર્થાત્ આત્મા
સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ છે), તેથી તે સંભવે છે.

'તત્ત્વાનુશાસન' શ્લો. ૧૬૧માં કહ્યું છે કે-

'યોગીને પોતાના આત્માનું આત્માદ્વારા જે વેદ્યપણું તથા વેદકપણું છે તેને સ્વસંવેદન
કહે છે. તે આત્માનો અનુભવ વા દર્શન છે.'

આવા પ્રકારના લક્ષણવાળો સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ આત્મા જે સર્વ પ્રમાણોમાં મુખ્ય યા
અગ્રણી પ્રમાણ છે તેનાથી તથા ઉક્ત ગુણોથી સારી રીતે સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત (પ્રગટ) છે, તે
યોગીઓને એકદેશ વિશદરૂપથી અનુભવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:- આ શ્લોકમાં આચાર્યે, (૧) લોક-અલોકને જાણનાર, (૨) અત્યંત અનંતસુખસ્વભાવવાળો, (૩) શરીર પ્રમાણ, (૪) અવિનાશી અને (૫) સ્વસંવેદનગમ્ય-આત્માનાં આવાં પાંચ વિશેષણો આપી આત્માની વિશિષ્ટતા દર્શાવી છે. તેની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે છે:-

(૧) સર્વજ્ઞનો આત્મા લોકાલોકને જાણે છે. એ વ્યવહારનયનું કથન છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે તેઓ જાણતા જ નથી. તેઓ જાણે તો છે, પરંતુ પર પદાર્થોની સાથે એકતા કરી (એકમેક થઈ) જાણતા નથી. જો તેઓ એકતા કરી જાણે તો તેઓ અન્ય જીવોના રાગ-દ્વેષના કર્તા અને તે જીવોના સુખ-દુઃખના ભોક્તા થાય-જે કદી બને નહિ.

દર્પણની જેમ આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) એવી નિર્મળતા છે કે ત્રણ લોકના સર્વ પદાર્થો તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેથી પોતાના આત્માને જાણતાં બધા પદાર્થો તેમાં જણાઈ જાય છે.

કેવળજ્ઞાનની એક સમયની પર્યાય, ત્રણ લોકના અનંત પદાર્થો, તેમના પ્રત્યેકના અનંત અનંત ગુણો અને દરેક ગુણની ત્રિકાલવર્તી અનંત અનંત પર્યાયોને, યુગપત્ (એકી સાથે) જેમ છે તેમ જાણે છે; અર્થાત્ જે દ્રવ્યની જે પર્યાય જે કાલે જે ક્ષેત્રે થઈ ગઈ હોય, થવાની હોય અને થતી હોય તેમ જ તે તે પર્યાયોને અનુકૂળ જે જે બાહ્ય નિમિત્તો હોય તે બધાંને કેવળી ભગવાન એકી સાથે જેમ છે તેમ જાણે છે. એવું તેમના જ્ઞાનનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે.

સર્વજ્ઞની શક્તિ વિષે શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે:-

“ ... હવે, એક જ્ઞાયકભાવનો સર્વ જ્ઞેયોને જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ક્રમે પ્રવર્તતા, અનંત, ભૂત-વર્તમાન-ભાવી વિચિત્ર પર્યાયસમૂહવાળાં, અગાધસ્વભાવ અને ગંભીર એવા સમસ્ત દ્રવ્યમાત્રને-જાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કોતરાઈ ગયાં હોય, ચીતરાઈ ગયાં હોય, દટાઈ ગયાં, ખોદાઈ ગયાં હોય, ડૂબી ગયાં હોય, સમાઈ ગયાં હોય, પ્રતિબિંબિત થયાં હોય એમ- એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધ આત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે છે...” (ગાથા ૨૦૦-ટીકા)

“ તે (જીવાદિ) દ્રવ્ય જાતિઓના સમસ્ત વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન પર્યાયો, તાત્કાલિક (વર્તમાન) પર્યાયોની માફક, વિશિષ્ટતાપૂર્વક (પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે) જ્ઞાનમાં વર્તે છે. (ગાથા-૩૭)

“ જે (પર્યાયો) અઘાપિ ઉત્પન્ન થયા નથી તથા જે ઉત્પન્ન થઈને વિલય પામી ગયા છે, તે (પર્યાયો), ખરેખર અવિદ્યમાન હોવા છતાં, જ્ઞાન પ્રતિ નિયત હોવાથી (જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત-સ્થિર-ચોંટેલાં હોવાથી, જ્ઞાનમાં સીધાં જણાતાં હોવાથી) જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ

૪૮)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

વર્તતા થકા, પત્થરના સ્તંભમાં કોતરાએલા ભૂત અને ભાવી દેવોની (તીર્થકરદેવોની) માફક પોતાનું સ્વરૂપ અકંપપણે (જ્ઞાનને) અર્પતા એવા (તે પર્યાયો) વિદ્યમાન જ છે. ” (ગાથા-૩૮ ટીકા)

“ ... આ રીતે આત્માની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્ભુત શેયત્વ શક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે. ” (ગા. ૩૭-ભાવાર્થ)

(૨) આત્મા અનંતસૌખ્યવાન છે એટલે કે આત્માના દ્રવ્યસ્વભાવમાં અતીન્દ્રિય અનંત સુખ છે. આવું પરિપૂર્ણ સુખ સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ હોય ^૧કારણ કે (૧) ઘાતિકર્મના અભાવને લીધે, (૨) પરિણામ (પરિણમન) કાંઈ ઉપાધિ નહિ હોવાથી અને (૩) કેવળજ્ઞાન નિષ્કંપ-સ્થિર-અનાકુલ હોવાને લીધે, કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ જ છે.

જોકે આત્માને સંસાર-અવસ્થામાં કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ગુણ વિભાવરૂપ પરિણામે છે, તે વાસ્તવિક સુખરૂપ પરિણમતો નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મા ઘાતિકર્મથી સર્વથા મુક્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાત્મોપલબ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે ગુણનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં આત્મા અનંતસુખસ્વભાવરૂપ પરિણામે છે.

(૩) વ્યવહારનયથી આ જીવ નામકર્મપ્રાપ્ત દેહ પ્રમાણ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયથી તે લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. જોકે વ્યવહારનયથી તે પ્રદેશોના સંકોચ-વિસ્તાર સહિત છે, તોપણ સિદ્ધ અવસ્થામાં સંકોચ-વિસ્તારથી રહિત શરીર પ્રમાણે તેનો આકાર છે. ^૨

(૪) દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા ટંકોટીર્ણ જ્ઞાનના અખંડ સ્વભાવે ધ્રુવ છે- અવિનાશી છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિકનયને તે ઉત્પાદ-વ્યય સહિત છે, અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ વિનાશિક છે.

(૫) આત્મા સ્વસંવેદનગમ્ય છે. ‘અહં અસ્મિ’ હું છું એવા અન્તર્મુખાકારરૂપથી જે જ્ઞાન અથવા અનુભવ થાય છે, તેનાથી આત્માની સત્તા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાની જનને અન્તર્બાહ્ય જલ્પો અથવા સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપનું આત્માદ્વારા આત્મામાં જ જે અનુભવ યા વેદન થાય છે તે સ્વસંવેદન છે. આ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ આત્મા પ્રત્યક્ષ છે.

જ્યાં આત્મા જ જ્ઞેય અને આત્મા જ જ્ઞાયક હોય છે, ત્યાં ચૈતન્યની તે પરિણતિને સ્વસંવેદન પ્રમાણ કહે છે. તેને આત્માનુભવ યા આત્મદર્શન પણ કહે છે. ૨૧

૧. જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર-ગુ. આવૃત્તિ ગા. ૬૦ ભાવાર્થ.

૨. જુઓ, શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ-ગા. ૪૩/૨ ભાવાર્થ અને દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા-૧૦.

અત્રાહ શિષ્યઃ યદ્દેવમાત્માસ્તિ તસ્યોપાસ્તિઃ કથમિતિ સ્પષ્ટમ્ આત્મસેવોપાય પ્રશ્નોડયમ્ ।

ગુરુરાહ-

સંયમ્ય કરણગ્રામમેકાગ્રત્વેન ચેતસઃ ।

આત્માનમાત્મવાન્ધ્યાયેદાત્મનૈવાત્મનિ સ્થિતં ॥૨૨ ॥

ટીકા- ધ્યાયેત્ । ભાવયેત્ કોડસૌ ? આત્મવાન્ ગુણેન્દ્રિયમનાધ્વસ્તસ્વાયત્તવૃત્તિર્વા । કં ? આત્માનં યથોક્તસ્વભાવં પુરુષં । કેન ? આત્મનૈવ સ્વસંવેદનરૂપેણ સ્વેનૈવ તજ્ઞસૌ કરણાંતરાભાવાત્ ।

અહીં શિષ્ય કહે છે કે જો આત્મા આવા પ્રકારનો છે, તો તેની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી જોઈએ ? આત્મ-ઉપાસનાના ઉપાયનો આ પ્રશ્ન છે- એ સ્પષ્ટ છે.

આચાર્ય કહે છે:-

શ્લોક-૨૨

અન્યચાર્ય:- [ચેતસઃ] (ભાવ) મનની [એકાગ્રત્વેન] એકાગ્રતાથી [કરણગ્રામં] ઇન્દ્રિયોના સમૂહને [સંયમ્ય] વશ કરી [આત્મવાન્] આત્મવાન્ પુરુષે [આત્મનિ] પોતાનામાં (આત્મામાં) [સ્થિતં] સ્થિત [આત્માનં] આત્માને [આત્મના એવ] આત્માદ્વારા જ [ધ્યાયેત્] ધ્યાવો જોઈએ.

ટીકા:- ધ્યાવો જોઈએ- ભાવવો જોઈએ. કોણે ? આત્મવાન્ (પુરુષે) અર્થાત્ જેણે ઇન્દ્રિયો અને મનને ગોપવેલ છે. (સંયમમાં રાખેલ છે) અથવા જેણે ઇન્દ્રિયો અને મનની સ્વૈરાચારરૂપ (સ્વચ્છંદ) પ્રવૃત્તિનો નાશ કરી દીધો છે એવા આત્માએ. કોને (ધ્યાવવો)? આત્માને એટલે જેનો સ્વભાવ પહેલા (શ્લોક ૨૧માં) બતાવ્યો છે તેવા પુરુષને (આત્માને); શા વડે? આત્મા વડે જ અર્થાત્ સ્વસંવેદનરૂપ પોતાથી જ (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જ) (ધ્યાવવો જોઈએ), કારણ કે તે જ્ઞસિમાં બીજા કરણ (સાધન) નો અભાવ છે. (સ્વયં આત્મા જ જ્ઞસિનું સાધન છે.)

ઇન્દ્રિય-વિષયો નિગ્રહી, મન એકાગ્ર લગાય,

આત્મામાં સ્થિત આત્મને, જ્ઞાની નિજથી ધ્યાય. ૨૨.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

उक्तं च [तत्त्वानुशासने] -

स्वपरज्ञप्तिरूपत्वात् न तस्य करणांतरम्।

ततश्चિતાં પરિત્યજ્ય સ્વસંવિત્યૈવ વેદ્યતામ્॥૧૬૨॥

ક્ર તિષ્ઠંતમિત્યાહ , આત્મનિ સ્થિતં , વસ્તુતઃ સર્વભાવનાં સ્વરૂપમાત્રાધારત્વાત્ । કિં કૃત્વા ? સંયમ્ય રૂપાદિભ્યો વ્યાવૃત્ય । કિં ? કરણગ્રામં ચક્ષુરાદીન્દ્રિયગણં । કેનોપાયેન ? એકાગ્રત્વેન એકં વિવક્ષિતમાત્માનં તં દ્રવ્યં પર્યાયો વા અગ્રં પ્રાધાન્યેનાલંબનં વિષયો યસ્ય અથવા એકં પૂર્વાપરપર્યાયાઽનુસ્યૂતં અગ્રમાત્મગ્રાહ્યં યસ્ય તદેકાગ્રં તદ્ભાવેન । કસ્ય ? ચેતસો મનસઃ । અયમર્થો યત્ર ક્વચિદાત્મન્યેવ વા શ્રુતજ્ઞાનાદષ્ટમ્ભાત્ આલમ્બિતેન મનસા । ઇન્દ્રિયાણિ નિરુદ્ધ્ય સ્વાત્માનં ચ ભાવયિત્વા તત્રૈકાગ્રતામાસાદ્ય ચિંતાં ત્યક્ત્વા સ્વસંવેદનેનૈવાત્માનમનુભવેત્ ।

‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ – શ્લોક ૧૬૨ માં કહ્યું છે કે:-

‘ તે આત્મા સ્વ-પર જ્ઞાપિત્વ હોવાથી (અર્થાત્ તે સ્વયં સ્વને અને પરને પણ જાણતો હોવાથી તેને (તેનાથી ભિન્ન) અન્ય કરણનો (સાધનનો) ભાવ છે. માટે ચિંતાને છોડી સ્વસંવિત્તિ (એટલે સ્વસંવેદન) દ્વારા જ તેને જાણવો જોઈએ. ’

(શિષ્યે) પૂછ્યું- ક્યાં રહેલા (આત્માને) ? આત્મામાં સ્થિત (થયેલાને), કારણ કે વસ્તુતઃ (વાસ્તવિક રીતે) સર્વ પદાર્થોને સ્વરૂપમાત્ર જ આધાર છે (અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત હોય છે). શું કરીને ? રૂપાદિ (વિષયો) થી રોકીને (સંયમિત કરીને) અર્થાત્ પાછી વાળીને. કોને ? ઇન્દ્રિયોના સમૂહને-એટલે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય-ગણને. ક્યા ઉપાયથી ? એકાગ્રપણાથી- અર્થાત્ એક એટલે વિવક્ષિત આત્મા તે દ્રવ્ય વા પર્યાય-તે અગ્ર એટલે પ્રધાનપણે અવલંબનભૂત વિષય છે જેનો- તે એકાગ્ર;

એકાગ્રનો બીજો અર્થ:-

એક એટલે પૂર્વાપર પર્યાયોમાં અનુસ્યૂતરૂપથી (અવિચ્છિન્નરૂપથી) પ્રવર્તમાન અગ્ર એટલે આત્મા જેનો- તે એકાગ્ર- તેના ભાવથી એટલે એકાગ્રતાથી.

કોના ? ચિંતના-(ભાવ) મનના. તેનો આ અર્થ છે- જ્યાં કહીં અથવા આત્મામાં જ શ્રુતજ્ઞાનની સહાયથી, મનના આલંબનદ્વારા ઇન્દ્રિયોને રોકીને તથા પોતાના આત્માને ભાવીને તેમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી, ચિંતા છોડી, સ્વસંવેદનદ્વારા જ આત્માનો અનુભવ કરવો.

ઉક્તં ચ -

“ ગહિયં તં સુઅણાણા પચ્છા સંવેયણેણ ભાવિજ્જ ।

જો ણ હુ સુવમુવલંવહ્ સો મુજ્જહ્ અપ્પસબ્ભાવો ।। ”

તથા ચ[સમાધિતંત્રે] -પ્રચ્યાવ્ય વિષયેભ્યોઽહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતં ।

બોધાત્માનં પ્રપન્નોઽસ્મિ પરમાનન્દનિર્વૃતમ્ ।।૩૨ ।।

‘ અનગારધર્મામૃત-તૃતીય અધ્યાય ’ માં કહ્યું છે કે-

‘ તેને (આત્માને) શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા ગ્રહણ કરી (જાણી) સંવેદન (સ્વસંવેદન) દ્વારા અનુભવ કરવો. જે શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન લેતો નથી તે આત્માસ્વભાવના વિષયમાં મુંઝાઈ જાય છે (ગભરાઈ જાય છે).

તથા ‘ સમાધિશતક ’ શ્લોક ૩૨માં કહ્યું છે કે:-

‘ હું ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી પોતાને હઠાવી પોતાનામાં સ્થિત જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા પરમાનંદમયી આત્માને આત્માદ્વારા પ્રાપ્ત થયો છું. ’

ભાવાર્થ:- પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા આત્માને જાણવો, પછી આત્મામાં એકાગ્ર થવાથી ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સ્વયં અટકી જશે અર્થાત્ તેમની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિનો નાશ થશે અને તે એકાગ્રતાથી ચિંતાનો નિરોધ થઈ ધ્યાનાવસ્થામાં સ્વસંવેદનદ્વારા આત્માનો અનુભવ થશે.

“ જે જ્ઞાન પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનદ્વારા પ્રવર્તતું હતું તે જ્ઞાન સર્વ બાજુથી સમેટાઈ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં કેવળ સ્વરૂપસન્મુખ થયું, કેમકે આ જ્ઞાન ક્ષયોપશમરૂપ છે. તે એક કાળમાં એક જ્ઞેયને જ જાણી શકે. હવે તે જ જ્ઞાન સ્વરૂપ જાણવાને પ્રવર્ત્યું ત્યારે અન્યને જાણવાનું સહેજ જ બંધ થયું. ત્યાં એવી દશા થઈ કે બાહ્ય અનેક શબ્દાદિક વિકાર હોવા છતાં પણ સ્વરૂપધ્યાનીને તેની કાંઈ ખબર નથી. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પણ સ્વરૂપસન્મુખ થયું. વળી ન્યાદિકના વિચારો મટવાથી શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્વરૂપસન્મુખ થયું... તેથી જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો અને મનદ્વારા પ્રવર્તતું હતું તે જ જ્ઞાન હવે નિજ અનુભવમાં પ્રવર્તે છે, તથાપિ આ જ્ઞાનને અતીન્દ્રિય કહીએ છીએ^૧. ”

આત્મા સ્વ-પર પ્રતિભાસસ્વરૂપ છે અર્થાત્ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. તે સ્વયં પોતાને જાણતાં પર જણાઈ જાય છે, તેથી જાણવા માટે તેને બીજાં કરણોની (સાધનોની) આવશ્યકતા રહેતી નથી.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક- ગુ. આ. શ્રી ટોડરમલ્લજીની રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠી-૫. ૩૪૫.

૫૨)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અથાહ શિષ્યઃ! આત્મોપાસનયા કિમિતિ ભગવન્નાત્મસેવનયા કિં પ્રયોજનં સ્યાત્ ?
ફલપ્રતિપત્તિપૂર્વકત્વાત્ પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તેરિતિપૃષ્ઠઃ સન્નાચષ્ટે:-

અજ્ઞાનોપાસ્તિરજ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનિસમાશ્રયઃ ।

દદાતિ યત્તુ યસ્યાસ્તિ સુપ્રસિદ્ધમિદં વચઃ ॥૨૩॥

ટીકા- દદાતિ । કાસૌ , અજ્ઞાનસ્ય દેહાદેર્મૂઢભ્રાંતિઃ સંદિગ્ધગુર્વાદેર્વા ઉપાસ્તિઃ સેવા ।
કિં ? અજ્ઞાનં , મોહભ્રમસન્દેહલક્ષણં તથા દદાતિ । કાસૌ ? જ્ઞાનિનઃ

સ્વ-સંવેદનમાં જ્ઞાસિ-ક્રિયાની નિષ્પત્તિ માટે બીજું કોઈ કારણ અથવા સાધકતમ હેતુ નથી, કારણ કે આત્મા સ્વયં સ્વ-પર જ્ઞાસિરૂપ છે. માટે કારણાન્તરની (બીજા કારણની) ચિંતા છોડી સ્વ-જ્ઞાસિદ્વારા જ આત્માને જાણવો જોઈએ. ૨૨.

૫૬થી શિષ્ય પૂછે છે- ‘ભગવન્! આત્માની ઉપાસનાનું પ્રયોજન શું? અર્થાત્ આત્માની સેવાથી શી મતલબ સરે? કારણ કે વિચારવાનોની પ્રવૃત્તિ તો જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે.

એવી રીતે પૂછવામાં આવતાં આચાર્ય કહે છે:-

શ્લોક-૨૩

અન્વયાર્થઃ- [અજ્ઞાનોપાસ્તિઃ] અજ્ઞાનની (અર્થાત્ જ્ઞાનરહિત શરીરાદિની) ઉપાસના (સેવા) [અજ્ઞાનં દદાતિ] અજ્ઞાન આપે છે (અર્થાત્ અજ્ઞાનની ઉપાસનાથી અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે), [જ્ઞાનિસમાશ્રયઃ] અને જ્ઞાની સેવા [જ્ઞાનં દદાતિ] જ્ઞાન આપે છે (અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષોની સેવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે). [યત્ તુ યસ્ય અસ્તિ તદ્ એવ દદાતિ] જેની પાસે જે હોય છે તે જ આપે છે, [ઈદં સુપ્રસિદ્ધં વચઃ] એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે.

ટીકા:- આપે છે. કોણ તે? અજ્ઞાનની ઉપાસના-અર્થાત્ અજ્ઞાન એટલે શરીરાદિસંબંધી મિથ્યા ભ્રાન્તિ અથવા સંદિગ્ધ (અજ્ઞાની) ગુરુ આદિક તેની ઉપાસના સેવા. શું (આપે છે)? અજ્ઞાનને અર્થાત્ મોહ-ભ્રમ-સંદેહલક્ષણવાળા અજ્ઞાનને

અજ્ઞ-ભક્તિ અજ્ઞાનને, જ્ઞાન-ભક્તિ દે જ્ઞાન,

લોકોક્તિ- ‘જે જે ધરે, કરે તે તેનું દાન.’ ૨૩.

સ્વભાવસ્યાત્મનો જ્ઞાનસંપન્નગુર્વાદેર્વા સમાશ્રયઃ। અનન્યપરતયા સેવનં। કિં? જ્ઞાન સ્વાર્થાવબોધં।

ઉક્ત ચ -

જ્ઞાનમેવ ફલં જ્ઞાને નનુ શ્લાઘ્યમનશ્વરમ્।

અહો મોહસ્ય માહાત્મ્યમન્યદપ્યત્રમૃગ્યતે।।

કો અત્ર દષ્ટાન્ત ઇત્યાહ યદિત્યાદિ દદાતીત્યત્રાપિ યોજ્ય 'તુઅવધારણે' તેનાયમર્થઃ સંપદ્યતે। યદ્યેવ યસ્ય સ્વાધીનં વિદ્યતે સ સેવ્યમાનસ્તદેવ દદાતીત્યેતદ્વાક્યં લોકે સુપ્રતીતમતો ભદ્ર જ્ઞાનિનમુપાસ્ય સમુજૃમ્ભિતસ્વપરવિવેકજ્યોતિરજસ્ર-માત્માનમાત્મનાત્માનિ સેવસ્વ।

(મિથ્યાજ્ઞાનને); તથા આપે છે. કોણ તે? જ્ઞાનીની-અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માની વા આત્મજ્ઞાનસંપન્ન ગુરુ આદિની-સેવા અર્થાત્ અનન્યપરાથી (તત્પરતાથી) સેવા. શું (આપે છે)? જ્ઞાન અર્થાત્ સ્વાર્થાવબોધલક્ષણવાળું જ્ઞાન (આપે છે).

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યે 'આત્માનુશાસન' શ્લોક-૧૭૫ માં કહ્યું છે કે:-

'જ્ઞાનનું (જ્ઞાનની ઉપાસનાનું) ફળ, પ્રશંસનીય અવિનાશી સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. એ નિશ્ચયથી જાણો. અહો! એ મોહનું જ માહાત્મ્ય છે કે (જ્ઞાનને છોડી) અહીં પણ (એટલે આ ઉપાસનામાં પણ) બીજું શોધે છે.'

શિષ્ય પૂછે છે- આ બાબતમાં શું દષ્ટાન્ત છે?

આચાર્ય કહે છે- 'યત્તુ યસ્યાસ્તિ તદેવ દદાતિ।' એનો અર્થ એ છે કે જેની પાસે જે હોય તે જ આપે છે- અર્થાત્ સ્વાધીન જે છે, તે તેની ઉપાસના કરવામાં આવતાં આપે છે. આ વાક્ય લોકમાં સુપ્રતીત છે. તેથી હે ભદ્ર! જ્ઞાનીની ઉપાસના કરીને પ્રગટ થઈ છે સ્વ-પર વિવેકરૂપી જ્યોતિ જેની એવા આત્માને આત્માદ્વારા આત્મામાં જ નિરંતર સેવ.

ભાવાર્થ:- અજ્ઞાનીની ઉપાસના કરવાથી અજ્ઞાનની અને જ્ઞાનીની ઉપાસના કરવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જેની પાસે જે હોય તે જ પ્રાપ્ત થાય. માટે જેને સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે, તેણે આત્માની આત્માવડે આત્મામાં જ નિરંતર ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. ૨૩.

૫૪)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અત્રાપ્યાહ શિષ્યઃ। જ્ઞાનિનોધ્યાત્મસ્થસ્ય કિં ભવતીતિ નિષ્પન્નયોગ્યપેક્ષયા
સ્વાત્મધ્યાનફલપ્રશ્નોયમ્।

ગુરુરાહ-

પરીષહાઘવિજ્ઞાનાદાસ્રવસ્ય નિરોધિની।

જાયતેઽધ્યાત્મયોગેન કર્મણામાશુ નિર્જરા।।૨૪।।

ટીકા- જાયતે ભવતિ। કાસૌ ? નિર્જરા એકદેશેન સંક્ષયો વિશ્લેષઈત્યર્થઃ। કેષાં ?
કર્મણાં સિદ્ધયોગ્યપેક્ષયાઽશુભાનાં ચ શુભાનાં સાધ્યયોગ્યપેક્ષયા ત્વસદ્વેદ્યાદીનાં કર્મણાં।
કથમાશુ સઘઃ। કેન ? અધ્યાત્મયોગેન આત્મન્યાત્મનઃ પ્રણિધાનેન , કિં કેવલા ? નેત્યાહ
નિરોધિની પ્રતિષેધયુક્તા , કસ્યાસ્રવસ્યાગમનસ્ય કર્મણામિત્યત્રાપિ યોજ્યં।

અહીં વળી શિષ્ય કહે છે- આધ્યાત્મલીન જ્ઞાનીને શું થાય છે (શું ફળ મળે છે)?
નિષ્પન્ન (સ્વાત્મનિષ્ઠ) યોગીની અપેક્ષાએ સ્વાત્મધ્યાનના ફળનો આ પ્રશ્ન છે.

આચાર્ય કહે છે:-

શ્લોક-૨૪

અન્વયાર્થઃ- [અધ્યાત્મયોગેન] આધ્યાત્મયોગથી (આત્મામાં આત્માના જોડાણથી)
[પરીષહાઘવિજ્ઞાનાત્] પરીષદાદિકનો (મનુષ્ય, તિર્થંચ, દેવાદિના ઘોર ઉપસર્ગો અથવા કષ્ટો
આદિનો) અનુભવ (વેદન) નહિ હોવાથી (ઉપસર્ગાદિ તરફ લક્ષ નહિ હોવાથી)
[આસ્રવસ્ય] (કર્મોના) આસ્રવને (આગમનને) [નિરોધિની] રોકવાવાળી [કર્મણાં
નિર્જરા] કર્મોની નિર્જરા [આશુ] શીઘ્ર [જાયતે] થાય છે.

ટીકા:- થાય છે, કોણ તે? નિર્જરા અર્થાત્ (કર્મોનો) એકદેશ સંક્ષયવિશ્લેષ અથવા
સંબંધ છૂટવો તે (ખરી પડવું તે) એવો અર્થ છે. કોની (નિર્જરા)? કર્મોની; સિદ્ધયોગીની
અપેક્ષાએ (અર્થાત્ જે સિદ્ધયોગી છે તેનાં તો) અશુભ તથા શુભ કર્મોની નિર્જરા અને
સાધ્યયોગીની અપેક્ષાએ અસાતાવેદનીય આદિની નિર્જરા થાય છે. કેવી રીતે? શીઘ્ર-જલદી.
શા વડે? અધ્યાત્મયોગદ્વારા એટલે આત્મામાં આત્માના ધ્યાનથી. શું કેવલ (નિર્જરા થાય
છે)? (ગુરુએ) કહ્યું, “ના, ‘નિરોધિની શબ્દ પ્રતિષેધ (નિષેધ) બતાવે છે.” કોનો
(પ્રતિષેધ)? આસ્રવનો-કર્મોના આગમનનો

આત્મધ્યાનના યોગથી, પરીસહો ન વેદાય,

શીઘ્ર સસંવર નિર્જરા, આસ્રવ-રોધન થાય. ૨૪

કુત્ત્વ ઇત્યાહ, પરિષહાણાં ક્ષુધાદિદુઃખભેદાનામાદિશબ્દાદેવાદિકૃતોપસર્ગબાધાનાં
ચાવિજ્ઞાનાદસંવેદનાત્ ।

તથા ચોક્તમ્-

‘ યસ્ય પુણ્યં ચ પાપં ચ નિષ્ફલં ગલતિ સ્વયમ્ ।

સ યોગી તસ્ય નિર્વાણં ન તસ્ય પુનરાસ્ત્રવઃ ॥૧૧ ॥

તથાચ - [તત્ત્વાનુશાસને] --

‘ તથા હ્યચરમાંગસ્ય ધ્યાનમભ્યસ્યતઃ સદા ।

નિર્જરા સંવરશ્ચાસ્ય સકલાશુભકર્મણામ્ ॥૨૨૫ ॥

અપિ ચ-- [સમાધિતન્ત્રે] --

આત્મદેહાંતરજ્ઞાનજનિતાહ્વાદનિર્વૃતઃ ।

તપસા દુષ્કૃતં ઘોરં ભુંજાનોઽપિ ન ચિદ્યતે ॥૩૪ ॥

એમ અહીં સમજવું. કહ્યું, ‘શાથી’ ? પરીષદોનો-અર્થાત્ ક્ષુધા આદિ દુઃખના ભેદોરૂપ પરીષદોનો તથા ‘આદિ’ શબ્દથી દેવો વગેરેથી કરેલા ઉપસર્ગોની બાધાનો અનુભવ (વેદન) નહિ હોવાથી (બાધા તરફ ઉપયોગ નહિ હોવાથી) અથવા તેનું સંવેદન નહિ હોવાથી (કર્મોના આગમનને-આસ્રવને રોકવારૂપ જૂનાં કર્મની નિર્જરા સાથે સંવર પણ થાય છે).

વળી ‘આત્માનુશાસન-’ શ્લોક ૨૪૬માં કહ્યું છે કે:-

‘જેનાં પુણ્ય અને પાપ કર્મ ફળ આપ્યા વિના સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) ગળી (ઝરી) જાય છે, તે યોગી છે. તેનો નિર્વાણ (મોક્ષ) થાય છે અને તેને વળી આસ્રવ થતો નથી.’

(આ શ્લોકમાં પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મોની નિર્જરા બતાવી છે).

તથા ‘તત્ત્વાનુશાસન-’ શ્લોક ૨૨૫માં કહ્યું છે કે:-

‘જે સદા ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે પરંતુ અચરમશરીરી છે (તદ્ભવમોક્ષગામી નથી) તેનાં (તેવા ધ્યાતાનાં) સકલ અશુભ કર્મોની નિર્જરા અને સંવર થાય છે.’

(આ શ્લોકમાં પાપરૂપ કર્મોની જ નિર્જરા તથા સંવર બતાવ્યો છે).

વળી શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ ‘સમાધિતન્ત્ર’ શ્લોક ૩૪ માં કહ્યું છે કે:-

‘આત્મા અને શરીરના ભેદજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદથી પરિપૂર્ણ (યુક્ત) યોગી, તપસ્યાદ્વારા ભયંકર ઉપસર્ગો તથા ઘોર પરીષદોને ભોગવતો હોવા છતાં, ખેદખિન્ન થતો નથી.’

एतच्च व्यवहारनया दुच्यते। कुत इत्याशंकायां पुनराचार्य एवाह-सा खलु कर्मणो भवति तस्य सम्बन्धस्तदा कथमिति। वत्स! आकर्णय खलु यस्मात्सा एकदेशेन विश्लेषलक्षणा निर्जरा कर्मणः चित्समान्यानुविधायिपुद्गल परिणामरूपस्य द्रव्यकर्मणः सम्बन्धिनी संभवति द्रव्ययोरेव संयोगपूर्वविभागसंभवात्। तस्य च द्रव्यकर्मणस्तदा योगिनः स्वरूपमात्रावस्थानकाले सम्बन्धः प्रत्यासत्तिरात्मना सह कथं? केन संयोगादिप्रकारेण सम्भवति? सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यस्व, न कथमपि सम्भवतीत्यर्थः। यदा खल्वात्मैव ध्यानं ध्येयं च स्यात्तदा सर्वात्मनाप्यात्मनः परद्रव्याद्द्रव्यावृत्य स्वरूपमात्रावस्थितत्वात्कथं द्रव्यांतरेण सम्बन्धः स्यात्तस्य द्विष्टत्वात्। न चैतत्संसारिणो न संभवतीति वाच्यं। संसारतीरप्राप्तस्यायोगिनो मुक्तात्मवत्पञ्च ह्रस्वाक्षरोच्चारणकालं यावत्तावस्थानसंभवात्-कर्मक्षपणाभिमुखस्य लक्षणोत्कृष्टशुक्ल-लेश्यासंस्कारावेशवशात्तावन्मात्रकर्मपारतन्त्रव्यवहरणात्।

આ વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવ્યું છે. ‘શાથી’ ? એવી આશંકા થતાં, ફરીથી આચાર્ય જ કહે છે- તે (નિર્જરા) ખરેખર કર્મની થાય છે.

તેનો (કર્મનો) સંબંધ ત્યારે કેવી રીતે છે ?

વત્સ! સાંભળ. ખરેખર તે (નિર્જરા) એકદેશ (કર્મનું) વિશ્લેષલક્ષણવાળી (છૂટવારૂપ) કર્મની નિર્જરા, ચિત્સામાન્યને અનુવિધાયી (અનુસરતા) પુદ્ગલ પરિણામરૂપ દ્રવ્યકર્મ સંબંધી હોય છે, કારણ કે બે દ્રવ્યોના સંયોગપૂર્વક (તેમનો) વિભાગ (છૂટા પડવું) સંભવે છે.

જ્યારે યોગી પુરુષ સ્વરૂપમાત્રમાં અવસ્થાન કરી રહ્યો છે તે સમયે દ્રવ્યકર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ (પ્રત્યાસત્તિ) કેવી રીતે કયા સંયોગાદિ પ્રકારે સંભવે છે તે જરા સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચાર કર; અર્થાત્ કોઈ રીતે (સંબંધ) સંભવતો નથી, એવો અર્થ છે.

જ્યારે ખરેખર આત્મા જ ધ્યાન અને ધ્યેય થઈ જાય છે ત્યારે સર્વરીતે આત્મા પર દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત થઈ, સ્વરૂપમાત્રમાં અવસ્થિત થવાથી બીજા દ્રવ્ય સાથે તેનો સંબંધ કેવી રીતે હોય? કારણ કે સંબંધ તો બે (દ્રવ્યો) વચ્ચે હોય (એકમાં ન હોય) આવી (અવસ્થા) સંસારી જીવને સંભવતી નથી એમ નહિં (અર્થાત્ સંભવે છે) એવો વાચ્ય છે કારણ કે સંસારના કાંઠાને પ્રાપ્ત થયેલા અયોગીને, મુક્તાત્માની માફક પાંચ ડ્રૂસ્વ સ્વર [અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ] બોલવામાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળ સુધી તેવી (નિર્બન્ધ) અવસ્થા રહેવી સંભવિત છે.

તથાચોક્તમ્ પરમાગમે-

‘સીલેસિં સંપત્તો ગિરુદ્ધગિસ્સેસ આસવો જીવો।

કમ્મરયવિપ્પમુક્કો ગયજોગો કેવલી હોદિ।।’

જેમનાં સમસ્ત કર્મો શીઘ્ર નાશ થવાનાં છે એવા (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી) જીવને પણ ઉત્કૃષ્ટ શુક્લલેશ્યાના સંસ્કારના આવેશવશ તેટલા સમય સુધી (પાંચ ડ્રૂસ્વ સ્વર બોલવામાં જેટલો સમય લાગે ત્યાંસુધી) કર્મ પરતન્ત્રતાનો વ્યવહાર હોય છે; તથા પરમાગમમાં- ગોમ્મટસાર જીવકાંડમાં કહ્યું છે કે:-

‘જેઓ શીલોના (અદ્ધાર હજાર શીલોના) ભેદોના ઇશત્વને (સ્વામિત્વને) પ્રાપ્ત થયા છે, જેમને સમસ્ત આસ્રવ રોકાઈ ગયો છે તથા જે કર્મરૂપી રજથી રહિત થઈ ગયા છે તે ગતયોગ (અયોગ) કેવલી છે.’

ભાવાર્થ:- અધ્યાત્મયોગથી આત્મામાં આત્માનું જ જોડાણ કરવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

તે ધ્યાન કરનાર જીવોના બે પ્રકાર છે:-

(૧) સિદ્ધયોગી અર્થાત્ જે તે ભવે જ મુક્તિ પામે છે તે અને (૨) અચરમશરીરી ધ્યાનાભ્યાસી યોગી અર્થાત્ સાધ્યયોગી-જેઓ તે ભવે મુક્તિ પામતા નથી તે-

(૧) સિદ્ધયોગી ક્ષપકશ્રેણી માંડી તે જ ભવે મોક્ષ પામે છે.

આઠમા ગુણસ્થાનેથી^૧ તે શ્રેણી શરૂ થાય છે. દશમા ગુણસ્થાન સુધી તેમને શુદ્ધોપયોગ સાથે અબુદ્ધિપૂર્વક શુભ ભાવ હોય છે; તેમને શુદ્ધોપયોગના કારણે ઘાતિકર્મની નિર્જરા થાય છે અને અબુદ્ધિપૂર્વકના શુભ ભાવને લીધે તેમને ઘાતિકર્મનો તથા અઘાતિની શુભકર્મપ્રકૃતિનો ગુણસ્થાન અનુસાર બંધ થાય છે.

વીતરાગતા પ્રાપ્ત થયા પછી યોગથી માત્ર સાતાવેદનીય કર્મનો આસ્રવ થાય છે. ૧૪મા ગુણસ્થાનમાં તેમને કર્મોનો સંવર પરિપૂર્ણ થાય છે તથા સર્વ કર્મોની નિર્જરા ૧૪મા ગુણસ્થાનને અંતે થાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધયોગીની દશા હોય છે.

૧. “ મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણોની તારતમ્યરૂપ અવસ્થાવિશેષને ગુણસ્થાન કહે છે. તેનો ચૌદ ભેદ છે:-

૧. મિથ્યાત્વ, ૨. સાસાદન, ૩. મિશ્ર, ૪. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, ૫. દેશ વિરત, ૬. પ્રમત્તવિરત, ૭. અપ્રમત્ત વિરત. ૮. અપૂર્વકરણ, ૯. અનિવૃત્તિકરણ, ૧૦. સૂક્ષ્મસામ્પરાય, ૧૧. ઉપશાન્તમોહ, ૧૨. ક્ષીણમોહ, ૧૩. સયોગી કેવલી અને ૧૪. અયોગી કેવલી.

(શ્રી જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા-૫૮૧, ૫૮૨.)

શ્રૂયતાં चास्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकः-

कटस्य कर्ताहमिति सम्बन्धः स्याद्द्वयोर्द्वयोः ।

ध्यानं ध्येयं यदात्मैव सम्बन्धः कीदृशस्तदा ।।२५।।

ટીકા- સ્યાદ્ભવેત્ । કોસૌ ? સમ્બન્ધઃ દ્રવ્યાદિના પ્રત્યાસત્તિઃ । કયોઃ ? દ્વયોઃ કથંચિદ્ભિન્નયોઃ પદાર્થયોઃ ઇતિ અનેન લોકપ્રસિદ્ધેન પ્રકારેણ । કથમિતિ યથાહમસ્મિ । કીદૃશઃ કર્તા નિર્માતા । કસ્ય ? કટસ્ય વંશદલાનાં જલાદિપ્રતિ-

(૨) સાધ્યયોગી- મુખ્યપણે સાતમાં ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ સાધ્યયોગી કહેવાય છે. જ્યારે તેઓ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે ત્યારે જેટલા અંશે વીતરાગતા હોય છે તેટલા અંશે ધાતિકર્મનો બંધ થતો નથી, પરંતુ ત્યાં અબુદ્ધિપૂર્વક શુભભાવ હોવાથી તેટલા અંશે ધાતિકર્મનો તેમ જ સાતાવેદનીયાદિ શુભકર્મનો બંધ થાય છે, પરંતુ અસાતાવેદનીયાદિ અશુભકર્મનો બંધ થતો નથી.

ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાને પણ ધર્મી જીવ કોઈ કોઈ વખતે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં હોય છે અને ત્યારે તેને કર્મોના સંવર-બંધની વ્યવસ્થા ઉપર પ્રમાણે હોય છે. મુખ્યપણે ૪-૫-૬ ગુણસ્થાનોમાં સવિકલ્પ દશા હોય છે.

આ જ અર્થને બતાવનાર સંગ્રહ-શ્લોક સાંભળઃ-

શ્લોક-૨૫

અન્વયાર્થઃ- [અહં] હું [કટસ્ય] ચટાઈનો [કર્તા] કર્તા છું [ઇતિ] એ રીતે [દ્વયોઃ દ્વયોઃ] જુદા જુદા બે પદાર્થો વચ્ચે [સંબંધઃ] સંબંધ [સ્યાત્] હોઈ શકે. [યદા] જ્યારે [આત્મા એવ] આત્મા જ [ધ્યાનં ધ્યેયં] ધ્યાન અને ધ્યેયરૂપ થઈ જાય [તદા] ત્યારે [કીદૃશઃ સમ્બંધઃ] સંબંધ કેવો ?

ટીકા:- હોઈ શકે. કોણ તે ? સંબંધ અર્થાત્ દ્રવ્યાદિ સાથે પ્રત્યાસત્તિ (નિકટ સંયોગ). કયા બંનેનો (સંબંધ) ? આ લોકપ્રસિદ્ધ પ્રકાર વડે કથંચિત્ બંને ભિન્ન પદાર્થોનો. કેવી રીતે ? જેમ કે ' હું છું '. કેવો (હું) ? કર્તા એટલે નિર્માતા (કરનાર). કોનો (કર્તા) ચટાઈનો- અર્થાત્ વાંસની ચીપોના જલાદિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા

‘ચટાઈનો કરનાર હું’, એ બેનો સંયોગ,

સ્વયં ધ્યાનને ધ્યેય જ્યાં, કેવો ત્યાં સંયોગ ? ૨૫.

બન્ધાદ્યર્થસ્ય પરિણામસ્ય । એવં સમ્બન્ધસ્ય દ્વિષ્ટતાં પ્રદર્શ્ય પ્રકૃતેર્વ્યતિરેકમાહ । ધ્યાનમિત્યાદિ ધ્યાયતે યેન ધ્યાયતિ વા યસ્તદ્ધ્યાનં ધ્યાતિક્રિયાં પ્રતિ કરણં કર્તા વા ।

ઉક્તં ચ: [તત્ત્વાનુશાસને] -

‘ ધ્યાયતે યેન તદ્ધ્યાનં યો ધ્યાયતિ સ એવ વા ।

યત્ર વા ધ્યાયતે યદ્વા ધ્યાતિ વા ધ્યાનમિષ્યતે ’ ॥ ૬૭ ॥

ધ્યાયત ઇતિ ધ્યેયં વા ધ્યાતિક્રિયાયાઽઽધ્યાપ્યં । યદા યસ્મિન્નાત્મનઃ પરમાત્મના સહૈકીકરણકાલે આત્મૈવ ચિન્માત્રમેવ સ્યાત્તદા કીદૃશઃ સંયોગાદિપ્રકારઃ સમ્બન્ધો દ્રવ્યકર્મણા સહાત્મનઃ સ્યાત્ ‘ યેન જાયતે ’ ધ્યાત્મયોગેન કર્મ્મણામાશુ નિર્જરેતિ ’ પરમાર્થતઃ કથ્યતે ।

પદાર્થના પરિણામનો- એવી રીતે સંબંધનું દ્વિષ્ટપણું (એટલે બંનેમાં રહેવાવાળા સંબંધને) બતાવીને પ્રકૃતિની ભિન્નતા કહી (અનાદિથી આત્મા અને કર્મનો સંયોગ સંબંધ છે, પરંતુ સંબંધ બંને ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે હોઈ શકે, તેથી પ્રકૃતિ (કર્મ) આત્માથી ભિન્ન પદાર્થ છે એમ કહ્યું).

ધ્યાન ઇત્યાદિ- જે દ્વારા ધ્યાવવામાં આવે અર્થાત્ જે ધ્યાવે તે ધ્યાન છે અથવા ધ્યાતિક્રિયામાં જે કરણ (સાધન) હોય વા કર્તા હોય તેને ધ્યાન કહે છે.

‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ - શ્લોક ૬૭ માં કહ્યું છે કે:-

‘ જે દ્વારા ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે ધ્યાન અથવા જે ધ્યાન ધ્યાવે છે તે જ ધ્યાન છે, અથવા જે ધ્યાવવામાં આવે છે તે અથવા ધ્યાતિને ધ્યાન કહે છે ’ .

જે ધ્યાવવામાં આવે તે ધ્યેય છે અથવા ધ્યાતિક્રિયાથી ધ્યેય સમજવું. જ્યારે આત્માના, પરમાત્મા સાથે એકીકરણના કાળે આત્મા જ ચિન્માત્ર જ થઈ જાય, ત્યારે દ્રવ્યકર્મ સાથે આત્માનો સંયોગાદિ-રૂપ કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે જેથી ‘ અધ્યાત્મયોગથી કર્મોની શીઘ્ર નિર્જરા થઈ જાય છે ’ એ સંબંધી (શ્લોક-૨૪ માં) પરમાર્થે કહેવામાં આવ્યું છે ?

ભાવાર્થ:- ચટાઈ અને ચટાઈનો કર્તા- બંને એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે, તેથી તે બંનેનો સંયોગ સંબંધ બની શકે છે, પરંતુ ધ્યાન અને ધ્યેયરૂપ અવસ્થા આત્માથી અભિન્ન હોવાથી તેનો આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, સંયોગ સંબંધ નથી.

જે સમયે આત્મા ધ્યાન અવસ્થામાં પરમાત્મરૂપની સાથે એકમેક થઈ જાય છે, તે સમયે ધ્યાન અને ધ્યેયમાં અભિન્નતા રહે છે. તે સમયે ચૈતન્યરૂપ આત્મપિંડ સિવાય અન્ય કોઈ પર દ્રવ્યના સંબંધનો અભાવ હોવાથી સંયોગાદિરૂપ કોઈ નવો સંબંધ ઘટતો નથી, પરંતુ તે અવસ્થામાં કર્માદિનો જે જૂનો સંયોગ સંબંધ છે તેનો પણ નિર્જરા દ્વારા અભાવ થાય છે.

૬૦)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અત્રાહ શિષ્યઃ -તર્હિ કથં બન્ધસ્તત્પ્રતિપક્ષશ્ચ મોક્ષ ઇતિ ભગવન્ ।
યદ્યાત્મકર્મદ્રવ્યયોરધ્યાત્મયોગેન વિશ્લેષઃ ક્રિયતે તર્હિ કથં કેનોપાયપ્રકારેણ તર્યોબન્ધઃ
પરસ્પરપ્રદેશાનુપ્રવેશલક્ષણઃ સંશ્લેષઃ સ્યાત્ । તત્પૂર્વકત્વાદ્વિશ્લેષસ્ય । કથં ચ તત્પ્રતિપક્ષો
બન્ધવિરોધીમોક્ષઃ સકલકર્મવિશ્લેષલક્ષણો જીવસ્ય સ્યાત્તસ્યૈવાનંતસુખહેતુત્વેન યોગિભિઃ
પ્રાર્થનીયત્વાત્ ।

ગુરુરાહ-

બધ્યતે મુચ્યતે જીવઃ સમમો નિર્મમઃ ક્રમાત્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન નિર્મમત્વં વિચિન્તયેત્ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોક-૨૪ માં કહ્યું છે કે ‘અધ્યાત્મયોગથી કર્મોની શીઘ્ર નિર્જરા થાય છે’ – એ કથન પૂર્વબદ્ધ કર્મોની અપેક્ષાએ અપેક્ષાએ છે. જ્યારે આત્માનું પરમાત્મા સાથે એકીકરણ થાય છે, ત્યારે આત્મા જ ચિન્માત્ર થઈ જાય છે, તો પછી આત્માનો દ્રવ્યકર્મો સાથે સંબંધ જ કેવી રીતે બને? ઉત્કૃષ્ટ અદ્વૈત ધ્યાનાવસ્થામાં નવાં કર્મનો કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તો છૂટવું કોનું (નિર્જરા કોની)? તેથી સિદ્ધયોગી યા ગતયોગી અથવા અયોગકેવલી ને કર્મોની નિર્જરા કહી છે તે પૂર્વબદ્ધ કર્મોની થાય છે એમ સમજવું. તેમને કર્મોની નિર્જરા થાય છે- એ કહેવું એ વ્યવહારનયથી છે, નિશ્ચયનયથી નહિ. ૨૫.

અહીં શિષ્ય કહે છે- ત્યારે બંધ અને તેનો પ્રતિપક્ષરૂપ મોક્ષ કેવી રીતે? ભગવાન્! જો અધ્યાત્મયોગથી આત્મદ્રવ્ય અને કર્મદ્રવ્યનો વિશ્લેષ (એક બીજાથી ભિન્ન) કરવામાં આવે, તો કેવીરીતે એટલે કયા પ્રકારના ઉપાય વડે, તે બંનેનો બંધ-અર્થાત્ પરસ્પર પ્રદેશોનું પ્રવેશલક્ષણ સંશ્લેષ (સંયોગરૂપ બંધ) હોય? કારણ કે તે પૂર્વક (બંધપૂર્વક) જ વિશ્લેષ (વિયોગ) હોય; અને તેનો પ્રતિપક્ષી એટલે બન્ધ વિરોધી મોક્ષ જે સંપૂર્ણ કર્મોના વિશ્લેષ (અભાવ) લક્ષણવાળો છે તે જીવને કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે અનંતસુખનું કારણ હોવાથી યોગીઓ દ્વારા તે પ્રાર્થનીય છે.

ગુરુ કહે છે:-

* પરદવ્વરઓ બજ્જાદિ વિરઓ મુચ્ચેઙ્ગ વિવિહ-કમ્મેહિં ।

एसो जिणउवदेसो समासदो बन्ध-मुखस्स ॥ २३ ॥

[મોક્ષપ્રાપ્ત]

મોહી બાંધે કર્મને, નિર્મમ જીવ મુકાય,

તેથી સઘળા યત્નથી, નિર્મમ ભાવ જગાય. ૨૬.

ટીકા- મમેત્યવ્યયં મમેદમિત્યભિનિવેશાર્થમવ્યયાનામનેકાર્થત્વાત્ તેન સમમો મમેદમિત્યભિનિવેશાવિષ્ટો અહમસ્યેત્યભિનિવેશાવિષ્ટશ્ચોપલક્ષણત્વાત્ જીવઃ કર્મભિર્બદ્ધયતે ।

તથા ચોક્તમ્-

‘ ન કર્મબહુલં જગન્નચલનાત્મકં કર્મ વા,
ન ચાપિ કરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો બન્ધકૃત્ ।’
યદૈક્યમુપયોગભૂઃસમુપયાતિ રાગાદિભિઃ ।
સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ બન્ધહેતુર્નૃણામ્ ॥

તથા સ એવ જીવો નિર્મમસ્તદ્વિપરીતસ્તૈર્મુચ્યત ઇતિ યથાસંખ્યેન યોજનાર્થ ક્રમાદિત્યુપાત્તમ્ ।

શ્લોક-૨૬

અન્વયાર્થ:- [સમમઃ જીવઃ] મમતાવાળો જીવ અને [નિર્મમઃ જીવઃ] મમતારહિત જીવ [ક્રમાત્] અનુક્રમે [બદ્ધયતે] બંધાય છે અને [મુચ્યતે] મુક્ત થાય છે (બંધનથી છૂટે છે); [તસ્માત્] તેથી [સર્વપ્રયત્નેન] પૂરા પ્રયત્નથી [નિર્મમત્વં] નિર્મમત્વનું [વિચિન્તયેત્] વિશેષ કરીને ચિંતવન કરવું જોઈએ.

ટીકા:- અવ્યયોના અનેક અર્થ હોય છે, ‘મમ’ એ અવ્યય છે. તેનો અર્થ અભિનિવેશ થાય છે, તેથી ‘સમમઃ’ અર્થાત્ ‘મમ ઇદમ્’ ‘આ મારું છે’ એવા અભિનિવેશવાળો (જીવ) તથા ઉપલક્ષણથી ‘અહમ્ અસ્ય-’ હું આનો છું - એવા અભિનિવેશવાળો જીવ કર્મોથી બંધાય છે.

શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે શ્રી સમયસાર કલશ શ્લોક ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે:-

‘ કર્મબંધ કરનારું કારણ, નથી બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો લોક, નથી ચલનરૂપ કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયારૂપ યોગ), નથી અનેક પ્રકારના કરણો (ઈન્દ્રિયો) કે નથી ચેતન અચેતનનો ઘાત. ‘ઉપયોગ ભૂ’ અર્થાત્ આત્મા રાગાદિક સાથે જે ઐક્ય પામે છે તે જ એક (-માત્ર રાગાદિક સાથે એકપણું પામવું તે જ) ખરેખર પુરુષોને બંધનું કારણ છે. ’

તથા તે જ જીવ જો નિર્મમ એટલે તેનાથી વિતરીત (અર્થાત્ રાગાદિથી રહિત ઉપયોગવાળો) થાય, તો તે કર્મોથી છૂટી જાય છે.

(અનુક્રમ સંખ્યાની યોજના માટે શ્લોકમાં ‘ક્રમાત્’ શબ્દ વાપર્યો છે, (જેમ- કે - સમમઃ બદ્ધયતે, નિર્મમઃ મુચ્યતે),

૬૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ઉક્તં ચ-

“ અકિચ્છનોઽહમિત્યાસ્વ ત્રૈલોક્યાધિપતિર્ભવેઃ ।

યોગિગમ્યં તવ પ્રોક્તં રહસ્યં પરમાત્મનઃ ॥ ” [આત્માનુશાસને]

અથવા “ રાગી બન્ધાતિ કર્માણિ વીતરાગી વિમુચ્ચતિ ।

જીવો જિનોપદેશોઽયં સંક્ષેપાદ્વન્ધમોક્ષયોઃ ॥ ” [જ્ઞાનાર્ણવે]

યસ્માદેવં તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન વ્રતાદ્યવધાનેન મનોવાક્કાયપ્રણિધાનેન વા નિર્મમત્વં વિચિન્તયેત્ ।

મત્તઃ કાયાદયોઽભિન્નાસ્તેભ્યોઽહમપિ તત્ત્વતઃ ।

નાહમેષાં કિમપ્યસ્મિ મમાપ્યેતે ન કિચ્છન ॥

इत्यादि श्रुतज्ञानभावनयो मुमुक्षुर्विशेषेण भावयेत् ।

उक्तं च - [આત્માનુશાસને]

‘ નિવૃત્તિં ભાવયેદ્યાવન્નિવૃત્તિસ્તદભાવતઃ ।

ન વૃત્તિર્ન નિવૃત્તિશ્ચ તદેવ પદમવ્યયમ્ ’ ॥૨૩૬ ॥

‘ આત્માનુશાસન ’ – શ્લોક ૧૧૦ માં કહ્યું છે કે:-

‘ હું અર્કિંચન છું (એટલે મારું કાંઈ પણ નથી) – એમ ભાવના કરી બેસી રહો (પરિણમો) અને ત્રણ લોકના સ્વામી બની જાઓ. આ તને યોગીઓને ગમ્ય (જાણી શકાય તેવું) – એવું પરમાત્માનું રહસ્ય બતાવ્યું છે;

અથવા ‘ જ્ઞાનાર્ણવ ’ – પૃ. ૨૪૨ માં કહ્યું છે કે:-

‘ રાગી (જીવ) કર્મો બાંધે છે અને વીતરાગી જીવ (રાગાદિથી રહિત જીવ) કર્મોથી મુક્ત થાય છે. બંધ-મોક્ષ સંબંધી જિનેન્દ્રનો આ સંક્ષેપમાં ઉપદેશ છે. ’

તેથી સર્વ પ્રયત્નથી વ્રતાદિમાં (શુદ્ધ પરિણમનમાં) અવધાનથી (ચિત્ત લગાવી) અથવા મન, વચન, કાયાની સાવધાનીથી નિર્મમત્વનું વિશેષ પ્રકારે ચિંતવન કરવું જોઈએ. ‘ મારાથી શરીરાદિ ભિન્ન છે અને પરમાર્થે તેમનાથી હું પણ ભિન્ન છું. હું તેમનો કાંઈ પણ નથી અને તેઓ પણ મારા કાંઈ પણ નથી, ’ ઇત્યાદિ શ્રુતજ્ઞાનની ભાવનાથી મુમુક્ષુએ ખાસ કરીને ભાવવું જોઈએ.

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યે ‘ આત્માનુશાસન ’ – શ્લોક ૨૩૬ માં કહ્યું છે કે:-

‘ જ્યાં સુધી મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી (પરભાવોથી) નિવૃત્તિની (પાછા હઠવાની) ભાવના કરવી. તેના (પરભાવના) અભાવમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ જ રહેશે નહિ. તે જ અવિનાશી પદ છે. ’

અથાહ શિષ્યઃ । કથં નુ તદિતિ । નિર્મમત્વવિચિંતનોપાયપ્રશ્નોડયં ।

અથ ગુરુસ્તત્પ્રક્રિયાં મમ વિજ્ઞસ્ય કા સ્પૃહેતિ યાવદુપદિશતિ-

एकोऽहं निर्ममः शुद्धो ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः ।

बाह्याः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा ।।२७।।

ભાવાર્થ:- જ્યારે સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં અને હું તેમનો એવા મમકારરૂપ વિભાવ પરિણામોથી જીવ પરિણામે છે, ત્યારે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણતિના નિમિત્તે શુભાશુભ કર્મનો બંધ થાય છે, કિન્તુ જ્યારે સ્ત્રી, પુત્રાદિ પદાર્થોમાં મારાપણાની કલ્પના છોડી દે છે', ત્યારે નિર્મમ પરિણામોથી શુભાશુભ કર્મનો બંધ થતો નથી. માટે નિર્મમત્વનું જ ચિંતવન કરવું જોઈએ.

જે સમયે ઉપયોગ વિભાવ ભાવોથી એકરૂપ થાય છે, તે સમયે રાગ-દ્વેષ સાથે એકતાબુદ્ધિથી પરિણામરૂપ અધ્યવસાનભાવથી બંધ થાય છે. રાગાદિથી એકતારૂપ ઉપયોગ જ કર્મબંધનું કારણ છે, પરંતુ રાગાદિથી એકાતારહિત ઉપયોગ બંધનું કારણ નથી- તે કર્મ-મુક્તિનું કારણ છે.

જે પરને પર અને આત્માને આત્મા માની રાગી-દ્વેષી થતો નથી અને પર પદાર્થોમાં સુખ-દુઃખની કલ્પના કરતો નથી, પરંતુ તે પ્રત્યે સમભાવી રહે છે, તે કર્મોથી છૂટે છે અને પરમાત્મા બને છે.

‘રાગી કર્મથી બંધાય છે અને વિરાગી કર્મથી છૂટે છે’ એવો જિનેન્દ્ર ભગવાનનો બંધ-મોક્ષનો સંક્ષેપમાં ઉપદેશ છે.

‘પર દ્રવ્ય મારું નથી’ એવું પરિણમન જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે પરમ ઉદાસીનતારૂપ પરિણામે છે અને તેનું ફલ ત્રણ લોકના જીવો જેને પોતાનો સ્વામી માને તેવું પદ તે પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્યારે પર ભાવથી રહિત થઈ મુક્ત થાય, ત્યારે નથી પ્રવૃત્તિ કે નથી નિવૃત્તિ, કેવલ શુદ્ધસ્વરૂપ જ છે. ૨૬.

હવે શિષ્ય કહે છે- તે (નિર્મમત્વ) કેવી રીતે હોય? ‘નિર્મમત્વનું ચિંતવન કરવાના ઉપાયનો’ આ પ્રશ્ન છે.

હવે ગુરુ તેની (ઉપાયની) પ્રક્રિયાને ‘एकोऽहं.....’ શ્લોક ૨૭થી લઈ ‘મમ વિજ્ઞસ્ય કા સ્પૃહા’ - શ્લોક ૩૦ સુધીના શ્લોકોદ્વારા ઉપદેશે છે.

નિર્મમ એક વિશુદ્ધ હું, જ્ઞાની યોગી-ગમ્ય,

સંયોગી ભાવો બધા, મુજથી બાહ્ય અરમ્ય. ૨૭.

૬૪)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- દ્રવ્યાર્થિકનયાદેકઃ પૂર્વાપરપર્યાયાનુસ્યૂતો નિર્મમો-મમેદમહમસ્યેત્યભિનિ-
વેશશૂન્યઃ શુદ્ધઃ શુદ્ધનયાદેશાદ્દ્રવ્યભાવકર્મનિર્મુક્તો જ્ઞાની સ્વપરપ્રકાશનસ્વભાવો
યોગીન્દ્રગોચરોઽનંતપર્યાયવિશિષ્ટતયા કેવલિનાં શુદ્ધોપયોગમાત્રમયત્વેન શ્રુતકેવલિનાં ચ
સંવેદ્યોહમાત્માસ્મિ । યે તુ સંયોગાદ્દ્રવ્યકર્મસમ્બન્ધાદ્યાતા મયાસહ સમ્બન્ધં પ્રાપ્તા ભાવા
દેહાદયસ્તે સર્વેઽપિ મત્તો મત્સક્રાશાત્સર્વથા દ્રવ્યાદિપ્રકારેણ બાહ્યા ભિન્નાઃ સંતિ ।

શ્લોક- ૨૭ *

અન્વયાર્થઃ- [અહં] હું [એકઃ] એક, [નિર્મમઃ] મમતારહિત, [શુદ્ધઃ] શુદ્ધ,
[જ્ઞાની] જ્ઞાની અને [યોગીન્દ્રગોચરઃ] યોગીન્દ્રોદ્ધાર જાણવા યોગ્ય છું, [સંયોગજાઃ]
સંયોગજન્ય [સર્વે અપિ ભાવાઃ] બધાય જે (દેહરાગાદિક) ભાવો છે તે [મત્તઃ] મારાથી
[સર્વથા] સર્વથા [બાહ્યાઃ] ભિન્ન છે.

ટીકા:- દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક એટલે પૂર્વાપર પર્યાયોમાં અનુસ્યૂત (અન્વિત), નિર્મમ
એટલે ‘ આ મારું છે, ’ ‘ હું એનો છું ’. એવા અભિનિવેશ (મિથ્યા માન્યતા) થી રહિત, શુદ્ધ
એટલે શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત, જ્ઞાની એટલે સ્વ-પરપ્રકાશક
સ્વભાવવાળો અને યોગીન્દ્રગોચર એટલે કેવલીઓને અનંત પર્યાયોની વિશિષ્ટતા સહિત
જાણવા યોગ્ય (જ્ઞેય) તથા શ્રુતકેવલીઓને શુદ્ધોપયોગમાત્રપણાને લીધે સંવેદનયોગ્ય હું
આત્મા છું.

સંયોગથી એટલે દ્રવ્યકર્મના સંબંધથી જે દેહાદિક ભાવોનો (પદાર્થોનો) મારી સાથે
સંબંધ પ્રાપ્ત થયો છે તે બધા મારાથી સર્વથા દ્રવ્યાદિ પ્રકારે (દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવે) બાહ્ય
એટલે ભિન્ન છે.

ભાવાર્થઃ- દ્રવ્યસ્વભાવે આત્મા એક છે, આત્મા નિર્મમ છે અર્થાત્ ‘ આ મારું છે ’ અને
‘ હું એનો છું ’ - એવા અભિનિવેશથી (મિથ્યા અભિપ્રાયથી) શૂન્ય છે; આત્મા શુદ્ધ છે
અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત છે, તે જ્ઞાની એટલે સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવવાળો છે અને
જેમ તે કેવલી અને શ્રુતકેવલીને જ્ઞાનગોચર છે તેમ સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિઓને પણ તે
સ્વસંવેદનજ્ઞાનગોચર છે. કર્મસંબંધિત શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિ બાહ્ય સંયોગી પદાર્થો તથા વિકારી
ભાવો આત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપથી સર્વથા ભિન્ન છે. ૨૭.

* एगो मे सस्सदो आदा णाणदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संयोगलक्खणा ।।

(શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૨)

પુનર્ભાવક એવં વિમૃશતિ સંયોગાત્કિમિતિ દેહાદિભિઃ સમ્બન્ધાદેહિનાં કિં ફલં સ્યાદિત્યર્થઃ ।

તત્ર સ્વયમેવ સમાધત્તે-

દુઃખસંદોહભાગિત્વં સયોગાદિહ દેહિનામ્ ।

ત્યજામ્યેનં તતઃ સર્વં મનોવાક્કાયકર્મભિઃ ॥૨૮॥

ટીકા- દુઃખાનાં સંદોહઃ સમૂહસ્તદ્વાગિત્વં દેહિનામિહ સંસારે સંયોગાદેહાદિ સમ્બન્ધાદ્ભવેત્ । યતશ્ચૈવં તત એનં સંયોગં સર્વં નિઃશેષં ત્યજામિ । કૈઃ ક્રિયમાણં ? મનોવાક્કાયકર્મભિર્મનોવર્ગણાદ્યાલમ્બનૈરાત્મપ્રદેશપરિસ્પંદૈસ્તૈરેવ ત્યજામિ । અયમભિપ્રાયો

ફરી ભાવક (ભાવના કરનાર) વિચારે છે કે સંયોગથી શું (ફલ)? એનો અર્થ એ છે કે દેહાદિના સંબંધથી પ્રાણીઓને શું ફલ મળે?

તે જ સમયે તે સ્વયં જ સમાધાન કરે છે:-

શ્લોક-૨૮

અન્વયાર્થઃ- [ઈહ] આ સંસારમાં [સંયોગાત્] દેહાદિકના સંબંધથી [દેહિનાં] પ્રાણીઓને [દુઃખસંદોહભાગિત્વં] દુઃખસમૂહ ભોગવવું પડે છે (અર્થાત્ અનંત દુઃખ ભોગવવાં પડે છે), [તતઃ] તેથી [એનં સર્વં] તે સમસ્ત (સંબંધ) ને [મનોવાક્કાયકર્મભિઃ] મન-વચન-કાયની ક્રિયાથી [ત્યજામિ] હું તજું છું.

ટીકા:- દુઃખોનો સંદોહ (સમૂહ) - તેનું ભોગવવાપણું અહીં એટલે આ સંસારમાં સંયોગને લીધે અર્થાત્ દેહાદિના સંબંધને લીધે હોય છે (-અર્થાત્ દેહાદિના સંબંધને લીધે પ્રાણીઓને અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે). તેથી તે સર્વ સંયોગને (તેના પ્રત્યેના રાગને) હું સંપૂર્ણપણે છોડું છું. શા વડે કરવામાં આવતા (સંબંધને)? મન-વચન-કાયની ક્રિયાથી, મનોવર્ગણાદિના આલંબનથી આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પન્દદ્વારા (કરવામાં આવતા સંબંધને) જ હું છોડું છું. આનો અભિપ્રાય એ છે કે મન-વચન-કાય

દેહીને સંયોગથી, દુઃખ સમૂહનો ભોગ,

તેથી મન-વચ-કાયથી, છોડું સહુ સંયોગ. ૨૮.

૬૬)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

મનોવાક્રાયાન્પ્રતિ પરિસ્પન્દ્રમાનાનાત્મપ્રદેશાન્ ભાવતો નિરુદ્ધામિ । તદ્ભેદાભેદાભ્યાસમૂલ-
ત્વાત્સુખદુઃખૈકફલનિર્વૃત્તિસંસૃત્યોઃ ।

તથા ચોક્તં [સમાધિતન્ત્રે]

“ સ્વબુદ્ધ્યા યાવદ્ ગૃહ્ણિયાત્કાયવાકચેતસાં ત્રયં ।

સંસારસ્તાવદેતેષાં ભેદાભ્યાસે તુ નિર્વૃત્તિઃ ” ॥૬૨॥

પુનઃ સ એવં વિમૃશતિ પુદ્ગલેન કિલ સંયોગસ્તદપેક્ષા મરણાદયસ્તદવ્યથાઃ કથં
પરિહિયંત્ इति । પુદ્ગલેન દેહાત્મના મૂતદ્રવ્યેણ સહ કિલ આગમે શ્રુયમાણો જીવસ્ય
સમ્બન્ધોઽસ્તિ । તદપેક્ષાશ્ચ પુદ્ગલસંયોગનિમિત્તે જીવસ્ય મરણાદયો મૃત્યુ રોગાદયઃ
સમ્ભવન્તિ । તદ્વથા મરણાદયઃ સમ્ભવન્તિ । મરણાદિસમ્બન્ધિન્યો બાધાઃ ।

પ્રતિ (તેના આલંબનથી) પરિસ્પન્દ થતા આત્માના પ્રદેશોને હું ભાવથી રોકું છું, કારણ કે
સુખ-દુઃખ જેનું એક ફલ છે તેવા મોક્ષ-સંસારનું તેવા ભેદાભેદનો અભ્યાસ મૂલ છે. (-
અર્થાત્ આત્મા, મન-વચન-કાયથી ભિન્ન છે- એવા ભેદ-અભ્યાસથી સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ
થાય છે અને આત્મા, મન-વચન-કાયથી અભિન્ન છે - એવા અભેદ અભ્યાસથી દુઃખરૂપ
સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે).

તથા ‘ સમાધિતંત્ર ’ શ્લોક ૬૨ માં કહ્યું છે કે:-

‘ જ્યાં સુધી શરીર, વાણી અને મન- એ ત્રણને ‘ એ મારાં છે ’ એવી
આત્મબુદ્ધિથી (જીવ) ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં સુધી સંસાર છે અને જ્યારે તેમનાથી ભેદ-
બુદ્ધિનો (અર્થાત્ આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન છે- એવી ભેદબુદ્ધિનો) અભ્યાસ કરે છે,
ત્યારે મુક્તિ થાય છે. ’

ભાવાર્થ:- દેહાદિના સંબંધને લીધે સંસારમાં પ્રાણીઓને અનેક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.
માટે જીવે તે દેહાદિ સાથેની એકતા-બુદ્ધિને સર્વથા છોડવી જોઈએ, અર્થાત્ મન-વચન-કાયનું
અવલંબન છોડવું જોઈએ અને સ્વસન્મુખ થઈ એવા પરિણામ કરવા જોઈએ કે જેથી મન-
વચન-કાયનું અવલંબન છૂટી આત્મા અવિકારી થાય અને છેવટે આત્માના પ્રદેશોનું
પરિસ્પંદન પણ અટકી જાય.

જ્યાં સુધી શરીર-મન-વાણીમાં આત્મબુદ્ધિ છે, ત્યાંસુધી સંસારની પરંપરા ચાલુ રહે
છે, પરંતુ મન-વચન-કાય આત્માથી ભિન્ન છે, એવા ભેદવિજ્ઞાનના અભ્યાસથી મુક્તિની
પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮.

કથં ? કેન ભાવનાપ્રકારેણ મયા પરિહ્રિયંતે । તદભિભવઃ કથં નિવાર્યત ઇત્યર્થઃ ।
સ્વયમેવ સમાધત્તે-

ન મે મૃત્યુઃ કુતો ભીતિર્ન મે વ્યાધિઃ કુતો વ્યથા ।

નાહં બાલો ન વૃદ્ધોઽહં ન યુવૈતાનિ પુદ્ગલે ॥૨૧॥

ટીકા- ન મે ઈકોઽહમિત્યાદિના નિશ્ચિતાત્મસ્વરૂપસ્ય મૃત્યુઃ પ્રાણત્યાગો નાસ્તિ ।
ચિચ્છત્કિલક્ષણભાવપ્રાણાનાં કદાચિદપિ ત્યાગાભાવાત્ । યતશ્ચ મે મરણં નાસ્તિ । તતઃ કુતઃ
કસ્માત્મરણકારણાત્કૃષ્ણસર્પાદેર્ભીતિર્ભયં મમસ્યાન્ન કુતશ્ચિદપિ બિભમીત્યર્થઃ ।

વળી તે આવી રીતે વિચારે છે:-

પુદ્ગલ (શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્ય) સાથે ખરેખર (જીવનો) સંયોગ છે. તેની અપેક્ષાવાળાં
મરણાદિ અને તેનાં દુઃખો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ? પુદ્ગલ સાથે એટલે શરીર સાથે -
મૂર્તદ્રવ્ય સાથે - જીવનો સંબંધ આગમમાં સાંભળવામાં આવે છે. તેના કારણે એટલે
પુદ્ગલના સંયોગનિમિત્તે જીવને મરણાદિ અર્થાત્ મરણ-રોગાદિ સંભવે છે. તેને જેમ મરણાદિ
સંભવે છે, તેમ મરણાદિસંબંધી બાધાઓ (દુઃખો) પણ સંભવે છે; તો કેવી રીતે-કયા પ્રકારની
ભાવનાથી મારે તે (દુઃખાદિ) પરિહરવાં ? અર્થાત્ તેનું આક્રમણ (હુમલો) કેવી રીતે નિવારી
શકાય ? એવો અર્થ છે.

સ્વયં જ તેનું સમાધાન કરે છે:-

શ્લોક-૨૯

અન્વયાર્થઃ- [મે મૃત્યુઃ ન] મારું મરણ નથી, તો [કુતઃ ભીતિઃ] ડર કોનો ? [મે
વ્યાધિઃ ન] મને વ્યાધિ નથી તો [વ્યથા કુતઃ] પીડા કેવી ? [અહં ન બાલઃ] હું બાલક
નથી, [અહં ન વૃદ્ધઃ] હું વૃદ્ધ નથી, [અહં ન યુવા] હું યુવાન નથી. [એતાનિ] એ (સર્વ
અવસ્થાઓ) [પુદ્ગલે સન્તિ] પુદ્ગલની છે.

ટીકા:- ‘ ઈકોઽહં ’ ઇત્યાદિથી જેનું આત્મસ્વરૂપ નિશ્ચિત થયું છે એવા મને મરણ
એટલે પ્રાણત્યાગ નથી, કારણ કે, ચિત્શક્તિરૂપ ભાવપ્રાણોનો કદી પણ ત્યાગ (નાશ) હોતો
નથી, કારણ કે મારું મરણ નથી, તેથી મરણના કારણભૂત કાળા નાગ આદિનો

ક્યાં ભીતિ જ્યાં અમર હું, ક્યાં પીડા વણ રોગ ?

બાલ, યુવા, નહિ વૃદ્ધ હું, એ સહુ પુદ્ગલ જોગ. ૨૯.

૬૮)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

તથા વ્યાધિર્વાતાદિદોષવૈષમ્યં મમ નાસ્તિ મૂર્તસમ્બન્ધિત્વાદ્વાતાદીનાં । યતશ્ચૈવં તતઃ કસ્માત્ જ્વરાદિવિકારાત્ મમ વ્યથા સ્યાત્તથા બાલાદ્યવસ્થો નાહમસ્મિ, તતઃ કથં બાલાદ્યવસ્થાપ્રભવૈઃ દુઃખૈરભિભૂયેયઅહમિતિ સામર્થ્યાદત્ર દૃષ્ટવ્યં । તર્હિ ક્વ મૃત્યુ પ્રમૃતીની સ્યુરિત્યાહ-- એતાની મૃત્યુવ્યાધિબાલાદીની પુદ્ગલે મૂર્તે દેહાદાવેવ સમ્ભવન્તિ । મૂર્તધર્મત્વાદમૂર્તે મયિ તેષાં નિતરામસમ્ભવાત્ ।

ભય-ભીતિ મને ક્યાંથી હોય? અર્થાત્ હું કોઈનાથી ભીતો નથી એવો અર્થ છે; તથા વ્યાધિ અર્થાત્ વાતાદિ દોષની વિષમતા મને નથી, કારણ કે વાતાદિનો મૂર્ત પદાર્થ સાથે સંબંધ છે, તેથી જ્વરાદિ વિકારોથી મને વ્યથા (પીડા) કેમ હોય? તથા હું બાલાદિ અવસ્થાવાળો નથી, તેથી બાલાદિ અવસ્થાઓથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોથી હું કેવી રીતે ઘેરાઉં? (કેવી રીતે દુઃખી થાઉં?) એમ સામર્થ્યથી અહીં સમજવું.

પૂછે છે- ત્યારે મૃત્યુ વગેરે શામાં હોય છે? એ મૃત્યુ, વ્યાધિ, બાલાદિ (અવસ્થાઓ) પુદ્ગલમાં એટલે મૂર્ત શરીરાદિમાં જ સંભવે છે. કારણ કે તેઓ મૂર્ત પદાર્થોના ધર્મો હોવાથી, અમૂર્ત એવા મારામાં તેમનો બિલકુલ સંભવ નથી.

ભાવાર્થ:- જે જીવને પોતાના ચિદાનંદ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, તેને (સમ્યક્દષ્ટિને) દ્રવ્યપ્રાણના ત્યાગરૂપ મરણનો ભય હોતો નથી, કારણ કે તે નિઃશંક છે કે શરીરનો (પર્યાયદષ્ટિએ) નાશ થાય છે, પરંતુ ચિત્શક્તિલક્ષણાત્મક જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણનો કદી પણ નાશ થતો નથી. તેને મરણનો ભય નથી, તો મરણના કારણભૂત કૃષ્ણ સર્પાદિનો ક્યાંથી ભય હોય? ન જ હોય.

વળી તેને વાત-પિત્ત-કફની વિષમતાથી (અસમાનતાથી) ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓનો પણ ડર હોતો નથી, કારણ કે તે જાણે છે કે તેમનો સંબંધ મૂર્ત પદાર્થો (શરીરાદિ) સાથે છે, આત્મા સાથે નથી; તેથી જ્વરાદિની પીડા તેને કેમ હોય? ન જ હોય.

વળી બાલ, વૃદ્ધાદિ અવસ્થાઓ પુદ્ગલની છે, આત્માની નથી; તેથી તે અવસ્થાઓથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનું વેદન પણ તેને કેમ હોય? ન જ હોય.

મૃત્યુ, વ્યાધિ તથા બાલ-વૃદ્ધાદિ અવસ્થાઓ પુદ્ગલ-મૂર્ત શરીરાદિમાં જ હોઈ શકે છે, કારણ કે તે બધા મૂર્તિમાન પુદ્ગલના ધર્મો છે. જીવ તો અમૂર્તિક ચેતન છે. તેમાં તે ધર્મો કદાપિ પણ હોઈ શકે નહિ. ૨૮.

ભૂયોઽપિ ભાવક એવ સ્વયમાશંકતે- તર્હ્યેતાન્યાસાઘ મુક્તાનિ પશ્ચાત્તાપકારીણિ ભવિષ્યંતીતિ યદ્યુક્તનીત્યા મયાદયો મે ન ભવેયુસ્તર્હિ એતાનિ દેહાદિવસ્તૂન્યાસાઘ જન્મપ્રમૃત્યાત્મીયભાવેન પ્રતિપદ્ય મુક્તાનીદાનીં ભેદભાવનાવદંભાન્મયા ત્યક્તાનિ । ચિરામ્યસ્તાભેદસંસ્કારવશાત્પશ્ચાત્તાપકારીણિકિમિતીમાનિ મયાત્મીયાનિ ત્યક્તાનીત્યનુ શયકારીણિ મમ ભવિષ્યંતિ ।

અત્ર સ્વયમેવ પ્રતિષેધમનુધ્યાયતિ તન્નેતિ યતઃ -

મુક્તોઽપિ મુહુર્મોહાન્મયા સર્વેઽપિપુદ્ગલાઃ ।

ઉચ્છિષ્ટેષ્વિવ તેષ્વદ્ય મમ વિજ્ઞસ્ય કા સ્પૃહા ॥૩૦॥

ફરીથી ભાવક (ભાવના કરનાર) જ સ્વયં આશંકા કરે છે. ત્યારે પ્રાપ્ત કરીને છોડી દીધેલી તે (શરીરો) વસ્તુઓ પશ્ચાત્તાપકારી બનશે; અર્થાત્ જો ઉક્ત નીતિ અનુસાર મને ભયાદિ ન હોય, તો એ દેહો વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરીને- એટલે જન્મથી માંડીને તેમને આત્મીય ભાવે સ્વીકારીને -હવે મેં છોડી દીધી અર્થાત્ ભેદભાવનાના બલથી મેં ત્યજી દીધી; તો તે દેહો વસ્તુઓ, ચિરકાલના અમ્યસ્ત અભેદ (એકત્વ બુદ્ધિના અભ્યાસના) સંસ્કારને લીધે શું પશ્ચાત્તાપકારી બનશે? અર્થાત્ 'પોતાની માની લીધેલી તે વસ્તુઓને મેં છોડી દીધી તેથી શું તે (વસ્તુઓ) મને પશ્ચાત્તાપજનક થઈ પડશે?

અહીં ભાવક સ્વયં જ પ્રતિષેધનો વિચાર કરી કહે છે-

'ના, એમ બની શકશે નહિ,' કારણ કે:-

શ્લોક-૩૦

અન્વયાર્થ:- [મોહાત્] મોહથી [સર્વે અપિ] બધાય [પુદ્ગલાઃ] પુદ્ગલો [મુહુઃ] વારંવાર [મયા મુક્તોઽપિ] મેં ભોગવ્યાં અને છોડી દીધાં. [ઉચ્છિષ્ટેષુ ઇવ તેષુ] ઉચ્છિષ્ટ (એંઠા) જેવા તે પદાર્થોમાં [અદ્ય] હવે [મમ વિજ્ઞસ્ય] મારા જેવા ભેદજ્ઞાનીને [કા સ્પૃહા] શી સ્પૃહા (ચાહના) હોય? (અર્થાત્ એ ભોગોની મને હવે ઇચ્છા નથી).

મોહે ભોગવી પુદ્ગલો, કર્યો સર્વનો ત્યાગ,

મુજ જ્ઞાનીને ક્યાં હવે, એ એંઠોમાં રાગ? ૩૦.

ટીકા- મોહાદ-વિદ્યાવેશવશાદનાદિકાલં કર્માદિભાવેનોપાદાય સર્વે પુદ્ગલાઃ મયા સંસારિણા જીવેન વારંવાર પૂર્વમનુભૂતાઃ પશ્ચાન્ન નીરસીકૃત્ય ત્યક્તાઃ; યતશ્ચૈવં તત્ ઉચ્છિષ્ટેષ્વિવ ભોજનગન્ધમાલ્યાદિષુ સ્વયં ભુક્ત્વા ત્યક્તેષુ યથા લોકસ્ય તથા મે સમ્પ્રતિ વિજ્ઞસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનપરિણતસ્ય તેષુ ફેલાકલ્પેષુ પુદ્ગલેષુ કા સ્પૃહા ? ન કદાચિદપિ । વત્સ ! ત્વયા મોક્ષર્થિના નિર્મમત્વં વિચિંતનીયમ્ ।

અત્રાહ શિષ્યઃ । અથ કથં તે નિબધ્યન્ત ઇતિ । અથેતિ પ્રશ્ને કેન પ્રકારેણ પુદ્ગલા જીવેન નિયતમુપાદીયન્ત ઇત્યર્થઃ ।

ટીકા:- મોહથી અર્થાત્ અવિદ્યાના આવેશવશ અનાદિકાલથી મેં સંસારી જીવે સર્વ પુદ્ગલોને કર્માદિભાવે ગ્રહણ કરીને વારંવાર પહેલાં ભોગવ્યાં અને પછી તેમને નીરસ કરીને છોડી દીધાં. જો એમ છે તો સ્વયં ભોગવીને છોડી દીધેલાં ઉચ્છિષ્ટ (એંઠા) જેવાં ભોજન, ગન્ધ, માલાદિમાં, જેમ લોકને ભોગવીને છોડી દીધેલા (પદાર્થોમાં) સ્પૃહા (ઈચ્છા) હોતી નથી, તેમ હવે તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિણત વિજ્ઞ (જ્ઞાની) એવા મને તે ઉચ્છિષ્ટ (ભોગવીને છોડી દીધેલાં) જેવા પુદ્ગલોમાં શી સ્પૃહા હોય? કદાપિ ન હોય. વત્સ! તું મોક્ષાર્થી છે તો તારે નિર્મમત્વની ભાવના વિશેષ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ:- જ્ઞાની વિચારે છે કે જેમ કોઈ ભોજનાદિ પદાર્થોને સ્વયં ભોગવીને છોડી દે અને છોડી દીધેલા ઉચ્છિષ્ટ (એંઠા) પદાર્થોને ફરીથી ભોગવવા ઇચ્છે નહિ, તેમ અવિદ્યાના સંસ્કારવશે અનાદિકાળથી અનેકવાર ભોગવીને છોડી દીધેલા પદાર્થોને હવે-જ્ઞાની થયાથી - હું ભોગવવા ઇચ્છતો નથી અર્થાત્ તે ભોગો પ્રતિ હવે મને સ્પૃહા જ થતી નથી.

અહીં આચાર્યે ‘સર્વ પુદ્ગલોને મેં વારંવાર ભોગવ્યાં અને છોડી દીધાં’ - એમ જે કહ્યું છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે, કારણ કે જે પરદ્રવ્ય છે તે ગ્રહી શકાતું નથી તથા છોડી શકાતું નથી, એવો જ કોઈ તેનો (આત્માનો) પ્રાયોગિક (પર નિમિત્તથી થએલો) તેમ જ વૈસ્ત્રસિક (સ્વાભાવિક) ગુણ છે.* ૩૦.

અહીં શિષ્ય કહે છે- ‘તે પુદ્ગલો કેવી રીતે બંધાય છે? અર્થાત્ કયા પ્રકારે પુદ્ગલો જીવદ્વારા હંમેશા ગ્રહણ કરાય છે? એવો પ્રશ્ન છે; એવો અર્થ છે.

* જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી ન છોડી શકાય છે,

એવો જ તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈસ્ત્રસિક છે.

(શ્રી સમયસાર ગુ. આવૃત્તિ ગાથા ૪૦૬)

ગુરુરાહ-

કર્મ કર્મહિતાબન્ધિ જીવોજીવહિતસ્પૃહઃ ।

સ્વ-સ્વપ્રભાવભૂયસ્ત્વે સ્વાર્થ કો વા ન વાઝ્છતિ ॥૩૧॥

ટીકા- “ કત્થવિ બલિઓ જીવો કત્થવિ કમ્માઈ હુંતિ બલિયાઈ ।

જીવસ્સ ય કમ્મસ્સ ય પુલ્લવિરુદ્ધાઈ વહરાઈ ॥”

इत्यभिधानात्पूर्वोपार्जितं बलवत्कर्म कर्मणः स्वस्यैव हितमाबध्नाति
जीवस्यौदयिकादिभावमुद्भाव्य नवनवकर्माधायकत्वेन स्वसन्तानं पुष्पातीत्यर्थः ।

તથાચોક્તં [પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયે] -

જીવકૃતં પરિણામં નિમિત્તમાત્રં પ્રપદ્ય પુનરન્યે ।

સ્વયમેવ પરિણમન્તેઽત્ર પુદ્ગલાઃ કર્મભાવેન ॥૩૨॥

ગુરુ કહે છે:-

શ્લોક-૩૧

અન્વયાર્થ:- [કર્મ કર્મહિતાબન્ધિ] કર્મ કર્મનું હિત યાહે છે, [જીવઃ જીવહિતસ્પૃહઃ] જીવ જીવનું હિત યાહે છે. [સ્વ-સ્વપ્રભાવભૂયસ્ત્વે] પોતપોતાનો પ્રભાવ વધતાં, [ક:વા] કોણ [સ્વાર્થ] પોતાનો સ્વાર્થ [ન વાઝ્છતિ] ન ઇચ્છે ?

ટીકા:- ‘ કત્થવિ..... બહરાઈ ’ ।

‘ કોઈ વખત જીવ બલવાન થાય છે, તો કોઈ વખત કર્મ બલવાન થાય છે. એ રીતે જીવ અને કર્મને પહેલેથી (અનાદિથી) વિરોધ અર્થાત્ વૈર ચાલ્યું આવ્યું છે.

આ કથનાનુસાર પૂર્વોપાર્જિત બલવાન કર્મ (દ્રવ્યકર્મ), કર્મનું એટલે પોતાનું જ હિત કરે છે, અર્થાત્ જીવમાં ઔદયિકાદિ ભાવોને ઉત્પન્ન કરી નવાં નવાં દ્રવ્યકર્મોનું ગ્રહણ કરી પોતાના સંતાનને (પ્રવાહને) પુષ્ટ કરે છે (ચાલુ રાખે છે), એવો અર્થ છે.

તથા ‘ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય ’ માં કહ્યું છે કે:-

કર્મ કર્મનું હિત યાહે, જીવ જીવનો સ્વાર્થ,
સ્વ પ્રભાવની વૃદ્ધિમાં, કોણ ન યાહે સ્વાર્થ. ૩૧.

परिणममानस्य चिदश्चिदात्मकैः स्वयमपि स्वकैर्भावैः।

भवति हि निमित्तमात्रं पौद्गलिकं कर्म तस्यापि।।१३।।

તથા જીવઃ કાલાદિલઘ્યા બલવાનાત્મા જીવસ્ય સ્વસ્યૈવ હિતમનન્તસુખહેતુત્વેનોપકારકં મોક્ષમાકાંક્ષતિ। અત્ર દષ્ટાન્તમાહ-સ્વસ્વેત્યાદિ। નિજનિજમાહાત્મ્ય-બહુતરત્વે સતિ સ્વાર્થ સ્વસ્યોપકારકં વસ્તુ કો ન વાઙ્છતિ, સર્વોપ્યભિલષતીત્યર્થઃ। તતો વિદ્ધિ કર્માવિષ્ટો જીવઃ કર્મસન્નિનોતીતિ।

* ‘જીવકૃત પરિણામને નિમિત્તમાત્રરૂપ પામીને (જીવથી ભિન્ન) અન્ય પુદ્ગલો સ્વયં જ કર્મરૂપ પરિણામે છે.’ ૧૨.

નિશ્ચયથી પોતાના ચેતનાત્મક પરિણામોથી સ્વયં જ પરિણામતા જીવને પણ તે પૌદ્ગલિક કર્મ નિમિત્તમાત્ર થાય છે.’ ૧૩.

તથા કાલાદિ લઘ્વિથી બલવાન થયેલો આત્મા, જીવને પોતાને જ હિતરૂપ તથા અનંતસુખના કારણપણાને લીધે ઉપકારક એવા મોક્ષની આકાંક્ષા કરે છે.

અહીં દષ્ટાન્ત કહે છે- ‘સ્વસ્વેત્યાદિ’ ૦

પોતપોતાનું માહાત્મ્ય અધિકતર વધતાં, પોતાના સ્વાર્થને અર્થાત્ પોતાને ઉપકારક વસ્તુને કોણ ન ઇચ્છે? અર્થાત્ સર્વે ઇચ્છે છે- એવો અર્થ છે.

તેથી જાણ કે કર્માવિષ્ટ (કર્મથી બંધાયેલો) જીવ કર્મોનો સંચય કરે છે (નવાં કર્મ ગ્રહણ કરે છે).

ભાવાર્થ:- આ જીવને અનાદિ કાળથી કર્મ સાથે સંબંધ છે. પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદયકાળે જીવ જો પોતાનું આત્મસ્વરૂપ ભૂલી કર્મના ઉદયમાં જોડાય અર્થાત્ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે તો જૂનાં કર્મ નવાં કર્મના આસ્રવમાં નિમિત્ત થાય છે. જ્યારે જીવ કર્મોદયમાં જોડાય છે, ત્યારે કર્મની બળજોરી છે એમ કહેવાય છે, પણ જ્યારે જીવ કર્મવિપાકને એકતાબુદ્ધિએ ભોગવતો નથી, ત્યારે જૂનાં કર્મનો ઉદય નવા કર્મ-બંધમાં નિમિત્ત થતો નથી. તે સમયે એમ કહેવાય કે જીવના બળવાન પુરુષાર્થ આગળ કર્મનું કાંઈ ચાલતું નથી.

* जीवपरिणामहेतुं कम्मत्तं पुग्गला परिणमंति।

पुग्गलकम्मणिमित्तं तहेव जीवो वि परिणमइ।।८०।।

णवि कुव्वइ कम्मगुणे जीवो कम्मं तहेव जीव गुणे।

अण्णोण्णणिमित्तेण दु परिणामं जाण दोहंपि।।८१।।

[समयसारे कुन्दकुन्दाचार्यः]

યતશ્ચૈવં તત:-

પરોપકૃતિમુત્સૃજ્ય સ્વોપકારપરો ભવ ।

ઉપકુર્વન્પરસ્યાજ્ઞો દશ્યમાનસ્ય લોકવત્ ॥૩૨ ॥

કર્મ તો જડ છે. તેને તો સુખ-દુઃખ નહિ હોવાથી હિત-અહિત હોતું નથી, પણ જીવના હીનાધિક પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ તે બળવાન કે બળહીન કહેવાય છે. જીવના વર્તમાન પુરુષાર્થ ઉપર જ કર્મના બળનું માપ વ્યવહારે અંકાય છે. કર્મનો જ્યારે સંચય થાય છે ત્યારે કર્મ પોતાનું હિત ઈચ્છે છે એમ કહેવાય છે. તે જડ હોવાથી તેને ચાહના કે ઈચ્છા હોતી નથી. કર્મ કર્મનું હિત ઈચ્છે છે એટલે કર્માવિષ્ટ જીવ કર્મનો સંચય કરે છે- એવો ટીકાકારનો કહેવાનો ભાવ છે.

જ્યારે જીવ સ્વ-સ્વરૂપનું ભાન કરી, પરથી હઠી સ્વસન્મુખ તરફનો પુરુષાર્થ જેમ જેમ વધારતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું (જીવનું) બળ વધતું જાય છે અને કર્મનું નિમિત્તપણું તૂટતું જાય છે. એ સમયે જીવની સબળતા થઈ અને કર્મની નિર્બળતા થઈ એમ કહેવામાં આવે છે.*

જ્યારે જીવ સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ પર તરફનું-કર્મ, નિમિત્તાદિ તરફ-વલણ કરી પરની સાથે એકતાબુદ્ધિરૂપ ઊંઘો પુરુષાર્થ કરે છે, ત્યારે તે કર્મને સ્વયં વશ થઈ જાય છે. એ સમયે જીવની નિર્બળતા છે અને કર્મની તે કાળે સબળતા છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

પરની સાથે એકતાબુદ્ધિ આદિ થતાં જીવને રાગદ્વેષાદિ થાય છે. આ રાગ-દ્વેષાદિના નિમિત્તે કર્મબંધ સ્વયં થાય છે, એ રીતે કર્મની સંતતિ ચાલુ રાખવામાં જીવ સ્વયં જ અપરાધી છે; કર્મ કે નિમિત્તોનો તેમાં કાંઈ દોષ નથી. કર્મનું સબળપણું કે નિર્બળપણું કહેવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે.

‘અજ્ઞાની જીવના પરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણમે છે અને પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને અજ્ઞાની જીવ પણ પરિણમે છે. એમ જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પરસ્પર માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ છે, પણ પરસ્પર કર્તા-કર્મભાવ નથી.’ ૩૧. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા. ૮૦, ૮૧, ૮૨ ની ટીકા)

એમ છે તેથી:-

* ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ,

વર્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ. ૭૮

(શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કૃત- ‘આત્મસિદ્ધિ’ ... ૭૮)

દશ્યમાન દેહાદિનો, મૂઠ કરે ઉપકાર,

ત્યાગી પર ઉપકારને, કર નિજનો ઉપકાર. ૩૨.

૭૪)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- પરસ્ય કર્મણો દેહાદેર્વા અવિદ્યાવશાત્ ક્રિયમાણમુપકારં વિદ્યાભ્યાસેન ત્યક્ત્વાત્માનુગ્રહપ્રધાનો ભવ ત્વં। કિં કુર્વન્સન્? ઉપકુર્વન્! કસ્ય, પરસ્ય સર્વથા સ્વસ્માદ્વાહ્યસ્ય દશ્યમાનસ્યેન્દ્રિયૈરનુભૂયમાનસ્ય દેહાદેઃ। કિં વિશિષ્ટો યતસ્ત્વં? અજ્ઞસ્તત્ત્વાનભિજ્ઞઃ। કિંવલ્લોકવત્। યથા લોકઃ પરં પરત્વેનાજાનંસ્તસ્યોપકુર્વન્નપિ તં તત્ત્વેન જ્ઞાત્વા તદુપકારં ત્યક્ત્વા સ્વોપકારો ભવત્યેવં ત્વમપિ ભવેત્યર્થઃ।। ૩૨।।

શ્લોક-૩૨

અન્વયાર્થઃ- [અજ્ઞઃ લોકવત્] તું લોક સમાન મૂઢ થઈ [દશ્યમાનસ્ય પરસ્ય] દેખવામાં આવતા (શરીરાદિ) પર પદાર્થનો [ઉપકુર્વન્] ઉપકાર કરે છે. (હવે) તું [પરોપકૃતિં] પરના ઉપકારની ઇચ્છા [ઉત્સૃજ્ય] છોડી દઈ [સ્વોપકારપરઃ ભવ] પોતાના ઉપકારમાં તત્પર થા.

ટીકા:- અવિદ્યાના વશે પરનો એટલે કર્મનો અથવા શરીરાદિકનો કરવામાં આવતા ઉપકારનો, વિદ્યાના (સમ્યગ્જ્ઞાનના) અભ્યાસથી ત્યાગ કરી, તું પ્રધાનપણે પોતાનો (આત્માનો) અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરવામાં તત્પર થા. શું કરતો (તું)? ઉપકાર કરતો. કોનો? પરનો અર્થાત્ સર્વથા પોતાનાથી બાહ્ય(ભિન્ન) દેખાતા તથા ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવમાં આવતા શરીરાદિનો (ઉપકાર કરતો); કારણ કે (તું) કેવો છે? તું અજ્ઞાની-તત્ત્વોનો અજાણ છો. કોની માફક? લોકોની માફક. જેમ (અજ્ઞાની) લોક જ્યાં સુધી પરને પરરૂપ નથી જાણતો, ત્યાં સુધી તેનો ઉપકાર કરે છે, પરંતુ તેને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી (અર્થાત્ સ્વને સ્વ-રૂપ અને પરને પરરૂપ જાણ્યા પછી) તેનો ઉપકાર કરવો છોડી દે છે અને પોતાનો ઉપકાર કરવા તત્પર થાય છે, તેમ તું પણ તત્પર થા (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાની બની આત્મોપકાર કરવા તું તત્પર થા) - એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થઃ- અજ્ઞાનને લીધે અજ્ઞાની જીવ જ્યાં સુધી કર્મ તથા શરીરાદિને પરરૂપ નથી જાણતો ત્યાંસુધી તે તેનું ભલું કરવાની- તેના ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેને ભેદવિજ્ઞાનના બળે સ્વ-પરની ભિન્નતા ભાસે છે અર્થાત્ તે સ્વને સ્વ-રૂપ અને પરને પરરૂપ જાણે છે, ત્યારે તેને પર ઉપર ઉપકાર કરવાનો ભાવ છૂટી જાય છે અને તે સ્વસન્મુખ થઈ પોતાના આત્મા ઉપર ઉપકાર કરવા ઉદમશીલ બને છે.

શ્રી પૂજ્યપાદાર્યે 'સમાધિતંત્ર' શ્લોક ૩૧ માં કહ્યું છે કે:-

અથાહ શિષ્યઃ, કથં તયોર્વિશેષ ઇતિ કેનોપાયેન સ્વપરયોર્ભેદો વિજ્ઞાયેત। તદ્ધિ જ્ઞાતુશ્ચ કિં સ્યાદિત્યર્થઃ।

ગુરુરાહ-

ગુરુદેશાદભ્યાસાત્સંવિત્તેઃ સ્વપરાન્તરં।

જાનાતિ યઃ સ જાનાતિ મોક્ષસૌખ્યં નિરન્તરમ્।।૩૩।।

‘આ શરીર જડ છે. તે સુખ-દુઃખને કાંઈ જાણતું નથી, છતાં મૂઢબુદ્ધિ-બહિરાત્મા તેનામાં નિગ્રહ-અનુગ્રહબુદ્ધિ (અપકાર-ઉપકારબુદ્ધિ) કરે છે.’

આ જીવ, વસ્તુસ્વરૂપથી અજાણ હોવાથી પોતાના આત્માથી સર્વથા ભિન્ન શરીરાદિનું કાંઈ કરી શકતો નથી તો પણ અજ્ઞાનથી તેની રક્ષા કરવા આદિરૂપ ઉપકાર કરવાના વિકલ્પમાં લાગ્યો રહે છે; માટે આચાર્યનો તેને ઉપદેશ છે કે, ‘અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તત્ત્વજ્ઞાની બન અને પર ઉપકાર કરવાનો વિકલ્પ છોડી શુદ્ધાત્મા બનવારૂપ આત્મોપકાર કર.’

અહીં શિષ્ય કહે છે- કઈ રીતે તે બંને વચ્ચેનો ભેદ જણાય? અર્થાત્ કયા ઉપાયથી સ્વ-પરનો ભેદ જણાય? તે ભેદ જાણનારને શું (લાભ) થાય? એવો અર્થ છે.

આચાર્ય કહે છે:-

શ્લોક-૩૩

[યઃ] જે [ગુરુપદેશાત્] ગુરુના ઉપદેશથી [અભ્યાસાત્] અભ્યાસ દ્વારા [સંવિત્તેઃ] સ્વસંવેદનથી [સ્વપરાન્તરં] સ્વ-પરનો ભેદ [જાનાતિ] જાણે છે [સઃ] તે [નિરન્તરં] નિરંતર [મોક્ષસૌખ્યં] મોક્ષનું સુખ [જાનાતિ] અનુભવે છે.

૧.ન જાનન્તિ શરીરાણિ સુખ-દુઃખાન્યબુદ્ધયઃ।

નિગ્રહાનુગ્રહધિયં તથાપ્યત્રૈવ કુર્વતે।।૬૧।।

[સમાધિતંત્રે, શ્રી પૂજયપાદાચાર્યઃ]

ગુરુ-ઉપદેશ, અભ્યાસ ને, સંવેદનથી જેહ,

જાણે નિજ-પર ભેદને, વેદે શિવ-સુખ તેહ. ૩૩.

૭૬)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ટીકા- યો જાનાતિ । કિં ? તત્સ્વપરાંતરં આત્મ-પરયોર્ભેદં , યઃ સ્વાત્માનં પરસ્માદ્ભિન્નં પશ્યતીત્યર્થઃ । કુત્ હેતોઃ ? સંવિત્તેર્લક્ષણતઃ સ્વલક્ષ્યાનુભવાત્ । ઇષોઽપિ કુતઃ ? અભ્યાસાત્ અભ્યાસભાવનાતઃ । ઇષોઽપિ ગુરુપદેશાત્ ધર્માચાર્યસ્યાત્મનશ્ચ સુદૃઢસ્વ-પર-વિવેકજ્ઞાનોત્પાદકવાક્યાત્ । સ તથાન્યાપોઢસ્વાત્માનુભવિતા મોક્ષસૌખ્યં નિરન્તરમવિ-ચ્છિન્નમનુભવતિ । કર્મવિવિક્તાનુભાવ્યવિનાભાવિત્વાત્તસ્ય ।

તથાચોક્તં [તત્ત્વાનુશાસને] -

‘ તમેવાનુભવંશ્રાયમૈકાઞ્ચ યં પરમૃચ્છતિ ।

તથાત્માધીનમાનંદમેતિ વાચામગોચરમ્ ’ ॥૧૭૦॥ ।। ઇત્યાદિ

ટીકા:- જે જાણે છે. શું તે ? સ્વ-પરનું અન્તર અર્થાત્ આત્મા અને પરનો ભેદ -અર્થાત્ જે પોતાના આત્માને પરથી ભિન્ન દેખે છે (જાણે છે) - એવો અર્થ છે. ક્યા કારણથી ? સંવિત્તિથી (સ્વસંવેદનથી) અર્થાત્ લક્ષણથી પોતાના લક્ષ્યના (આત્માના) અનુભવથી. તે પણ કેવી રીતે ? અભ્યાસથી અર્થાત્ અભ્યાસની ભાવનાથી; તે (અભ્યાસ) પણ ગુરુના ઉપદેશથી અર્થાત્ ધર્માચાર્યના તથા આત્માના સુદૃઢ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વાક્યથી (થાય છે). તે તેવી રીતે સ્વાત્માને પરથી ભિન્ન અનુભવ કરનાર નિરંતર એટલે અવિચ્છિન્નપણે મોક્ષ-સુખનો અનુભવ કરે છે, કારણ કે તે (મોક્ષ-સુખનો) અનુભવ, કર્મોથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કરનારને અવિનાભાવીપણે હોય છે (બીજાને નહિ).

તથા ‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ શ્લોક ૧૭૦માં કહ્યું છે કે:-

‘ તેનો જ-આત્માનો જ અનુભવ કરતાં કરતાં આ આત્મા ઉત્કૃષ્ટ એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને વાણીને અગોચર (વાણીથી કહી શકાય નહિ તેવો) આત્માધીન આનંદ અનુભવે છે.

ભાવાર્થ:- જે, ગુરુ એટલે ધર્માચાર્ય- તેમના ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાભ્યાસના નિમિત્તે આત્મસંવેદનથી સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનનો વારંવાર અભ્યાસ કરે છે, તે આત્માને પરથી ભિન્ન અનુભવે છે અને મોક્ષસુખનો નિરંતર સ્વાદ લે છે, કારણ કે મોક્ષ-સુખનો અનુભવ કર્મો આદિથી આત્માને ભિન્ન અનુભવ કરનારને જ હોય છે, બીજાને નહિ.

પરથી ભિન્ન આત્માનો સતત અનુભવ કરનારને જ આત્મસ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિરતા (એકાગ્રતા) પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વચનાતીત અતીન્દ્રિય આત્માધીન આનંદ અનુભવે છે.

૩૩.

અથ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-કસ્તત્ર ગુરુરિતિ તત્ર મોક્ષસુખાનુભવવિષયે ?

ગુરુરાહ-

સ્વસ્મિન્સદાભિલાષિત્વાદભીષ્ટજ્ઞાપકત્વતઃ ।

સ્વયં હિત [તં] પ્રયોક્તૃત્વાદાત્મૈવ ગુરુરાત્મનઃ ॥૩૪॥

ટીકા:- યઃ ખલુ શિષ્યઃ સદા અભીક્ષ્ણં કલ્યાણમભિલષતિ તેન જિજ્ઞાસ્યમાનં તદુપાયં તં જ્ઞાપયતિ । તત્ર ચાપ્રવર્તમાનં તં પ્રવર્તયતિ સ કિલ ગુરુઃ પ્રસિદ્ધઃ । એવં ચ સત્યાત્મનઃ આત્મૈવ ગુરુઃ સ્યાત્ । કુત્વ ઇત્યાહ- સ્વયમાત્મના સ્વસ્મિન્મોક્ષસુખાભિ-

પછી શિષ્ય પૂછે છે-તે બાબતમાં કોણ ગુરુ છે? અર્થાત્ મોક્ષ-સુખના અનુભવના વિષયમાં કોણ ગુરુ છે?

ગુરુ કહે છે:-

શ્લોક-૩૪

અન્વયાર્થઃ- (આત્મા) [સ્વયં] સ્વયં [સ્વસ્મિન્] પોતાનામાં [સદાભિલાષિત્વાત્] સત્ની (કલ્યાણની યા મોક્ષ-સુખની) અભિલાષા કરતો હોવાથી, [અભીષ્ટજ્ઞાપકત્વતઃ] અભીષ્ટને (પોતાના ઇચ્છેલા મોક્ષ-સુખના ઉપાયને) બતાવતો હોવાથી અને [હિતપ્રયોક્તૃત્વાત્] પોતાના હિતમાં (મોક્ષ-સુખના ઉપાયમાં) પોતાને યોજતો હોવાથી [આત્મા એવ] આત્મા જ [આત્મનઃ] આત્માનો [ગુરુઃ અસ્તિ] ગુરુ છે.

ટીકા:- જે શિષ્ય સદા-નિરંતર કલ્યાણની (મોક્ષ-સુખની) અભિલાષા કરે છે અને તેથી તેના ઉપાયનો જિજ્ઞાસુ છે તેને (આત્મા-ગુરુ) તે ઉપાય બતાવે છે અને તે ઉપાય વિષે નહિ પ્રવર્તતા તેને તેમાં પ્રવર્તવે છે. તે ગુરુ ખરેખર પ્રસિદ્ધ છે.

એમ હોઈ, આત્માનો ગુરુ આત્મા જ હોઈ શકે.

(શિષ્ય) પૂછે છે- કેવી રીતે ?

નિજ હિત અભિલાષી સ્વયં, નિજ હિત નેતા આત્મ,

નિજ હિત પ્રેરક છે સ્વયં, આત્માનો ગુરુ આત્મ. ૩૪.

૭૮)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

લાષિણ્યાત્મનિ સત્ પ્રશસ્ત મોક્ષસુખમભીક્ષ્ણમભિલષતિ । મોક્ષસુખં મે
સમ્પદ્યતામિત્યાકાંક્ષતીત્યેવંભાવાત્ । તથાભીષ્ટસ્યાત્મના જિજ્ઞાસ્યમાનસ્ય મોક્ષસુખોપાય-
સ્યાત્મવિષયે જ્ઞાપકત્વાદેષ મોક્ષસુખોપાયો મયા સેવ્ય ઇતિ બોધકત્વાત્ । તથા હિ તે
મોક્ષસુખોપાયે સ્વયં સ્વસ્ય પ્રયોક્તૃત્વાત્ । અસ્મિન્ સુદુર્લભે મોક્ષસુખોપાયે
દુરાત્મન્નાત્મન્સ્વયમદ્યાપિ ન પ્રવૃત્તઃ ઇતિ । તત્રાવર્તમાનસ્યાત્મનઃ પ્રવર્તકત્વાત્ ।

અથ શિષ્યઃ સાક્ષેપમાહ । એવં નાન્યોપાસ્તિઃ પ્રાપ્નોતીતિ ભગવન્નુક્તનીત્યા પરસ્યગુરુત્વે
નિરસ્તે સતિ ધર્માચાર્યાદિસેવનં ન પ્રાપ્નોતિ મુમુક્ષુઃ । મુમુક્ષુણા ધર્માચાર્યાદિઃ સેવ્યો ન ભવતીતિ
ભાવઃ । ન ચૈવમેતદિતિ વાચ્યમપસિદ્ધાંતપ્રસંગાત્ ।

સ્વયં (આત્મા) આત્માવડે મોક્ષસુખના અભિલાષી આત્મામાં સત્ એટલે પ્રશસ્ત
મોક્ષસુખની નિરંતર અભિલાષા કરે છે; અર્થાત્ ‘ મોક્ષસુખ મને પ્રાપ્ત થાઓ ’ એવા
ભાવથી આકાંક્ષા કરે છે તથા અભીષ્ટ (ઇષ્ટેલા) અર્થાત્ આત્માદ્વારા જિજ્ઞાસિત
મોક્ષસુખના ઉપાયના જિજ્ઞાસુ આત્માને આત્મવિષય સંબંધી બતાવનાર હોવાથી અર્થાત્
‘ આ મોક્ષસુખનો ઉપાય મારે (આત્માએ) સેવવા યોગ્ય છે એવો બોધ કરતો હોવાથી
તથા સ્વયં મોક્ષસુખના ઉપાયમાં સ્વને (આત્માને) પ્રયુક્ત કરતો (યોજતો) હોવાથી,
‘ આ સુદુર્લભ મોક્ષસુખના ઉપાયમાં, હે દુરાત્મન્ આત્મા ! તું સ્વયં આજસુધી પ્રવૃત્ત થયો
નહિ ’ એ રીતે ત્યાં (ઉપાયમાં) અપ્રવૃત્ત આત્માને પ્રવર્તાવનાર હોવાથી (આત્મા જ
આત્માનો ગુરુ છે) .

ભાવાર્થ:- મોક્ષસુખનો અભિલાષી આત્મા સ્વયં આત્માનો ગુરુ છે, કારણ કે તે સ્વયં
જ પોતાનું કલ્યાણ ઇષ્ટે છે, તે સ્વયં પોતાને મોક્ષના ઉપાયનો બોધ કરે છે અને સ્વયં
પોતાને મોક્ષ-સુખના ઉપાયમાં યોજે છે (લગાવે છે) .

શ્રી સમાધિતંત્ર શ્લોક* ૭૫માં કહ્યું છે કે:-

‘ આત્મા જ આત્માને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે અને આત્મા જ
આત્માને નિર્વાણ પ્રતિ લઈ જાય છે, માટે નિશ્ચયથી આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે, બીજો
કોઈ ગુરુ નથી. ’

* નયત્યાત્માનમાત્મૈવ જન્મ નિર્વાણમેવ વા ।

ગુરુરાત્માત્મનસ્તસ્માન્નાન્યોઽસ્તિ પરમાર્થતઃ ।।૭૫ ।।

[સમાધિતંત્રે-શ્રીપૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

इति वदन्तं प्रत्याह-

नाज्ञो विज्ञत्वमायाति विज्ञो नाज्ञत्वमृच्छति ।

निमित्तमात्रामन्यस्तु गतेर्धर्मास्तिकायवत् ॥૩૫॥

ટીકા- ભદ્ર ! અજ્ઞસ્તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્યયોગ્યોઽભવ્યાદિર્વિજ્ઞત્વં તત્ત્વજ્ઞત્વં ધર્માચાર્યાદ્યુપ-
દેશસહસ્રેણાપિ ન ગચ્છતિ ।

तथा चोक्तम्-

અહીં શિષ્ય આક્ષેપ કરી કહે છે- “એ રીતે અન્યની ઉપાસના પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાત્ હે ભગવન્ ! ઉક્ત નીતિ અનુસાર પરના ગુરુપણાનો* અભાવ થતાં, મુમુક્ષુને ધર્માચાર્યાદિની સેવા પ્રાપ્ત થતી નથી. મુમુક્ષુને ધર્માચાર્યાદિ સેવવા યોગ્ય રહેતા નથી એવો ભાવ છે, પરંતુ એમ નથી, કારણ કે એમ કહેવામાં અપસિદ્ધાંતનો પ્રસંગ આવે છે.

આવું બોલનાર શિષ્ય પ્રતિ આચાર્ય જવાબ આપે છે:-

શ્લોક-૩૫

અન્યાર્થ:- [અજ્ઞઃ] જે પુરુષ અજ્ઞાની છે (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે અયોગ્ય છે-તે) [વિજ્ઞત્વં ન આયાતિ] વિજ્ઞ થઈ શકતો નથી અને [વિજ્ઞઃ] જે વિશેષ જ્ઞાની છે તે [અજ્ઞત્વં ન ઋચ્છતિ] અજ્ઞાની થઈ શકતો નથી; જેમ (જીવપુદ્ગલની) [ગતેઃ] ગતિમાં [ધર્માસ્તિકાયવત્ નિમિત્તમાત્રમ્] ધર્માસ્તિકાય નિમિત્તમાત્ર છે, તેમ [અન્યઃ તુ] અન્ય (પદાર્થ) પણ નિમિત્તમાત્ર (ધર્માસ્તિકાયવત્) છે.

ટીકા:- ભદ્ર ! અજ્ઞ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે અયોગ્ય અભવ્યાદિક જીવ, ધર્માચાર્યાદિના હજારો ઉપદેશોથી પણ વિજ્ઞત્વને-તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તથા કહ્યું છે કે:-

* ઈડર સરસ્વતી ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતમાં ‘ પરસ્પરગુરુત્વે નિશ્ચિતે ’ ને બદલે ‘ પરસ્યગુરુત્વે નિરસ્તે ’ શબ્દો છે અને તે યોગ્ય લાગે છે. તેથી તે પ્રમાણે અહીં અર્થ કર્યો છે.

મૂર્ખ ન જ્ઞાની થઈ શકે, જ્ઞાની મૂર્ખ ન થાય,
નિમિત્તમાત્ર સૌ અન્ય તો, ધર્મદ્રવ્યવત્ થાય. ૩૫.

૮૦)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

‘સ્વભાવિકં હિ નિષ્પત્તૌ ક્રિયાગુણમપેક્ષ્યતે ।

ન વ્યાપારશતેનાપિ શુકવત્પાઠ્યતે બકઃ’ ॥

તથા વિજ્ઞસ્તત્ત્વજ્ઞાનપરિણતો અજ્ઞત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાત્પરિભ્રંશમુપાયસહસ્રેણાપિ ન ગચ્છતિ ।

તથા ચોક્તમ્-

‘વજ્રે પતત્યપિ ભયદ્રુતવિશ્વલોકે મુક્તાધ્વનિ પ્રશમિનો ન ચલંતિ યોગાત્ ।

બોધ-પ્રદીપ-હત-મોહમહાંધકારાઃ સમ્યગ્દશઃ કિમુત શેષપરીષહેષુ’ ॥૬૩॥

નન્વેવં બાહ્યનિમિત્તક્ષેપઃ પ્રાપ્નોતીત્યત્રાહ । અન્યઃ પુનર્ગુરુવિપક્ષાદિઃ પ્રકૃતાર્થસમુત્પાદભ્રંશયોર્નિમિત્તમાત્રં સ્યાત્તત્ર યોગ્યતાયા એવ સાક્ષાત્સાધકત્વાત્ ।

‘(કોઈ કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં સ્વાભાવિક ક્રિયા અને ગુણની અપેક્ષા રહે છે. સેંકડો વ્યાપારોથી (પ્રયત્નોથી) પણ બગલો પોપટની માફક ભણાવી શકાતો નથી. ’

તેમ વિજ્ઞ એટલે તત્ત્વજ્ઞાને પરિણત જીવ હજારો ઉપાયોથી પણ અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિભ્રષ્ટ થતો નથી.

વળી ‘પદ્મનન્દિપંચવિંશતિકા’ – શ્લોક ૬૩, પૃ. ૩૩માં કહ્યું છે કે:-

‘જેના ભયથી ગભરાઈ જઈ દુનિયાના લોક માર્ગ છોડી, અહીં તહીં ભાગી જાય તેવું વજ્ર પડે છતાં પ્રશમભાવસંપન્ન યોગીઓ યોગથી (ધ્યાનથી) ચલાયમાન થતા નથી, તો જ્ઞાનરૂપી પ્રદીપથી જેમણે મોહરૂપી મહાન્ધકારને નાશ કરી દીધો છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, શેષ પરીષદો આવી પડતાં, શું ચલાયમાન થશે? (નહિ, તેઓ કદી પણ ચલાયમાન થશે નહિ).

- એ રીતે તો બાહ્ય નિમિત્તો ઊડી જશે! એમ અત્રે કહે છે.

‘અન્ય અર્થાત્ ગુરુ તથા શત્રુઆદિ, પ્રકૃત કાર્યની ઉત્પત્તિમાં તથા નાશમાં નિમિત્તમાત્ર છે, કારણ કે ત્યાં યોગ્યતા જ સાક્ષાત્ સાધક છે.

કસ્યા: કો યથેત્યત્રાહ, ગતેરિત્યાદિ। અયમર્થો યથા યુગપદ્માવિગતિ-
પરિમાણોન્મુખાનાં ભાવાનાં સ્વકીયા ગતિશક્તિરેવ ગતે: સાક્ષાહ્નિકા, તદ્વૈકલ્પે તસ્યા:
કેનાપિ કર્તુમશક્યત્વાત્। ધર્માસ્તિકાયસ્તુ ગત્યુપગ્રાહકદ્રવ્યવિશેષસ્તસ્યા:
સહકારિકારણમાત્રં સ્યાદેવં પ્રકૃતેઽપિ। અતો વ્યવહારાદેવ ગુર્વાદે: શુશ્રૂષા પ્રતિપત્તવ્યા।

કોનો કોણ ? જેમ ' ગતેરિત્યાદિ ' ઠ થી અહીં કહે છે તેમ.

આનો અર્થ એ છે કે- જેમ કે યુગપદ્ (એકી સાથે) ભાવી ગતિરૂપ પરિણામ માટે ઉન્મુખ (તે તરફ વલણવાળા) પદાર્થોની પોતાની ગમનશક્તિ જ ગતિને સાક્ષાત્ ઉત્પન્ન કરે છે; તેના વિકલપણામાં (એટલે પદાર્થો ગમન પ્રતિ ઉન્મુખતા ન હોય ત્યારે) તેમાં કોઈથી (કાંઈ) કરવું અશક્ય છે (અર્થાત્ તેમાં કોઈ ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ). ધર્માસ્તિકાય તો ગતિ-ઉપગ્રાહકરૂપ (ગતિમાં નિમિત્તરૂપ) દ્રવ્યવિશેષ છે; તે તેને (ગતિને) સહકારી કારણમાત્ર છે. એ રીતે પ્રકૃતમાં પણ (આ વિષયમાં પણ) સમજવું. તેથી વ્યવહારથી જ ગુરુ આદિની શુશ્રૂષા (સેવા) કરવી યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બનવાની યોગ્યતા પોતાના આત્મામાં જ છે. ગુરુ આદિ તો બાહ્ય નિમિત્તમાત્ર છે, તેઓ કોઈને જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બનાવી શકતા નથી.

પદાર્થોમાં પરિણમન માટે જે ઉન્મુખ યોગ્યતા હોય છે તે રૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન (નિષ્પન્ન) થાય છે, કારણ કે **કારણાનુવિધાયીનિ કાર્યાણિ-** કારણ જેવાં જ કાર્યો હોય છે. અન્ય પદાર્થો તો તેના પરિણમનમાં નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રત્યેક પદાર્થની પરિણમન-ઉન્મુખતા જ-ક્ષણિક ઉપાદાન જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે.

જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ગમન કરવાની સ્વયં શક્તિ છે, તેથી જે સમયે તેઓ પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિની જે પ્રકારની પરિણમન-ઉન્મુખતાથી ગમન કરે છે તે પ્રકારે તે સમયે ધર્મદ્રવ્ય, તેમના ગમનમાં નિમિત્તમાત્ર હોય છે. પરિણામ પ્રતિ પદાર્થોની ઉન્મુખતા જ (તે સમયની યોગ્યતા જ) કાર્યનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કારણ છે.

ગુરુ શિષ્યને શીખવે છે- એ વ્યવહારનયનું- નિમિત્તનું કથન છે, એટલે કે શિષ્ય પોતાની ઉપાદાનશક્તિથી શીખે તો ગુરુ નિમિત્તમાત્ર કહેવાય. આ કથન, કાર્યોત્પત્તિસમયે અનુકૂળ ક્યું નિમિત્ત હતું તેનું જ્ઞાન કરાવી તેના તરફનું વલણ છોડાવવા માટે છે, એમ સમજવું.

૮૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અથાહ શિષ્યઃ। અભ્યાસઃ કથમિતિ। અભ્યાસપ્રયોગોપાયપ્રશ્નોડયં। અભ્યાસઃ કથ્યત
ઈતિ ક્વચિત્ પાઠઃ। તત્રાભ્યાસઃ સ્યાત્ ભૂયોભૂયઃ પ્રવૃત્તિલક્ષણત્વેન સુપ્રસિદ્ધત્વાત્તસ્ય
સ્થાનનિયમાદિરુપેણોદેશઃ ક્રિયત્ ઇત્યર્થઃ। એવં સંવિત્તિરુચ્યત્ ઇત્યુત્તરપાતનિકાયા અપિ
વ્યાખ્યાનમેતત્પાઠાપેક્ષયા દ્રષ્ટવ્યમ્।

તથા ચ ગુરુરેવૈતે વાક્યે વ્યાખ્યેયે। શિષ્યબોધાર્થં ગુરુરાહ-

અભવચ્ચિત્તવિક્ષેપ એકાંતે તત્ત્વસંસ્થિતઃ।

અભ્યસ્યેદભિયોગેન યોગી તત્ત્વં નિજાત્મનઃ।।૩૬।।

વસ્તુતઃ કોઈ કોઈને શીખવી શકે નહિ, કારણ કે એ સિદ્ધાંત છે કે ‘સર્વ દ્રવ્યો
પોતપોતાના સ્વભાવથી ઊપજે છે, અન્ય દ્રવ્યથી અન્ય દ્રવ્યના ગુણની (પર્યાયની) ઉત્પત્તિ
કરી શકાતી નથી.’ *

છ એ દ્રવ્યોની વિકારી કે અવિકારી પર્યાયોમાં બધાં નિમિત્તો ધર્માસ્તિકાયવત્
નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રેરક અને ઉદાસીન નિમિત્તો તેના પેટા પ્રકારો છે, પરંતુ ઉપાદાન પ્રત્યે તો
તે સદા ધર્માસ્તિકાયવત્ ઉદાસીન નિમિત્તમાત્ર છે.

હવે શિષ્ય કહે છે- (આત્મસ્વરૂપનો) અભ્યાસ કેવી રીતે (કરાય)? આ અભ્યાસના
પ્રયોગના ઉપાય સંબંધી પ્રશ્ન છે.

(કોઈ ઠેકાણે ‘અભ્યાસઃ કથ્યતે’ - અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે- એવો પાઠ છે). ત્યાં
(તે બાબતમાં) વારંવાર પ્રવૃત્તિ લક્ષણાત્મક અભ્યાસ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે; તેના સ્થાન
નિયમાદિરૂપે અભ્યાસસંબંધી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે- એવો અર્થ છે.

એ રીતે સંવિત્તિ (સ્વસંવેદન) સંબંધી કહેવામાં આવે છે- એમ પાઠની અપેક્ષાએ
ઉત્તર પાતનિકાનું પણ વ્યાખ્યાન સમજવું (અર્થાત્ સાથે સાથે સંવિત્તિનું પણ વર્ણન
સમજવું). ૩૫.

ગુરુને જ તે બંને વાક્યોની વ્યાખ્યા કરવી યોગ્ય છે.

શિષ્યના બોધ માટે ગુરુ કહે છે:-

* કો દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉત્પાદ નહિ ગુણનો કરે,
તેથી બધાંય દ્રવ્ય નિજ સ્વભાવથી ઊપજે ખરે.

(શ્રી સમયસાર ગુ. આવૃત્તિ ગાથા-૩૭૨)

ક્ષોભરહિત એકાન્તમાં સ્વરૂપ સ્થિર થઈ ખાસ,

યોગી તજ પરમાદને કરે તુ તત્વાભ્યાસ. ૩૬.

ટીકા- અભ્યસ્યેદ્ભાવયેત્કોસૌ? યોગી સંયમી। કિં? તત્ત્વં યથાત્મ્યં। કસ્ય? નિજાત્મનઃ। કેન? અભિયોગેન આલસ્યનિદ્રાદિનિરાસેન? ક્વ? એકાંતે યોગ્યશૂન્યગૃહાદૌ। કિં વિશિષ્ટઃસન્-? અભવન્નજાયમાનશ્ચિત્તસ્ય મનસો વિક્ષેપો રાગાદિસંક્ષોભો યસ્ય સોડ્યમિત્થંભૂતઃ સન્। કિંભૂતો ભૂત્વા? તથાભૂત ઇત્યાહ। તત્ત્વસંસ્થિતસ્તત્ત્વે હેયે ઉપાદેયે ચ ગુરુપદેશાન્નિશ્ચલધીઃ યદિ વા તત્ત્વેન સાધ્યે વસ્તુનિ સમ્યક્ સ્થિતો યથોક્તકાયોત્સર્ગાદિના વ્યવસ્થિતઃ।

શ્લોક-૩૬

અન્વયાર્થઃ- [અભવત્ ચિત્તવિક્ષેપઃ] જેના ચિત્તમાં ક્ષોભ નથી (અર્થાત્ જેના ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર પરિણતિરૂપ ક્ષોભ-વિક્ષેપ નથી) તથા જે [તત્ત્વસંસ્થિતઃ] તત્ત્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સારી રીતે સ્થિત છે તેવા (યોગી) યોગીએ [અભિયોગેન] સાવધાનીપૂર્વક (અર્થાત્ આળસ, નિદ્રાદિના પરિત્યાગપૂર્વક) [એકાન્તે] એકાન્તસ્થાનમાં [નિજાત્મનઃ તત્ત્વં] પોતાના આત્મતત્ત્વનો [અભ્યસ્યેત્] અભ્યાસ કરવો.

ટીકાઃ- અભ્યાસ કરવો-ભાવવો. કોણે તે? યોગીએ-સંયમીએ. શું (અભ્યાસ કરવો)? આત્માસંબંધી તત્ત્વનો. કોનો? નિજ આત્માનો (-પોતાના સ્વરૂપનો) શા વડે? અભિયોગ વડે અર્થાત્ આળસ, નિદ્રાદિના ત્યાગ વડે. ક્યાં (અભ્યાસ કરવો)? એકાન્તમાં એટલે યોગ્ય ખાલી ગૃહાદિમાં. કેવા પ્રકારનો થઈને? જેના ચિત્તમાં-મનમાં વિક્ષેપ અર્થાત્ રાગાદિરૂપ ક્ષોભ નથી તેવો થઈને? કહે છે, ‘આવો’ કેવા થઈને- તત્ત્વમાં સારી રીતે સ્થિત અર્થાત્ તત્ત્વ એટલે હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં ગુરુના ઉપદેશથી જેની બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ ગઈ છે તેવો થઈને અથવા પરમાર્થરૂપે સાધ્ય વસ્તુમાં સમ્યક્પ્રકારે સ્થિત એટલે જેવા કહ્યા છે તેવા કાયોત્સર્ગાદિદ્વારા વ્યવસ્થિત-થઈને.

ભાવાર્થઃ- જ્યાં સુધી રાગ-દ્વેષાદિ વિકલ્પોથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત રહે છે- આકુલિત રહે છે, ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી. સમાધિતંત્ર શ્લોક ઉપમાં કહ્યું છે કે:-

“ જેનું મનરૂપી જલ રાગ-દ્વેષાદિ તરંગોથી ચંચલ (વિક્ષિપ્ત) થતું નથી, તે જ પુરુષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે; રાગ-દ્વેષાદિ કલ્મ્ભોલોથી આકુલિતચિત્તવાળો પુરુષ આત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ કરી શકતો નથી. ” *

* રાગદ્વેષાદિકલ્મ્ભોલૈરલોલં યન્મનોજલમ્।

સ પશ્યત્યાત્મનસ્તતત્ત્વં તત્ તત્ત્વં નેતરો જનઃ।।૩૫।।

[સમાધિતંત્રે-શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

૮૪)

ઇષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

અત્રાહ શિષ્યઃ સંવિત્તિરિતિ અભ્યાસઃ કથમિત્યનુવર્ત્યન્તે નાયમર્થઃ સંયમ્યતે ।
ભગવન્ ! ઉક્તલક્ષણસંવિત્તિઃ પ્રવર્તમાના કેનોપાયેન યોગિનો વિજ્ઞાયતે કથં ચ પ્રતિક્ષણં
પ્રકર્ષમાપદ્યતે ।

અત્રાચાર્યો વક્તિ । ઉચ્યત ઇતિ ધીમન્નાકર્ણય વર્ણ્યતે તલ્લિંગં તાવન્મયેત્યર્થઃ ।

યથા યથા સમાયાતિ સંવિતૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ।

તથા તથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ ॥૩૭॥

માટે યોગીએ પ્રથમ ગુરુના ઉપદેશથી હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ નિશ્ચલ કરી પોતાના ચિત્તને મોહ-ક્ષોભરહિત કરવું. પછી કાયોત્સર્ગાદિદ્વારા વ્યવસ્થિત થઈ એકાન્તમાં-શૂન્ય ગૃહમાં કે પર્વતની ગુફામાં- આળસ તથા નિદ્રાદિનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવો.

આ શ્લોકમાં આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસ માટે આચાર્યે નીચેના મુખ્ય ત્રણ ઉપાયો સૂચવ્યા છે:-

૧. ગુરુના ઉપદેશદ્વારા હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં અર્થાત્ સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવી;

૨. ચિત્તને મોહ-ક્ષોભરહિત કરવું અર્થાત્ રાગ-દ્વેષાદિ વિકલ્પોથી વિક્ષિત ન કરવું;

૩. પ્રમાદનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં આત્મસ્વરૂપના અનુભવનો અભ્યાસ કરવો. ૩૬.

હવે શિષ્ય કહે છે- ‘સંવિત્તિ’ એટલે અભ્યાસ કેવી રીતે અનુવર્તય (કરાય)? આ અર્થ (ભાવ) સંયમિત કરાતો નથી (- અર્થાત્ આટલાથી પૂરો થતો નથી).

ભગવાન! ઉક્ત લક્ષણવાળી સંવિત્તિ (આત્માનુભવ) થઈ રહી છે તે યોગીને ક્યા ઉપાયથી જાણી શકાય? અને પ્રતિક્ષણ તેનો પ્રકર્ષ થઈ રહ્યો છે તે પણ કેવી રીતે જાણી શકાય?

અહીં આચાર્ય કહે છે- ‘હે ધીમન્! સાંભળ, હું તેના ચિહ્નનું વર્ણન કરું છું’ - એવો અર્થ છે.

જ્યમ જ્યમ સંવેદન વિષે આવે ઉત્તમ તત્ત્વ,

સુલભ મળે વિષયો છતાં, જરીયે કરે ન મમત્વ. ૩૭.

ટીકા- યેન યેન પ્રકારેણ સંવિત્તૌ વિશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં સાંમુખ્યેનાગચ્છતિ યોગિનઃ તથા તથાનાયાસલભ્યા અપિ રમ્યેન્દ્રિયાર્થા ભોગ્યબુદ્ધિં નોત્પાદયન્તિ મહાસુખલભ્વાલ્પસુખકારણાનાં લોકેઽપ્યનાદરણીયત્વદર્શનાત્ । તથા ચોક્તમ્-

“ શમસુખશીલિતમનસામશનમપિ દ્વેષમેતિ કિમુ કામાઃ ।

સ્થલમપિ દહતિ ઝ્ઞષાણાં કિમંગં પુનરજ્જમજ્જરાઃ ” ॥૧॥

અતો વિષયારુચિરેવ યોગિનઃ સ્વાત્મસંવિત્તેર્ગમિકો તદભાવે તદભાવાત્ પ્રકૃષ્યમાણાયાં ચ વિષયારુચૌ સ્વાત્મસંવિત્તિઃ પ્રકૃષ્યતે ।

શ્લોક-૩૭

અન્વયાર્થઃ- [યથા યથા] જેમ જેમ [ઉત્તમં તત્ત્વં] ઉત્તમ તત્ત્વ [સંવિત્તૌ] અનુભવમાં [સમાયાતિ] આવે છે, [તથા તથા] તેમ તેમ [સુલભાઃ અપિ વિષયાઃ] સુલભ વિષયો પણ [ન રોચન્તે] રુચતા નથી (ગમતા નથી).

ટીકા:- જે જે પ્રકારે યોગીની સંવિત્તિમાં (સ્વાનુભવરૂપ સંવેદનમાં) શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ આવે છે (ઝલકે છે) સન્મુખ થાય છે તેમ અનાયાસે (સહજમાં) પ્રાપ્ત થતા રમ્ય (રમણીક) ઇન્દ્રિયવિષયો પણ ભોગ્યબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, (ભોગવવા-યોગ્ય છે એવી બુદ્ધિ-ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી), કારણ કે મહાસુખની પ્રાપ્તિ થતાં અલ્પસુખનાં કારણો પ્રતિ લોકમાં (દુનિયામાં) પણ અનાદર દેખાય છે. કહ્યું છે કે-

‘ જેમનું મન શાન્તિ-સુખથી સંપન્ન છે તેવા (મહાપુરુષોને) ભોજન પણ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે (અર્થાત્ તેમને ભોજન પણ ગમતું નથી- તે પ્રતિ ઉદાસીન હોય છે), તો વિષય-ભોગોની વાત જ શું કરવી? (અર્થાત્ તેમને વિષય-ભોગો રુચિકર લાગતા નથી). માછલીઓના અંગને જમીન જ બાળે છે, તો અગ્નિના અંગારાની તો વાત જ શું! (તે તો તેને બાળી જ નાખે).

તેથી વિષયોની અરુચિ જ યોગીની સ્વાત્મ-સંવિત્તિ (સ્વાત્માનુભવ) નું જ્ઞાન કરાવે છે.

તેના અભાવમાં (અર્થાત્ સ્વાત્મ-સંવિત્તિના અભાવમાં) તેનો (એટલે વિષયો પ્રતિ અરુચિનો) અભાવ હોય છે, અને વિષયો પ્રતિ અરુચિ વધતાં સ્વાત્મસંવિત્તિ પણ પ્રકર્ષતા પામે છે (વૃદ્ધિ પામે છે).

તદ્યથા-

યથા યથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ ।

તથા તથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥૩૮॥

ટીકા- અત્રાપિ પૂર્વબદ્ધચાખ્યાનં । તથાચોક્તમ્ ।

[સમયસારકલશાયાં] -

“ વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન ,
સ્વયમપિ નિભૃતઃ સન્પશ્ય ષળ્માસમેકં ।
હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્ગિન્નધામ્નો ,
નનુ કિમનુપલબ્ધિર્ભાતિ કિંચોપલબ્ધિઃ ” ॥

ભાવાર્થ:- આત્મસ્વરૂપનું ભાન થતાં, વિષયો પ્રતિ ભોગ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ જેમ યોગીને સ્વાનુભવરૂપ સ્વસંવેદનમાં આત્માનો આનંદ આવે છે, તેમ તેમ સુલભ્ય રમ્ય વિષયો તરફથી પણ તેનું મન હઠતું જાય છે, અર્થાત્ સુંદર લાગતા વિષયો પણ તેને આકર્ષી શકતા નથી. જેને ભોજન પણ સારું લાગે નહિ, તેને વિષય-ભોગ કેમ રુચે? કારણ કે આધ્યાત્મિક આનંદ આગળ વિષય-ભોગનો આનંદ તેને તુચ્છ-નીરસ લાગે છે. લોકમાં પણ એ રીત છે કે અધિક સુખનું કારણ પ્રાપ્ત થતાં અલ્પ સુખનાં કારણો પ્રતિ લોકોને અનાદર (અરુચિ) થાય છે.

માટે વિષયોની અરુચિ જ યોગીની સ્વાત્મ-સંવિત્તિને પ્રગટ કરે છે. ૩૭.

તે આ પ્રમાણે છે:-

શ્લોક-૩૮

અન્વયાર્થ:- [યથા યથા] જેમ જેમ [સુલભાઃ અપિ વિષયાઃ] સુલભ (સહજ પ્રાપ્ત) ઇન્દ્રિય-વિષયો પણ [ન રોચન્તે] રુચતા નથી (ગમતા નથી) [તથા તથા] તેમ તેમ [સંવિત્તૌ] સ્વાત્મ-સંવેદનમાં [ઉત્તમમ્ તત્ત્વમ્] ઉત્તમ નિજાત્મ-તત્ત્વ [સમાયાતિ] આવતું જાય છે.

ટીકા:- અહીં પણ પૂર્વવત્ વ્યાખ્યાન સમજવું; તથા

શ્રી સમયસારકલશ શ્લોક ૩૮માં કહ્યું છે કે-

જેમ જેમ વિષયો સુલભ, પણ નહિ રુચિમાં આય,

તેમ તેમ આત્મ-તત્ત્વમાં, અનુભવ વધતો જાય. ૩૮

પ્રકૃષ્યમાણાયાં ચ સ્વાત્મસંવિત્તૌ યાનિ ચિહ્નાનિ સ્યુસ્તાન્યાકર્ણય । યથા-

નિશામયતિ નિ:શેષમિન્દ્રજાલોપમ્ જગત્ ।

સ્પૃહયત્યાત્મલાભાય ગત્વાન્યત્રાનુતપ્યતે ॥૩૧॥

ટીકા- યોગીત્યન્તદીપકત્વાત્સર્વત્ર યોજ્યઃ । સ્વાત્મસંવિત્તિરસિકો ધ્યાતા

“હે ભવ્ય! તને બીજો નકામા કોલાહલ કરવાથી શું લાભ છે? એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચળ લીન થઈ દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી પોતાના હૃદય-સરોવરમાં જેનું તેજ, પ્રતાપ, પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે એવા આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે.”

ભાવાર્થ:- વિષયોની રુચિ ન હોવાથી એ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. જેમ જેમ ઈન્દ્રિય-વિષયો પ્રત્યે વિરક્તિ (ઉદાસીનતા) વધતી જાય છે તેમ તેમ સ્વાત્મ-સંવેદનમાં-શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

માટે પર પદાર્થો સંબંધી સર્વ સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરી, વિષયોથી મન વ્યાવૃત્ત કરી, એકાન્તમાં સ્વાત્મના અવલોકનનો અભ્યાસ કરવો, તેનાથી થોડા સમયમાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૮.

સ્વાત્મ-સંવિત્તિ વધતાં જે ચિહ્નો થાય છે તે સાંભળ; જેમકે -

શ્લોક-૩૯

અન્વયાર્થ:- યોગી [નિ:શેષં જગત્] સમસ્ત જગતને [ઇન્દ્રજાલોપમ્] ઈન્દ્રજાલ સમાન [નિશામયતિ] સમજે છે (દેખે છે), [આત્મલાભાય] આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે [સ્પૃહયતિ] સ્પૃહા (અભિલાષા) કરે છે અને [અન્યત્ર ગત્વા અનુતપ્યતે] અન્યત્ર (અન્ય વિષયમાં) લાગી જાય, તો તે પશ્ચાતાપ કરે છે.

ટીકા:- ‘યોગી’ શબ્દ અન્ત દીપક હોવાથી બધે યોજવો (અર્થાત્ નિશામયતિ, સ્પૃહયતિ આદિ ક્રિયાપદો સાથે તેને કર્તા તરીકે યોજવો).

ઈન્દ્રજાલ સમ દેખ જગ, આતમહિત ચિત્ત લાય,

અન્યત્ર ચિત્ત જાય જો, મનમાં તે પસ્તાય. ૩૯.

૮૮)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

ચરાચરં બહિર્વસ્તુજાતમવશ્યોપેક્ષણિયતયા હાનોપાદાનબુદ્ધિવિષયત્વાદિન્દ્રજાલિકોપ-
દર્શિતસર્પહારાદિપદાર્થસાર્થસદૃશં પશ્યતિ। તથાત્મલાભાય સ્પૃહયિતિ
ચિદાનન્દસ્વરૂપમાત્માનં સંવેદયિતુમિચ્છતિ। તથા અત્યન્ત્ર સ્વાત્મવ્યતિરિક્તે યત્ર ક્વાપિ
વસ્તુનિ પૂર્વસંસ્કારાદિવશાત્મનોવાક્કાયૈર્ગત્વા વ્યાવૃત્ય અનુતપ્યતે સ્વયમેવ, આઃ કથં
મયેદમના-ત્મીનમનુષ્ટિતમિતિ પશ્ચાત્તાપં કરોતિ।

સ્વાત્મ-સંવેદનમાં જેને રસ છે તેવો ધ્યાતા (યોગી) ચર (જંગમ), અચર (સ્થાવર)
રૂપ બાહ્ય વસ્તુ-સમૂહને, ઇન્દ્રજાલિક દ્વારા બતાવેલા સર્પ, હારાદિ પદાર્થ-સમૂહ સમાન દેખે
છે, કારણ કે અવશ્ય ઉપેક્ષણીયપણાને લીધે (તે વસ્તુઓ) ત્યાગ-ગ્રહણ (વિષયક) બુદ્ધિનો
વિષય છે; તથા તે આત્મલાભ માટે સ્પૃહા (ઇચ્છા) કરે છે, અર્થાત્ ચિદાનન્દસ્વરૂપ આત્માનો
અનુભવ કરવા ઇચ્છે છે; તથા અન્યત્ર અર્થાત્ સ્વાત્માને છોડી અન્ય કોઈપણ વસ્તુમાં,
પૂર્વના સંસ્કારાદિવશ મન-વચન-ક્રાયથી પ્રવૃત્તિ કરે તો ત્યાંથી હઠી (પાછા વળી) સ્વયં જ
પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે “ અરે! મારાથી અનાત્મીન (આત્માને અહિતરૂપ) અનુષ્ઠાન કેમ થયું? ”
એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

ભાવાર્થ:- જેને સ્વાત્મ-સંવેદનમાં રસ છે-આનંદ આવે છે તેને જગતના સ્થાવર અને
જંગમરૂપ સમસ્ત બાહ્ય પદાર્થો તથા ઇન્દ્રિય-વિષયો ઇન્દ્રજાલ સમાન નિઃસાર તથા વિનશ્ચર
પ્રતીત થાય છે. તેને હવે સાંસારિક વિષય-ભોગની ઇચ્છા થતી નથી, પરંતુ આત્મસ્વરૂપની
જ પ્રાપ્તિ માટે પ્રબલ ભાવના રહ્યા કરે છે.

આત્મસ્વરૂપને છોડી અન્ય પદાર્થો તરફ તેની વૃત્તિ જતી નથી, અને કદાચ પૂર્વના
સંસ્કારવશ તથા પોતાની અસ્થિરતાને લીધે તે પ્રતિ મન-વચન-ક્રાય દ્વારા પ્રવૃત્તિ થઈ જાય,
તો ત્યાંથી તુરત પાછો હઠી અફસોસ કરે છે કે, “ અરે! મારા સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ, કું
આત્માનું અહિત કરી બેઠો! ” એમ તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને આત્મ-નિન્દા-ગર્હાદિ કરી
પોતાની શુદ્ધિ કરે છે.

જ્ઞાની જગતના પદોર્થોને જ્ઞેય સમજી આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહે છે-તે વાત દર્શાવતાં
આચાર્ય શ્રી અમિતગતિએ ‘ સુભાષિત રત્નસંદોહ ’ શ્લોક ૩૩૫માં કહ્ય છે કે-

“ આ લક્ષ્મી થોડા જ દિવસ સુખદાયક પ્રતીત થાય છે, તરુણ સ્ત્રીઓ જુવાનીમાં જ
મનને અતુલ આનંદ આપે છે, વિષય-ભોગો વીજળી સમાન ચંચળ છે અને શરીર
વ્યાધિઓથી ગ્રસિત રહે છે. એમ વિચારી ગુણવાન જ્ઞાની પુરુષો આત્મસ્વરૂપમાં જ રત
(લીન) રહે છે. ” *

* ભવત્યેષા લક્ષ્મીઃ કતિપયદિનાન્યેવ સુખદા-
તરુણ્યસ્તારુણ્યે વિદધતિ મનઃપ્રીતિમતુલાં।
તદિલ્લોલાભોગા વપુરવિચલં વ્યાધિ-કલિતં,
બુધાઃ સંચિન્ત્યેતિ પ્રગુણમનસો બ્રહ્મણિ રતાઃ।।૩૩૫।।

(સુભાષિતરત્નસંદોહ-શ્રી અમિતગતિરાચાર્યઃ)

તથા-

**इच्छत्येकान्तसंवासं निर्जनं जनितादरः।
निजकार्यवशात्किंचिदुक्त्वा विस्मरति द्रुतं॥४०॥**

ટીકા- એકાંતે સ્વભાવતો નિર્જને ગિરિગહનાદૌ સંવાસં ગુર્વાદિભિઃ સહાવસ્થાનમભિલષતિ । કિં વિશિષ્ટઃસન્ ? જનિતાદરો જનમનોરંજનચમત્કારિમંત્રાદિપ્રયોગવાર્તા-નિર્વૃત્તૌ કૃતપ્રયત્નઃ । કસ્મૈ ? નિર્જનં જનાભાવાય સ્વાર્થવશાઙ્ગાભાલાભાદિપ્રશ્નાર્થં લોકમુપસર્પન્તં નિષેધુમિત્યર્થઃ । ધ્યાનાદ્ધિ લોકચમત્કારિણઃ પ્રત્યયાઃ સ્યુઃ ।

તથાચોક્તમ્, [તત્ત્વાનુશાસને] -

તથા-

શ્લોક-૪૦

અન્યયાર્થઃ- [નિર્જન જનિતાદરઃ] નિર્જનતા માટે જેને આદર ઉત્પન્ન થયો છે તેવો યોગી [એકાન્તસંવાસં ઇચ્છતિ] એકાન્તવાસને ઇચ્છે છે, અને [નિજકાર્યવશાત્] નિજ કાર્યવશ [કિંચિત્ ઉક્ત્વા] કંઈક બોલી ગયો હોય તો તે [દ્રુતં] જલદી [વિસ્મરતિ] ભૂલી જાય છે.

ટીકા:- એકાન્તમાં-સ્વભાવથી નિર્જન એવા પર્વત, વનાદિમાં સંવાસ-અર્થાત્ ગુરુઆદિ સાથે રહેવાની અભિલાષા કરે છે. કેવો થઈને? જેને (નિર્જન સ્થાન માટે આદર ઉત્પન્ન થયો છે) તથા લોકોનું મન રંજન કરનાર ચમત્કારી મંત્ર-આદિના પ્રયોગની વાતોની નિવૃત્તિ અર્થે (-પ્રયોગની વાતો બંધ કરવા માટે) જેણે પ્રયત્ન કર્યો છે તેવો તે-કોને માટે (આદર) છે? નિર્જન સ્થાન માટે અર્થાત્ લોકના અભાવ માટે-સ્વાર્થવશ લાભ-અલાભાદિના પ્રશ્નો પૂછવા માટે પાસે આવતા લોકોને નિષેધ કરવા માટે (મનાઈ કરવા માટે તેને નિર્જન સ્થાન માટે આદર છે) -એવો અર્થ છે.

ધ્યાનથી જ લોક-ચમત્કારી અતિશયો થાય છે; તથા

‘ તત્ત્વાનુશાસન ’ - શ્લોક ૮૭ માં કહ્યું છે કે:-

**ચાહે ગુપ્ત નિવાસને, નિર્જન વનમાં જાય,
કાર્યવશ જો કંઈ કહે, તુર્ત જ ભૂલી જાય. ૪૦**

૯૦)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

“ ગુરુપદેશમાસાદ્ય સમમ્યસ્યન્નનારતં ।

ધારણાસૌષ્ઠવાધ્યાનપ્રત્યયાનપિ પશ્યતિ ” ॥૮૭॥

તથા સ્વસ્વાવશ્યકરણીયભોજનાદિપારતંત્ર્યાત્કિંચિદ્લ્પમસમગ્રં શ્રાવકાદિકં પ્રતિ અહો ઇતિ અહો ઇદં કુર્વન્નિત્યાદિ ભાષિત્વા તત્ક્ષણ એવ વિસ્મરતિ । ભગવન્ ! કિમાદિશ્ય ઇતિ શ્રાવકાદૌ પૃચ્છતિ સતિ ન કિમપ્યુત્તરં દદાતિ ।

તથા-

બ્રુવન્નપિ હિ ન બ્રૂતે ગચ્છન્નપિ ન ગચ્છતિ ।

સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વસ્તુ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥૪૧॥

‘ ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી નિરંતર અભ્યાસ કરનાર ધારણાના સૌષ્ઠવથી (પોતાની સમ્યક્ અને સુદૃઢ અવધારણ શક્તિના બળથી), ધ્યાનના પ્રત્યયો (લોક ચમત્કારી અતિશયો) દેખે છે; ’

તથા પોતાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય ભોજનાદિની પરતંત્રતાના કારણે કંઈક-થોડુંક શ્રાવકાદિને કહે છે, “ અહો ! અહો આ ! અહો એ કરો, ” ઇત્યાદિ કહીને તે ક્ષણે જ તે ભૂલી જાય છે, ‘ ભગવન્ ! શો હુકમ છે ? ’ એમ શ્રાવકાદિ પૂછે છે છતાં તે કંઈ ઉત્તર આપતા નથી.

ભાવાર્થ:- સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનના અભ્યાસના બળે જ આત્માને સ્વાત્માનુભવનું વેદન થાય છે, ત્યારે તે લોકોને રંજન કરે તેવા મંત્ર-તંત્રના પ્રયોગની વાતોથી દૂર રહેવા માટે તથા લોકો પોતાના સ્વાર્થની ખાતર લાભાલાભના પ્રશ્નો પૂછી તેને આત્મધ્યાનમાં ખલેલ ન કરે તે માટે તે આદરપૂર્વક નિર્જન સ્થાનમાં રહેવા ઇચ્છે છે.

ભોજનાદિની પરતંત્રતાને લીધે તેને નિર્જન સ્થાન છોડી આહારાર્થે શ્રાવકોની વસ્તિમાં જવું પડે, તો કાર્યવશાત્ અલ્પ વચનાલાપ પણ કરે છે, પરંતુ આહાર લઈ પોતાના સ્થાને આવી જ્યારે તે સ્વરૂપ-ચિન્તનમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે તે વચનાલાપ સંબંધી સર્વ ભૂલી જાય છે. કોઈ પૂછે તોપણ તે કાંઈ ઉત્તર આપતા નથી.

તથા-

દેખે પણ નહીં દેખતા, બોલે છતાં અબોલ,

ચાલે છતાં ન ચાલતા, તત્ત્વસ્થિત અડોલ. ૪૧

ટીકા- સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વો દૃઢપ્રતીતિગોચરીકૃતસ્વસ્વરૂપો યોગી સંસ્કાર-વશાત્પરોપરોધેન બ્રુવન્નપિ ધર્માદિકં ભાષમાણોઽપિ (ન કેવલં યોગેન તિષ્ઠતિ હ્યપિ શબ્દાર્થઃ). ન બ્રૂતે હિ ન ભાષત એવ । તત્રાભિમુખ્યાભાવાત્ ।

ઉક્તં ચ [સમાધિતન્ત્રે] -

“ આત્મજ્ઞાનાત્પરં કાર્યં ન બુદ્ધૌ ધારયેચ્ચિરમ્ ।

કુર્યાદર્થવશાકિચ્ચિદ્વાક્કાયાભ્યામતત્પરઃ ” ॥૧૦॥

તથા ભોજનાર્થં વ્રજન્નપિ ન વ્રજત્યપિ । તથા સિદ્ધપ્રતિમાદિકમવલોકયન્નપિ નાવલોકયત્યેવતુરેવાર્થઃ ।

શ્લોક-૪૧

અન્યવાર્થ:- [સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વઃ] જેણે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તે [તુ બ્રુવન્ અપિ ન બ્રુતે] બોલતો હોવા છતાં બોલતો નથી, [ગચ્છન્ અપિ ન ગચ્છતિ] ચાલતો હોવા છતાં ચાલતો નથી અને [પશ્યન્ અપિ ન પશ્યતિ] દેખતો હોવા છતાં દેખતો નથી.

ટીકા:- જેણે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે-અર્થાત્ જેણે આત્મસ્વરૂપને દૃઢ પ્રતીતિનો વિષય બનાવ્યો છે તેવો યોગી સંસ્કારવશ યા બીજાના ઉપરોધથી (અનુરોધથી) બોલતો હોવા છતાં અર્થાત્ ધર્માદિકનું વ્યાખ્યાન કરતો હોવા છતાં ન તે યોગ સહિત છે (યોગમાં સ્થિત છે) -એવો અપિ શબ્દનો અર્થ છે. પણ તે બોલતો જ નથી-ભાષણ કરતો જ નથી, કારણ કે તેને (યોગીને) બોલવા તરફ અભિમુખપણાનો અભાવ છે.

‘ સમાધિતન્ત્ર ’ -શ્લોક ૫૦ માં કહ્યું છે કે:-

(અન્તરાત્મા) આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કાર્યને પોતાની બુદ્ધિમાં ચિરકાલ તક (લાંબા સમય સુધી) ધારણ કરે નહિ. જો પ્રયોજનવશાત્ તે વચન-કાયથી કંઈ પણ કરવાનો વિકલ્પ કરે તો તે અતત્પર થઈ કરે.”

તથા (યોગી) ભોજન માટે જતો હોવા છતાં જતો નથી અને સિદ્ધપ્રતિમા-દિકને દેખતો હોવા છતાં દેખતો જ નથી, એ જ એનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ:- જે યોગીએ આત્મસ્વરૂપને પોતાની દૃઢ પ્રતીતિનો વિષય બનાવ્યો છે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તેને સંસ્કારવશ યા બીજાના અનુરોધથી કંઈ બોલવું પડે યા ધાર્મિક ઉપદેશ દેવો પડે છતાં તે કાર્યમાં તેની બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી તે ઉપદેશ દેતો હોવા છતાં તે ઉપદેશ દેતો નથી.

તથા-

કિમિદં કીદશં કસ્ય કસ્માત્કવેત્યવિશેષયન્ ।

સ્વદેહમપિ નાવૈતિ યોગી યોગપરાયણઃ ॥૪૨॥

ટીકા- ઇદમધ્યાત્મમનુભૂયમાનં તત્ત્વં કિં કિંરૂપં કીદશં કેન સદશં કસ્ય સ્વામિકં કસ્માત્કસ્ય સકાશાત્કવ કસ્મિન્નસ્તીત્યવિશેષયન્ અવિકલ્પયન્સન્ યોગપરાયણઃ સમરસીભાવમાપન્નો યોગી સ્વદેહમપિ ન ચેતયતિ કા કથા હિતાહિતદેહાતિરિક્તવસ્તુચેતનાયાઃ ।

જ્ઞાનીને કાર્યવશાત્ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો કાર્યસમયે પણ તે પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માને ચૂકતો નહિ હોવાથી તેને તે કાર્ય પ્રતિ બુદ્ધિપૂર્વક રુકાવ (અભિમુખપણું) -હોતું નથી, તેથી તે બાહ્યમાં કાર્ય કરતો જણાતો હોવા છતાં, વાસ્તવમાં તે કાર્ય કરતો નથી. જ્ઞાનીની બધી ક્રિયાઓ રાગના સ્વામિત્વ રહિત હોય છે, તેથી તેની બધી બાહ્ય ક્રિયાઓ નહિ કર્યા સમાન છે. ૪૧.

તથા-

શ્લોક-૪૨

અન્વયાર્થ:- [યોગપરાયણઃ] યોગપરાયણ (ધ્યાનમાં લીન) [યોગી] યોગી, [કિંઈદં] આ શું છે? [કીદશં] કેવું છે? [કસ્ય] કોનું છે? [કસ્માત્] શાથી છે? [ક્વ] ક્યાં છે? [ઇતિ અવિશેષધન્] ઇત્યાદિ ભેદરૂપ વિકલ્પો નહિ કરતો થકો [સ્વદેહમ્ અપિ] પોતાના શરીરને પણ [ન અવૈતિ] જાણતો નથી (-તેને પોતાના શરીરનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી).

ટીકા:- આ અનુભવમાં આવતું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ (અન્તસ્તત્ત્વ) શું છે? કેવા સ્વરૂપવાળું છે? કેવું છે? કોના જેવું છે? તેનો સ્વામી કોણ છે? કોનાથી છે? ક્યાં છે? ઇત્યાદિ ભેદ નહિ પાડતો અર્થાત્ વિકલ્પો નહિ કરતો યોગપરાયણ-અર્થાત્ સમરસીભાવને પ્રાપ્ત થયેલો-યોગી પોતાના શરીરનો પણ ખ્યાલ કરતો નથી, તો શરીરથી ભિન્ન હિતકારી યા અહિતકારી વસ્તુઓની ચિંતા કરવાની તો વાત જ શું?

કોનું, કેવું, ક્યાં, કહીં, -આદિ વિકલ્પ વિહીન,

જાણે નહિ નિજ દેહને, યોગી આત્મ-લીન. ૪૨.

તથા ચોક્તમ્ [તત્ત્વાનુશાસને] -

“ તદા ચ પરમૈકાગ્ર્યાદ્દહિરર્થેષુ સત્સ્વપિ ।

અન્યન્ન કિચ્ચનાભાતિ સ્વમેવાત્મનિ પશ્યતઃ ” ॥૧૭૨ ॥

અત્રાહ શિષ્યઃ- કથમેતદિતિ । ભગવાન્ । વિસ્મયો મે કથમેતદવસ્થાન્તરં સંભવતિ ।

તથા ‘ તત્ત્વાનુશાસનં ’ - શ્લોક ૧૭૨ માં કહ્યું છે કે:-

‘ તે વખતે (સમાધિકાલમાં) આત્મામાં આત્માને જ દેખનાર યોગીને બાહ્યમાં પદાર્થો હોવા છતાં પરમ એકાગ્રતાના કારણે (આત્મા સિવાય) અન્ય કાંઈ પણ ભાસતું નથી (માલૂમ પડતું નથી).

ભાવાર્થ:- જ્યારે યોગી ધ્યાનમાં લીન હોય છે ત્યારે તે સમરસી ભાવનો અનુભવ કરે છે-અર્થાત્ નિજાનંદરસનું પાન કરે છે. આત્મસ્વરૂપના અનુભવ કાળે તે આત્મ-તત્ત્વ સંબંધી, તે શું છે? કેવું છે? ક્યાં છે? ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી રહિત હોય છે. આ નિર્વિકલ્પ દશામાં તેને પોતાના શરીર તરફ ઉપયોગ જતો નથી, તો શરીરથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થોની તો વાત જ શું કરવી? અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થો હોવા છતાં પરમ એકાગ્રતાને લીધે તેનો તેને કાંઈ પણ અનુભવ થતો નથી.

ભેદવિજ્ઞાનદ્વારા શરીરાદિથી મમત્વ હટાવી જ્યારે યોગી આત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ આનંદમગ્ન હોય છે ત્યારે ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિથી કે ઉપસર્ગા-પરીષદ્દાદિથી ખેદભિન્ન થતો નથી. ‘ સમાધિતંત્ર-શ્લોક ૩૪માં * કહ્યું છે કે:-

“ આત્મા અને દેહના ભેદ-વિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો આહ્વાદથી (આનંદથી) જે આનંદિત છે, તે (યોગી) તપદ્વારા ભયાનક દુષ્કર્મને ભોગવતો હોવા છતાં ખેદ પામતો નથી. ” ૪૨.

અહીં શિષ્ય કહે છે-એ કેવી રીતે? ભગવન્! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે એવી અવસ્થાન્તર (વિભિન્ન-વિલક્ષણ અવસ્થા) કેવી રીતે સંભવે ?

* આત્મદેહાન્તરજ્ઞાનજનિતાહ્વાદનિર્વૃત્તઃ ।

તપસા દુષ્કૃતં ઘોરં ભુજ્જાનોઽપિ ન ચિદ્વતે ॥

[સમાધિતન્ત્રે-શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

ગુરુરાહ-ધીમન્નિબોધ ।

યો યત્ર નિવસન્નાસ્તે સ તત્ર કુરુતે રતિં ।

યો યત્ર રમતે તસ્માદન્યત્ર સ ન ગચ્છતિ ॥૪૩॥

ટીકા- યો જનો યત્ર નગરાદૌ સ્વાર્થે સિદ્ધચંગત્વેન બદ્ધનિર્બન્ધવાસ્તવ્યે ભવન્ તિષ્ઠતિ સ તસ્મિન્નન્યસ્માન્નિવૃત્તચિત્તતત્વાનિર્વૃત્તિત્વં લભતે । યત્ર યશ્ચ તથા નિર્વાતિ સ તતોડન્યત્ર ન યાતીતિ પ્રસિદ્ધં સુપ્રતીતમતઃ પ્રતીહિ યોગિનોડધ્યાત્મં નિવસતોડનનુભૂતાપૂર્વાનંદા-નુભવાદન્યત્ર વૃત્ત્યભાવઃ સ્યાદિતિ ।

ગુરુ કહે છે-ધીમન્ ! સમજ.

શ્લોક-૪૩

અન્વયાર્થઃ- [યઃ] જે [યત્ર] જ્યાં [નિવસન્ આસ્તે] નિવાસ કરે છે [સઃ] તે [તત્ર] ત્યાં [રતિં કુરુતે] રતિ કરે છે અને [યઃ] જે [યત્ર] જ્યાં [રમતે] રમે છે [સઃ] તે [તસ્માત્] ત્યાંથી બીજે [ન ગચ્છતિ] જતો નથી.

ટીકાઃ- જે મનુષ્ય જ્યાં એટલે નગરાદિમાં સ્વાર્થ માટે અર્થાત્ કોઈ (પ્રયોજનની) સિદ્ધિ અંગે (બંધુ જનોના) આગ્રહથી નિવાસી થઈ ને રહે છે, તે ત્યાં અન્ય તરફથી ચિત્ત હઠાવી લીધેલું હોવાથી, આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે (અનુભવે છે) અને જ્યાં જે તેવી રીતે આનંદ અનુભવે છે તે ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે જતો નથી-એ (વાત) પ્રસિદ્ધ છે- પ્રતીત છે; માટે વિશ્વાસ કર કે, ‘ આત્મામાં નિવાસ કરતા યોગીને અનનુભૂત (પૂર્વે નહિ અનુભવેલો) અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેને બીજે ઠેકાણે વૃત્તિનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ અધ્યાત્મ સિવાય બીજે ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી).

ભાવાર્થઃ- જે માણસ જે શહેર નગર કે ગ્રામમાં રહે છે, તેને તે સ્થાન પ્રતિ એટલો મમત્વભાવ-રતિભાવ થઈ જાય છે કે તેને ત્યાં જ રમવાનું ગમે છે, ત્યાં જ આનંદ આવે છે; તે સ્થાન છોડી બીજે જવું તેને રુચતું નથી; તેવી રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત યોગીને-રમતા યોગીને આત્મામાં એવો અપૂર્વ આનંદ આવે છે કે તેને આત્મામાં જ વિહાર કરવાનું રુચે છે, બીજા પદાર્થોમાં વિહરવાની વૃત્તિ થતી નથી, કારણ કે નિજાત્મરસના અનુભવ આગળ બાહ્ય પદાર્થો તથા વિષય-ભોગો બધા તેને નીરસ તથા દુઃખદાયી લાગે છે. ૪૩.

જે જ્યાં વાસ કરી રહે, ત્યાં તેની રુચિ થાય.

જે જ્યાં રમણ કરી રહે, ત્યાંથી બીજે ન જાય. ૪૩.

અન્યત્રાપ્રવર્તમાનશ્ચેદ્ક સ્યાત્-

અગચ્છંસ્તદ્વિશેષાણામનભિજ્ઞશ્ચ જાયતે ।

અજ્ઞાતતદ્વિશેષસ્તુ બદ્ધ્યતે ન વિમુચ્યતે ॥૪૪॥

ટીકા-- સ્વાત્મતત્ત્વનિષ્ઠોઽન્યત્ર અગચ્છન્નપ્રવર્તમાનસ્તસ્ય સ્વાત્મનોઽન્યસ્ય દેહાદેઃવિશેષાણાં સૌન્દર્યાસૌન્દર્યાદિધર્માણામનભિજ્ઞ આભિમુખ્યેનાપ્રતિપત્તશ્ચ ભવતિ । અજ્ઞાતતદ્વિશેષઃ પુનસ્તત્રાજાયમાનરાગદ્વેષત્વાત્કર્મભિર્ન બદ્ધ્યતે । કિં તર્હિ ? વિશેષેણ વ્રતાદ્યનુષ્ઠાતૃભ્યોઽતિરેકેણ તૈર્મુચ્યતે ।

અન્યત્ર ન પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તે આવો હોય:-

શ્લોક-૪૪

અન્વયાર્થ:- [અગચ્છન્] (બીજે ઠેકાણે) નહિ જતો (અન્યત્ર પ્રવૃત્તિ નહિ કરતો યોગી) [તદ્વિશેષાણામ] તેના વિશેષોનો (અર્થાત્ દેહાદિના વિશેષોનો સૌન્દર્ય, અસૌન્દર્યાદિ ધર્મોનો) [અનભિજ્ઞઃ ચ જાયતે] અનભિજ્ઞ રહે છે (તેનાથી અજાણ રહે છે) અને [અજ્ઞાતતદ્વિશેષઃ] (સૌન્દર્ય-અસૌન્દર્યાદિ) વિશેષોનો અજાણ હોવાથી [ન બદ્ધ્યતે] તે બંધાતો નથી, [તુ વિમુચ્યતે] પરંતુ વિમુક્ત થાય છે.

ટીકા:- સ્વાત્મ-તત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી, જ્યારે બીજે ઠેકાણે જતો નથી. પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, ત્યારે તે સ્વાત્માથી ભિન્ન શરીરાદિના વિશેષોથી અર્થાત્ સૌન્દર્ય-અસૌન્દર્યાદિ ધર્મોનો અનભિજ્ઞ (અજાણ) રહે છે, અર્થાત્ તે જાણવાને અભિમુખ (ઉત્સુક) થતો નથી અને તે વિશેષોથી તે અજ્ઞાત હોવાથી તેમાં તેને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેથી તે કર્મોથી બંધાતો નથી. ત્યારે શું થાય છે? વિશેષ કરીને (ખાસ કરીને) વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) કરનારાઓ કરતાં તે અતિરેકથી (અતિશયપણે) તેમનાથી (કર્મોથી) મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર યોગીને આત્મા સિવાય શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. તેથી તેને તે પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાનો અભાવ હોવાથી તેને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતો નથી અને બંધના કારણરૂપ રાગ-દ્વેષના અભાવમાં તે કર્મોથી બંધાતો નથી, પરંતુ તેને અનેકગણી નિર્જરા થાય છે.

વિશેષોથી અજ્ઞાત રહી, નિજ રૂપમાં લીન થાય,

સર્વ વિકલ્પાતીત તે, છૂટે, નહિ બંધાય. ૪૪.

કિં ચ-

પર: પરસ્તતો દુ:ખમાત્મૈવાત્મા તત: સુખમ્ ।

અત એવ મહાત્માનસ્તન્નિમિત્તં કૃતોઘમા: ॥૪૫॥

ટીકા- પરો દેહાદિરર્થ: પર એવ કથંચિદપિ તસ્યાત્મીકર્તુમશક્યત્વાત્ । યતશ્ચૈવં તતસ્તસ્માદાત્મન્યારોપ્યમાણાદુ:ખમેવ સ્યાત્તદ્ધારત્વાદ્ દુ:ખ-નિમિત્તાનાં પ્રવૃત્તે: । તથા આત્મા આત્મૈવ સ્યાત્ । તસ્ય કદાચિદપિ દેહાદિરૂપત્વાનુપાદાનાત્ । યતશ્ચૈવં તતસ્તસ્માત્સુખં સ્યાદુ:ખનિમિત્તાનાં તસ્યાવિષયત્વાત્ । યતશ્ચૈવં, અતએવ મહાત્માન-સ્તીર્થકરાદયસ્તસ્મિન્નિમિત્તમાત્માર્થં કૃતોઘમા વિહિતતપોનુષ્ઠાનાભિયોગા: સંજાતા: ।

જ્ઞાનીને વ્રતાદિના આચરણનો વિકલ્પ એ શુભ રાગ છે, તેનાથી તો તેની સાથે જે આસ્રવ-બંધ જ થાય પરંતુ તે કાળે જે તેની સાથે જે શુદ્ધ પરિણતિ છે, તે જ નિર્જરાનું વાસ્તવિક કારણ છે. તેનાથી યોગીઓને નિર્વિકલ્પ દશામાં તેનાથી પણ અતિશય નિર્જરા થાય છે.

વળી,

શ્લોક-૪૫

અન્વયાર્થ:- [પર:પર:] પર તે પર છે, [તત: દુ:ખં] તેનાથી દુ:ખ થાય છે અને [આત્મા આત્મા એવ] આત્મા તે આત્મા જ છે, [તત: સુખમ્] તેનાથી સુખ થાય છે; [અત: એવ] તેથી જ [મહાત્માન:] મહાત્માઓએ [તન્નિમિત્તં] તેના નિમિત્તે (સુખાર્થે) [કૃતોઘમા:] ઉઘમ કર્યો છે.

ટીકા:- પર એટલે દેહાદિક પદાર્થ પર જ છે, કારણ કે તેને કોઈ રીતે પણ પોતાનો કરવો અશક્ય છે. એમ છે તેથી તેનો આત્મામાં આરોપ કરવાથી (તેને આત્મા માનવાથી) દુ:ખ જ થાય છે, કારણ કે દુ:ખનાં કારણોની પ્રવૃત્તિ તેના દ્વારા (આરોપણદ્વારા) થાય છે તથા આત્મા આત્મા જ છે, કારણ કે તે કદી પણ દેહાદિરૂપ થતો નથી. (દેહાદિરૂપ ગ્રહણ કરતો નથી). એમ છે તેથી તેનાથી સુખ થાય છે, કારણ કે દુ:ખનાં કારણોનો તે અવિષય છે. એમ છે તેથી તીર્થકરાદિ મહાપુરુષોએ, તેના કારણે અર્થાત્ આત્માર્થે ઉઘમ કર્યો-અર્થાત્ શાસ્ત્ર વિહિત તપોના અનુષ્ઠાનમાં (આચરણમાં) અભિયોગ (કૃત પ્રયત્ન) બન્યા.

પર તો પર છે દુ:ખરૂપ, આત્માથી સુખ થાય,

મહા પુરુષો ઉઘમ કરે, આત્માર્થે મન લાય. ૪૫

અથ પરદ્રવ્યાનુરાગે દોષં ચ દર્શયતિ-

અવિદ્વાન્પુદ્ગલદ્રવ્યં યોડમિનન્દતિ તસ્ય તત્ ।

ન જાતુ જન્તોઃ સામીપ્યં ચતુર્ગતિષુ મુચ્ચતિ ॥૪૬॥

ટીકા- યઃ પુનરવિદ્વાન્ હેયોપાદેયતત્ત્વાનભિજ્ઞઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં દેહાદિકમભિનન્દતિ શ્રદ્ધત્તે આત્માત્મીયભાવેન પ્રતિપદ્યતે તસ્ય જન્તોર્જીવસ્ય તત્પુદ્ગલદ્રવ્યં ચતસૃષુ નારકાદિગતિષુ સામીપ્યં પ્રત્યાસત્તિં સંયોગસમ્બન્ધં જાતુ કદાચિદપિ ન ત્યજતિ ।

ભાવાર્થઃ- શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિ આત્માથી ભિન્ન પર પદાર્થો છે. તેઓ કદી આત્મારૂપ થતાં નથી છતાં અજ્ઞાની તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરી તેમના સંયોગ-વિયોગમાં સુખ-દુઃખની કલ્પના કરી દુઃખી થાય છે. “સંયોગાનાં વિયોગો હિ ભવિતા હિ નિયોગતઃ” । સંયોગી પદાર્થોનો નિયમથી વિયોગ થાય છે; તેથી સંયોગી શરીરાદિ પર પદાર્થો તરફનો અનુરાગ દુઃખનું કારણ છે.

આત્મા આત્મા જ છે. તે કદી દેહાદિરૂપ થતો નથી, તેથી તે દુઃખનું કારણ નથી પણ સુખરૂપ છે. માટે તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષોએ, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવા માટે નિશ્ચય તપદ્વારા ઉદમ કર્યો છે. ૪૫.

હવે પરદ્રવ્યોના અનુરાગમાં દોષ બતાવે છે:-

શ્લોક-૪૬

અન્વયાર્થઃ- [યઃ અવિદ્વાન્] જે (હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને નહિ જાણનાર) અવિદ્વાન્ [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલ દ્રવ્યને (શરીરાદિકને) [અભિનન્દતિ] અભિનન્દે છે-શ્રદ્ધે છે (અર્થાત્ તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે) [તસ્ય જન્તોઃ] તે બિચારા જીવની સાથેના [સામીપ્યં] સંયોગ-સંબંધને [તત્] તે (પુદ્ગલ) [ચતુર્ગતિષુ] નરકાદિ ચાર ગતિઓમાં [જાતુ ન મુચ્ચતિ] કદાચિત્ પણ છોડતો નથી.

ટીકાઃ- વળી જે અવિદ્વાન છે અર્થાત્ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોનો અનભિજ્ઞ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યને એટલે દેહાદિકને અભિનન્દે છે-શ્રદ્ધે છે અર્થાત્ તેને આત્મભાવે અને આત્મીયભાવે (અર્થાત્ આત્મરૂપ અને આત્માનું) માને છે; તે બિચારા જીવનું સમીપપણું (- પ્રત્યાસન્નપણું-નિકટતા સંયોગ-સંબંધ) તે પુદ્ગલદ્રવ્ય નરકાદિ ચાર ગતિઓમાં કદાચિત્ પણ છોડતું નથી.

અભિનન્દે અજ્ઞાની જે, પુદ્ગલને નિજ જાણ,

ચૌગતિમાં નિજ સંગને, તજે ન પુદ્ગલ, માન. ૪૬.

અથાહ શિષ્ય:- સ્વરૂપપરસ્ય કિં ભવતીતિ સુગમં ।

ગુરુરાહ-

આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ ।

જાયતે પરમાનન્દઃ કશ્ચિદ્વોગેન યોગિનઃ ॥૪૭॥

ભાવાર્થ:- અજ્ઞાની જીવ શરીરાદિક પુદ્ગલને આત્મસ્વરૂપ અને આત્માનું માને છે, તેથી પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ચારે ગતિઓમાં આત્મા સાથેનો સંબંધ છોડતું નથી. તે સાથે ને સાથે જ રહે છે.

શરીરાદિક પુદ્ગલ દ્રવ્ય અચેતન છે. તે આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે. તેની સાથેની એકતા સર્વથા હેય છે, પરંતુ અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ જીવને હેય-ઉપાદેયનો વિવેક નહિ હોવાથી તે આત્માથી ભિન્ન પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે, અર્થાત્ તેમને આત્મસ્વરૂપ માને છે. તેમની અનુકૂલ-પ્રતિકૂલરૂપ પરિણતિ જોઈ તે રાગ-દ્વેષ કરે છે અને રાગ-દ્વેષજનિત આસ્રવ-બંધથી તેને નરકાદિ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. એ રીતે જીવ સાથેનો પુદ્ગલ-સંબંધ ચાલુ રહે છે. તે કદી છૂટતો નથી. સમાધિતંત્ર શ્લોક ૧૫ માં કહ્યું છે કે-

‘ મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ એવાત્મધીસ્તતઃ ’ ।

દેહમાં જ આત્મબુદ્ધિ કરવી તે સંસારના દુઃખનું કારણ છે. ૪૬

પુદ્ગલ મારું નથી, માટે પુદ્ગલનું કાંઈપણ હું કરી શકું નહિ એવો નિર્ણય કરી આત્મસન્મુખ થવું, જેથી પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય.

જીવની સાથે રહેવું કે ન રહેવું-એવું પુદ્ગલને તો કાંઈ જ્ઞાન નથી, પરંતુ જીવના વિકારને અને તેને (પૌદ્ગલિક કર્મને) નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, તેથી જ્યાં સુધી જીવ વિકાર કરે ત્યાં સુધી આ સંબંધ છૂટે નહિ.

હવે શિષ્ય કહે છે- સ્વરૂપમાં તત્પર રહેનારને શું (ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ કહે છે:-

વિરમી પર વ્યવહારથી, જે આત્મરસ લીન,

પામે યોગીશ્રી અહો! પરમાનંદ નવીન. ૪૭.

ટીકા- આત્મનોડનુષ્ઠાનં દેહાદેવ્યાવર્ત્ય સ્વાત્મન્યેવાવસ્થાપનં તત્પરસ્ય વ્યવહારાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણાદ્દહિઃસ્થિતેઃ બાહ્યસ્ય યોગિનો ધ્યાતુર્યોગેન સ્વાત્મધ્યાનેન હેતુના કશ્ચિદ્ વાચાગોચરઃ પરમોડનન્યસભવી આનન્દઃ ઉત્પદ્યતે ।

તત્કાર્યમુચ્યતે-

શ્લોક-૪૭

અન્વયાર્થઃ- [આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય] આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા (લીન થયેલા) [વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ] તથા વ્યવહારથી દૂર (બહાર) રહેલા [યોગિનઃ] યોગીને [યોગેન] યોગથી (આત્મ-ધ્યાનથી) [કશ્ચિત્ પરમાનન્દઃ] કોઈ અનિવર્યનીય પરમ આનંદ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે.

ટીકા:- આત્માનું અનુષ્ઠાન એટલે દેહાદિથી હઠીને પોતાના આત્મામાં જ અવસ્થાપન (નક્કી સ્થિત રહેવું તે) -તેમાં તત્પર રહેલા તથા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારથી બહાર (દૂર) રહેલા ધ્યાન કરનાર યોગીને, યોગથી એટલે પોતાના આત્માના ધ્યાનથી કોઈક વાણી અગોચર તથા અન્યને ન સંભવી શકે તેઓ પરમ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ- શારીરિક બાહ્ય પદાર્થો તરફનું વલણ (ઝુકાવ) હઠાવી તથા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારથી દૂર રહી, જ્યારે યોગી સ્વ-સ્વરૂપમાં લીન થાય છે, ત્યારે આત્મધ્યાનથી તેને કોઈ અનિવર્યનીય પરમ આનંદ આવે છે.

શ્રી દેવસેનાચાર્યે ‘ તત્ત્વસાર ’-શ્લોક* પૃ. ૫૮માં કહ્યું છે કે:-

‘ રાગ-દ્વેષરૂપ ઉભય ભાવ (પરિણામ) વિનષ્ટ થતાં તથા યોગશક્તિદ્વારા પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, યોગીને યોગશક્તિ દ્વારા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ’

વાસ્તવમાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ તે જ પરમ આનંદની પ્રાપ્તિનું મૂલ કારણ છે. ૪૭

તેનું (આનંદનું) કાર્ય કહે છે:-

* ઉમયવિગદ્ધે ણિય ઉવલદ્ધે સુસુદ્ધ સસરુવે ।

વિલસદ્ધ પરમાણંદો જોઈણં જોયસત્તીણ ।।૫૮ ।।

આનન્દો નિર્દહત્યુદ્ધં કર્મેન્ધનમનારતમ્ ।

ન ચાસૌ ખિદ્યતે યોગી બહિર્દુઃખેષ્વચેતનઃ ॥૪૮॥

ટીકા- સ પુનરાનન્દ ઉદ્ધં પ્રભુત્વં કર્મસન્તતિં નિર્દહતિ । બહિરિન્ધનં યથા । કિં ચ અસાવાનન્દાવિષ્ટો યોગી બહિર્દુઃખેષુ પરીષહોપસર્ગક્લેશેષુ અચેતનોઽસંવેદનઃ સ્યાત્તન એવ ન ખિદ્યતે ન સંકલેશં યાતિ ।

શ્લોક-૪૮

અન્યવાર્થ- [સઃ આનન્દઃ] તે આનંદ (આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો આનંદ) [ઉદ્ધં કર્મેન્ધનં] પ્રચુર કર્મરૂપી ઈન્ધનને [અનારતં] નિરંતર [નિર્દહતિ] જલાવી દે છે અને [અસૌયોગી ચ] તે (આનંદમગ્ન) યોગી [બહિર્દુઃખેષુ] બહારનાં દુઃખોમાં [અચેતનઃ] અચેતન રહેવાથી (બહારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત હોવાથી) [ન ખિદ્યતે] ખેદ પામતો નથી.

ટીકા:- વળી, તે આનંદ પ્રચુર કર્મસંતતિને બાળી નાખે છે; જેમ અગ્નિ ઈન્ધનને બાળે છે તેમ અને તે આનંદમગ્ન યોગી, બહારનાં દુઃખોમાં અર્થાત્ પરીષહ-ઉપસર્ગ સંબંધી કલેશોમાં અચેતન એટલે સંવેદન વિનાનો થઈ જાય છે (દુઃખના નિમિત્તરૂપ પદાર્થો તરફ લક્ષ રહેતું નથી) તેથી તેને ખેદ થતો નથી અર્થાત્ તે સંકલેશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ:- જેમ અગ્નિ ઈન્ધનને બાળી નાખે છે તેમ આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો પરમાનંદ, કર્મ-સંતતિને (કર્મના સમૂહને) ભસ્મ કરી દે છે, આનંદમગ્ન યોગી પરીષહ-ઉપસર્ગાદિનાં બાહ્ય દુઃખોમાં અચેતન રહેવાથી અર્થાત્ તેને તે દુઃખોનું અનુભવન નહિ હોવાથી ખેદખિન્ન થતો નથી.

યોગીને આત્માની એકાગ્રતાથી-ધ્યાનથી-પ્રચુર (ઘણાં) કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને ધ્યાનાવસ્થામાં પરમાનંદનો એવો વચન અગોચન સ્વાદ આવે છે કે તેને તે સ્વાદમાં બાહ્ય સંયોગોનું કાંઈપણ વેદન થતું નથી. ૪૮

કરતો અતિ આનંદથી, કર્મ-કાષ્ટ પ્રક્ષીણ,

બાહ્ય દુઃખોમાં જડ સમો, યોગી ખેદ વિહીન. ૪૮.

યસ્માદેવં તસ્માત્-

અવિદ્યાભિદુરં જ્યોતિઃ પરં જ્ઞાનમયં મહત્ ।

તત્પ્રણવ્યં તદેષ્યં તદ્દ્રણવ્યં મુમુક્ષુભીઃ ॥૪૧॥

ટીકા- તદાનંદસ્વભાવં જ્ઞાનમયં સ્વાર્થાવભાસાત્મકં પરમુત્કૃષ્ટમવિદ્યાભિદુરં વિભ્રમચ્છેદકં મહત્ વિપુલં ઇન્દ્રાદીનાં પૂજ્ય વા જ્યોતિઃ પ્રણવ્યં મુમુક્ષુભીર્ગુર્વાદિભ્યોઽનુયોક્તવ્યં । તથા તદેવ ઇષ્યં અભિલષણીયં તદેવ ચ દ્રણવ્યમનુભવનીયં ।

એમ છે તેથી.

શ્લોક-૪૯

અન્વયાર્થઃ- [અવિદ્યાભિદુરં] અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી [મહત્ પરં] મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ [જ્ઞાનમયં જ્યોતિઃ] જ્ઞાનમય જ્યોતિ છે; [મુમુક્ષુભીઃ] મુમુક્ષુઓએ [તત્ પ્રણવ્યં] તેના વિષયમાં પૂછવું જોઈએ, [તત્ ઇષ્યં] તેની વાંચ્છા કરવી જોઈએ અને [તદ્દ્રણવ્યમ્] તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

ટીકાઃ- તે આનંદ-સ્વભાવી, જ્ઞાનમયી, સ્વાર્થને પ્રકાશવાવાળી, મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ, અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી, વિભ્રમને નાશ કરવાવાળી, મહાવિપુલ, ઇન્દ્રાદિને પૂજનીય-એવી જ્યોતિ છે, મુમુક્ષુઓએ તે વિષયમાં ગુરુઆદિ પાસેથી પૂછતાછ કરી લેવી જોઈએ, તેની જ અભિલાષા કરવી જોઈએ અને તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થઃ- જ્ઞાનમય જ્યોતિ અજ્ઞાન-વિનાશક છે, સ્વ-પરપ્રકાશક છે, ઉત્કૃષ્ટ છે અને ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય છે. માટે મોક્ષના અભિલાષી જીવોએ પ્રતિસમય તેનો જ વિચાર કરવો, તે સંબંધી જ ગુરુ વગેરેને પૂછતાછ કરવી, નિરંતર તેની જ અભિલાષા કરવી અને તેનો જ અનુભવ કરવો.

સમાધિતંત્ર શ્લોક પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:-

‘યોગીએ આત્મજ્યોતિની જ વાત કરવી બીજાઓને તે સંબંધી જ પૂછવું, તેની જ ઇચ્છા કરવી અને તેમાં જ લીન થવું, જેથી તે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનમય સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરે*.’ ૪૯

* તદ્ બ્રૂયાત્તત્પરાન્ પૃચ્છેત્તદિચ્છેત્તત્પરો ભવેત્ ।

યેનાઽવિદ્યામયં રૂપં ત્યક્તવા વિદ્યામયં વ્રજેત્ ॥૫૩॥

જ્ઞાનમયી જ્યોતિર્મહા, વિભ્રમ નાશક જેહ,

પૂછે, ચાહે, અનુભવે, આત્માર્થી જન તેહ. ૪૯.

૧૦૨)

ઈષ્ટોપદેશ

(ભગવાન શ્રી કુંદકુંદ-

एवं व्युत्पाद्य विस्तरतो व्युत्पाद्य उक्तार्थतत्त्वं परमकरुणया संगृह्य तन्मनसि संस्थापयितुकामः सूरिरिदमाह-

किं बहुनेति ? हे सुमते ! किं कार्यं बहुनोक्तेन हेयोपादेयतत्त्वयोः संक्षेपेणापि प्राज्ञचेतसि निवेशयितुं शक्यत्वादितिभावः ।

जीवोऽन्यः पुद्गलश्चान्य इत्यसौ तत्त्वसंग्रहः ।

यदन्यदुच्यते किञ्चित्सोऽस्तु तस्यैव विस्तरः ॥५०॥

टीका- जीवो देहादेर्भिन्नो देहादिश्च जीवाद्भिन्न इतीयानेव असौ विधीयते आत्मनस्तत्त्वस्त भूतार्थस्य संग्रहः सामस्त्येन ग्रहणं निर्णयः स्यात् । यत्पुनरितस्तत्त्वसंग्रहादन्यदतिरिक्तं किञ्चिद्भेदप्रभेदादिकं विस्तररुचिशिष्यापेक्षयाचार्यैरुच्यते । स तस्यैव विस्तरो व्यासोऽस्तु तमपि वयममिनन्दाम इति भावः ॥

આ રીતે સમજાવીને-વિસ્તારથી સમજાવીને, આચાર્ય હવે કહેલા અર્થ-તત્ત્વને પરમ કરુણાથી સંક્ષેપમાં કહી શિષ્યના મનમાં ઠસાવવાની ઈચ્છાથી કહે છે-

બહુ કહેવાથી શું ? હે સુમતે-સારી બુદ્ધિવાળા ! બહુ બોલવાથી શું ? કારણ કે હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને સંક્ષેપમાં પણ બુદ્ધિમાનના હૃદયમાં ઉતારવા શક્ય છે-એવો ભાવ છે.

શ્લોક-૫૦

अन्वयार्थः- [जीवःअन्यः] જીવ ભિન્ન છે અને [पुद्गलः च अन्यः] પુદ્ગલ ભિન્ન છે; [इति असौ तत्त्वसंग्रहः] આટલો જ તત્ત્વ કથનનો સાર છે. [यत् अन्यत् किञ्चित् उच्यते] (એના સિવાય) બીજું જે કંઈ કહેવાય છે, [सः तस्य एव विस्तरः अस्तु] તે એનો જ વિસ્તાર છે.

टीका:- જીવ, શરીરાદિથી ભિન્ન છે અને શરીરાદિ જીવથી ભિન્ન છે, આટલું જ વિધાન કરવું (કથન કરવું) તે આત્મ-તત્ત્વનો ભૂતાર્થ-સત્યાર્થનો સંગ્રહ છે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે (તેનું) ગ્રહણ-નિર્ણય છે. આ તત્ત્વસંગ્રહથી અતિરિક્ત (એના સિવાય) જે કંઈ ભેદ-પ્રભેદાદિ છે તે વિસ્તાર રુચિવાળા શિષ્યની અપેક્ષાએ આચાર્યે જે કહ્યું છે

જીવ-પુદ્ગલ બે ભિન્ન છે, એ જ તત્ત્વનો સાર,

અન્ય કાંઈ વ્યાખ્યાન જે, તે તેનો વિસ્તાર. ૫૦.

આચાર્ય: શાસ્ત્રાધ્યયનસ્ય સાક્ષાત્પારમ્પર્યેણ ચ ફલં પ્રતિપાદયતિ:-

ઈષ્ટોપદેશમિતિ સમ્યગધીત્ય ધીમાન્,
માનાપમાનસમતાં સ્વમતાદ્ વિતન્ય।
મુક્તાગ્રહો વિનિવસન્સજને વને વા,
મુક્તિશ્રિયં નિરૂપમામુપયાતિ ભવ્ય:।।૫૧।।

તેનો જ વિસ્તાર છે અને તેને પણ અભિનંદીએ છીએ (તેને પણ અમે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ આવકારીએ છીએ) - એવો ભાવ છે

ભાવાર્થ:- જીવ અને પુદ્ગલ એકબીજાથી ભિન્ન છે; તેથી જીવ, પુદ્ગલનું અને પુદ્ગલ જીવનું કાંઈ કરી શકે નહિ, છતાં તેઓ એકબીજાનું કરે છે એમ માનવામાં આવે તો બંને દ્રવ્યોની ભિન્નતા રહેતી નથી અને અભિપ્રાયમાં દ્રવ્યોનો અભાવ થાય છે. એવી માન્યતા જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જીવને ભેદજ્ઞાનરૂપ પરિણતિ થાય નહિ.

આત્મસન્મુખ થઈ ભેદજ્ઞાન દ્વારા આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો એ તત્ત્વ-કથનનો સાર છે. વિસ્તારરુચિવાળા શિષ્યોને લક્ષમાં રાખી આચાર્યે જે ભેદ-પ્રભેદથી કથન કર્યું છે એ બધો તેનો (તે તત્ત્વ-સંગ્રહનો) જ વિસ્તાર છે. ટીકાકાર તેને અભિનંદે છે-સહર્ષ સ્વીકારે છે. (૫૦)

આચાર્ય, શાસ્ત્રના અધ્યયનનું સાક્ષાત્ તથા પરંપરાએ પ્રાપ્ત થતા ફલનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

શ્લોક-૫૧

અન્વયાર્થ:- [ઇતિ] એવી રીતે [ઈષ્ટોપદેશં સમ્યક્ અધીત્ય] ‘ ઈષ્ટોપદેશ ’ નો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને [ધીમાન્ ભવ્ય:] બુદ્ધિશાળી ભવ્ય [સ્વમતાત્] પોતાના આત્મજ્ઞાનથી [માનાપમાનસમતાં] માન-અપમાનમાં સમતા [વિતન્ય] વિસ્તારી [મુક્તાગ્રહ:] આગ્રહ છોડી, [સજને વને વા] નગરમાં કે વનમાં [નિવસન્] નિવાસ કરતો થકો [નિરૂપમાં મુક્તિશ્રિયમ્] ઉપમારહિત મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને [ઉપયાતિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ઈષ્ટોપદેશ મતિમાન ભણી સુરીતે,
માનાપમાન તુ સહે નિજ સામ્યભાવે,
છોડી મતાગ્રહ વસે સ્વજને વને વા,
મુક્તિવધૂ નિરૂપમા જ સુભવ્ય પામે. ૫૧.

ટીકા- ઇત્યનેન પ્રકારેણ ઇષ્ટોપદેશં, ઇષ્ટં સુખં તત્કારણત્વાન્મોક્ષસ્તદુપાયત્વાચ્ચ સ્વાત્મધ્યાનં ઉપદિશ્યતે યથાવત્પ્રતિપાદ્યતે અનેનાસ્મિન્નિતિ વા ઇષ્ટોપદેશો નામ ગ્રન્થસ્તં સમ્યગ્ વ્યવહારનિશ્ચયાભ્યામધીત્ય પઠિત્વા ચિંતયિત્વા ચ ધીમાન્ હિતાહિતપરીક્ષાદક્ષો ભવ્યોઽનન્તજ્ઞાનાદ્યાવિર્ભાવયોગ્યો જીવઃ મુક્તિશ્રિયમનંતજ્ઞાનાદિસમ્પદં નિરૂપમામનૌપમ્યાં પ્રાપ્નોતિ । કિં કુર્વન્ ? મુક્તાગ્રહો વર્જિતબહિરર્થાભિનિવેશઃ સન્ સજને ગ્રામાદૌ વને વાઽરણ્યે વિનિવસન્ વિધિપૂર્વકં તિષ્ઠન્ । કિં કૃત્વા ? વિતન્ય વિશેષેણ વિસ્તાર્ય । કાં ? માને મહત્વાધાને અપમાને ચ મહત્વખણ્ડને સમતાં રાગદ્વેષયોરભાવં । કસ્માદ્વૈતોઃ ? સ્વમતાત્ ઇષ્ટોપદેશાધ્યયનચિંતનજનિતા-દાત્મજ્ઞાનાત્ ।

ઉક્તં ચ [સમાધિતન્ત્રે] -

“યદા મોહાત્પ્રજાયેતે રાગદ્વેષૌ તપસ્વિનઃ ।

તદૈવ ભાવયેત્સ્વસ્થમાત્માનં સામ્યતઃ ક્ષણાત્” ॥૩૧॥

ટીકા:- ઇતિ એ પ્રકારે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ -અર્થાત્ ઇષ્ટ એટલે સુખ તેનું કારણ મોક્ષ અને તેના ઉપાયરૂપ સ્વાત્માનું ધ્યાન-તેનો જેમાં વા જેવડે યથાવત્ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે-તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નામનો ગ્રન્થ છે.

તેનો સમ્યક્ પ્રકારે એટલે વ્યવહાર-નિશ્ચયદ્વારા અભ્યાસ કરીને-પઠન કરીને-ચિંતન કરીને, ધીમાન્ એટલે હિત-અહિતની પરીક્ષા કરવામાં નિપુણ-એવો ભવ્ય અર્થાત્ અનંતજ્ઞાનાદિ પ્રગટ કરી શકે તેવી યોગ્યતાવાળો જીવ, ઉપમારહિત, અર્થાત્ અનુપમ અનંતજ્ઞાનાદિ સંપદારૂપ મુક્તિ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. શું કરીને ? આગ્રહ છોડી દઈને અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થોમાં અભિનિવેશ (વિપરીત માન્યતા) છોડી દઈને, ગ્રામાદિમાં વા વનમાં નિવાસ કરતો થકો અર્થાત્ વિધિપૂર્વક રહેતો થકો, (તે મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે).

શું કરીને ? વિશેષપણે વિસ્તારીને-ફેલાવીને. શું (વિસ્તારી) ? માનમાં એટલે મહત્તા-પ્રાપ્તિમાં અને અપમાનમાં એટલે મહત્વના ખંડનમાં (માન-ભંગમાં) રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ સમતાને (વિસ્તારીને) - (માન-અપમાનના પ્રસંગે સમતાભાવ રાખીને);

ક્યા કારણથી ? સ્વમતથી એટલે ઇષ્ટોપદેશના અધ્યયન અને ચિંતનથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનથી- (માન-અપમાન પ્રસંગે સમતાભાવ રાખી... મુક્તિ-લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.) .

‘સમાધિતંત્ર’ શ્લોક ૩૯માં કહ્યું છે કે:-

“જ્યારે તપસ્વીને મોહના કારણે રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ તેણે પોતાનામાં સ્થિત (પરમ શુદ્ધ) આત્માની ભાવના કરવી, જેથી ક્ષણવારમાં રાગ-દ્વેષ શાંત થઈ જશે.”

ટીકા-પ્રશસ્તિ:

વિનેયેન્દુમુનેર્વાક્યાદ્રવ્યાનુગ્રહેતુના ।

ઈષ્ટોપદેશટીકેયં કૃતાશાધરધીમતા ॥૧॥

ઉપશમ ઇવ મૂર્તઃ સાગરેન્દોર્મુનીન્દ્રાદજનિ વિનયચન્દ્રઃ સચ્ચકોરૈકચન્દ્રઃ ।

જગદમૃતસગર્ભાઃશાસ્ત્રસંદર્ભગર્ભાઃ શુચિચરિતવરિષ્ણોર્યસ્ય ધિન્વન્તિ વાચઃ ॥ ૨ ॥

જયંતિ જગદવન્દ્યા શ્રીમન્નેમિજિનાંધ્રયઃ

રેણવોઽપિ શિરોરાજ્ઞામારોહંતિ યદાશ્રિતાઃ ॥૩॥

ઈતિ શ્રીપૂજ્યપાદસ્વામિવિરચિતઃ ઇષ્ટોપદેશઃ સમાપ્તઃ ॥

ભાવાર્થ:- આ ‘ ઇષ્ટોપદેશ ’ માં-ઈષ્ટ એટલે મોક્ષ અને ઉપદેશ એટલે તેના ઉપાયરૂપ આત્મધ્યાન-તેનું નિરૂપણ (પ્રતિપાદન) કરવામાં આવ્યું છે.

ગ્રામ કે વનમાં વસતો થકો જે ભવ્ય જીવ, આ ઇષ્ટોપદેશ વ્યવહાર નિશ્ચયદ્વારા સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યયન- ચિંતવન કરી હિતાહિતનો વિવેક કરે છે તથા બાહ્ય પદાર્થોમાં મમત્વનો ત્યાગ કરી માન અપમાન-પ્રસંગે સમતાભાવ રાખે છે, તે ‘ ઇષ્ટોપદેશ ’ ના અધ્યયન- ચિંતવનથી પ્રાપ્ત કરેલા આત્મજ્ઞાન દ્વારા અનુપમ મોક્ષ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧.

ટીકા-પ્રશસ્તિ

‘ વિનયચન્દ્ર નામના મુનિનાં વાક્યોનો સહારો લઈ, ભવ્ય પ્રાણીઓના ઉપકારના હેતુએ ધીમાન્ (પંડિત) આશાધરે ઇષ્ટોપદેશની આ ટીકા કરી છે. ’ ... ૧.

‘ સાગરચન્દ્ર નામના મુનીન્દ્રથી વિનયચન્દ્ર થયા. તેઓ જાણે કે ઉપશમ (શાન્તિ) ની મૂર્તિ હતા; સજ્જન પુરુષોરૂપી ચક્રોર પક્ષીઓને માટે એક ચન્દ્રમા સમાન હતા; તે પવિત્ર ચારિત્રવાન જિન મુનિનાં અમૃતમયી (અનેક) શાસ્ત્રોનાં સારગર્ભિત વચનો જગતને તૃપ્ત (પ્રસન્ન) કરે છે. ’ ..... ૨.

‘ જગદ્વંદ્ય શ્રીમાન્ નેમિનાથ જિન ભગવાનનાં ચરણકમલ જયવંત વર્તે છે, જેમના (ચરણકમલના) આશ્રિત ધૂળ પણ રાજાઓના મસ્તક પર જઈ બેસે છે (-અર્થાત્ રાજાઓ પણ જેમનાં ચરણકમલોમાં મસ્તક ઝુકાવે છે). ’ .... ૩.

ઈતિ શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામિવિરચિત ઇષ્ટોપદેશ સમાપ્ત.

अबुधस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थम् ।
व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना
नास्ति ॥

[पुरुषार्थसिद्धियुपाय , श्लोक-६]

અર્થ:- મુનીશ્વરો અર્થાત્ આચાર્યો અજ્ઞાની જીવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે અભૂતાર્થનો (અર્થાત્ વ્યવહારનયનો) ઉપદેશ કરે છે. જે (જીવ) કેવળ વ્યવહારને જ જાણે છે (અને નિશ્ચયને જાણતો નથી) તેને દેશના નથી (અર્થાત્ તે ઉપદેશને પાત્ર નથી).

ભાવાર્થ:- નિશ્ચયનયની શ્રદ્ધાવિના કેવળ વ્યવહારમાર્ગમાં જ જે પ્રવર્તે છે તે મિથ્યાદષ્ટિને ઉપદેશ કરવો નિષ્ફળ છે.

पद्यानुक्रमसूची

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
अ			ग		
अगच्छंस्तेद्विशेषाणा	४४	९५	गुरुपदेशादभ्यासात्	३३	७५
अज्ञानोपास्तिरज्ञानं	२३	५२	ज		
अभवच्चित्तविक्षेप	३६	९२	जीवोऽन्यः पुद्गलश्चान्यः	५०	१०२
अविद्याभिदुरं ज्योतिः	४९	१०१	त		
अविद्वान् पुद्गलद्रव्यं	४६	९७	त्यागाय श्रेयसे वित्त-	१६	३४
आ			द		
आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य	४७	९८	दिग्देशेभ्यः खगा पत्य	९	२०
आनन्दो निर्दत्युद्धं	४८	१००	दुःखन्दोहभागित्यं	२८	६५
आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्ष	१५	३३	दुरर्ज्येनासुरक्षेण	१३	२९
आरम्भे तापकान्	१७	३७	न		
इ			न मे मृत्युः कुतः भीतिः	२९	६७
इच्छत्येकान्तसंवासं	४०	८९	नाज्ञो विज्ञत्वमायति	३५	७९
इतश्चिन्तामणिर्दिव्य	२०	४३	निशामयति निःशेष	३९	८७
इष्टोपदेशमिति	५१	१०३	प		
ए			परीषहाद्यविज्ञानाद्-	२४	५४
एकोऽहंनिर्ममः शुद्धो	२७	६३	परोपकृतिमुत्सृज्य	३२	७३
क			परः परस्ततो दुःख-	४५	९६
कटस्य कर्ताहमिति	२५	५८	ब		
कर्मकर्महिताबन्धि	३१	७१	बध्यते मुच्यते जीवः	२६	६०
किमिदं कीदृशं	४२	९२	ब्रुवन्नपि हि न ब्रूते	४१	९०

१०८)

छष्टोपदेश

(भगवान् श्री कुंडकुंड-

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
भ			व		
भवन्ति प्राप्यं यत्संग	१८	४०	वपुर्ग्रहं धनं दाराः	८	१८
भुक्तोज्झिता मुहुर्मोहात्	३०	६९	वरं व्रतैः पदं दैवं	३	५
म			वासनामात्रमेवैतत्	६	१२
मोहेन संवृतं ज्ञानं	७	१६	विपत्तिमात्मनो मूढः	१४	३१
य			विपद्भवपदावर्ते	१२	२८
यज्जीवस्योपकाराय	१९	४२	विराधकं कथं हंत्रे	१०	२२
यत्र भावः शिवं धत्ते	४	८	स		
यथा यथा न रोचन्ते	३८	८६			
यथा यथा समायाति	३७	८४	संयम्य करणग्राम	२२	४९
यस्य स्वयं स्वभावाप्ति	१	२	स्वसंवेदेन सुव्यक्त	२१	४५
योग्योपादानयोगेन	२	३	स्वस्मिन् सदभिलाषित्वाद्	३४	७७
यो यत्र निवसन्नास्ते	४३	९४	ह		
र					
रागद्वेषद्वयी दीर्घ	११	२४	हृषीकजमनातंकं	५	१०